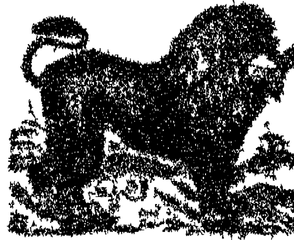
ગ્રન્થાંક ૯ મો. વેદાન્ત ગુચ્છ ૪ થું

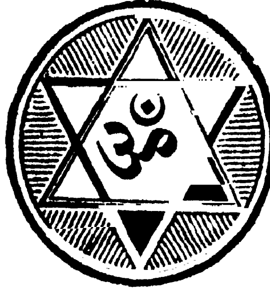
શ્રી વેદાન્ત માર્ગદર્શિની,

વેદાંત પારિભાષિક શબ્દોનો સંક્ષિપ્ત કોષ વગેરે.

મહારાજ શ્રી ગોપાલદાસની કૃપાથી.

ગ્રન્થ અંક ૯.

વેદાન્ત ગુચ્છ ૪.

શ્રી વેદાન્ત માર્ગદર્શિની

તથા

સંક્ષિપ્ત વેદાંત પારિભાષિક કોશ.

[સંગૃહિત.]

સારાં પુસ્તકો વાંચવાં, પછી રાખી મૂકવા કરતાં અન્યને વાંચવા પ્રેરવા, એ સજ્જનોનું ભૂષણ છે.

-: નિત્ય અભ્યાસ માટે જિજ્ઞાસુને ભેટ :-

મળવાનું ઠેકાણું : શ્રી વેદાન્ત ભવન,
કંસારા બજાર, નડીઆદ.

સં. ૧૯૯૮ મહા વ. ૭ આવૃત્તિ ૧ લી પ્રત ૧૦૦૦

બહારગામથી મંગાવનારે ટપાલ ખર્ચ માટે રૂા. ૦-૩-૬ ની ટિકિટ મોકલવી. પુસ્તક હશે ત્યાં સુધી મળશે.

वेद उदधि बिन गुरु लखै लागै लौन समान।
बादर गुरु मुख द्वार व्है अमृत तैं अधिकान ॥

विचार सागर तरंग ३।८॥

ટીકાઃ—

વેદરૂપી મોટો સમુદ્ર છે. તે જો ગુરુની સહાય વિના સ્વતઃ ભણવામાં આવે તો લવણના જેવો ખારો લાગે છે. ખારા સમુદ્રમાંથી જળનું પાન કરવાવાળાને કેવળ ખારાટનોજ અનુભવ થાય છે અને તેથી ક્લેશ પામે છે, તેમ ગુરુની સહાય વિના જે વેદના અર્થ વિચારે છે તે ભેદરૂપી ખારાપણાનો અનુભવ કરે છે તથા જન્મ મરણરૂપી ક્લેશ પામે છે.

સમુદ્રનું પાણી સ્વભાવથી ખારૂં છે, પણ તેજ જળ વાદળદ્વારા આપણને મળે તો મધુર લાગે છે; તેમ વેદનો અર્થ વાદળરૂપી બ્રહ્મજ્ઞાની ગુરુદ્વારા સાંભળીને તેનો વિચાર જો કરવામાં આવે તો તે વેદ અમૃતથી પણ વધારે આનંદનો હેતુ બને છે. માટે

આ પુસ્તકનું અધ્યયન શ્રો૦ બ્ર૦ ગુરુદ્વારા થાય તો તે વિશેષ શ્રેયસ્કર થશે.

પ્રકાશક:
સ્વામિ આત્માનંદ ગિરિ.
વેદાન્ત ભવન, કંસારા બજાર;
નડીઆદ.

મુદ્રક:
મણિલાલ કલ્યાણદાસ પટેલ
શ્રી સૂર્યપ્રકાશ પ્રિંન્ટીંગ પ્રેસ.
પાંચકુવા દરવાજા બહાર;
અમદાવાદ.

भक्ति भक्त भगवंत गुरु, चतुर्नाम वपु एक।
तिनके पद वंदन किये, नासत विघ्न अनेक ॥

બોરસદ નિવાસી સાધુ શ્રી ગોપાળદાસજી.

આદ્ય પ્રતિષ્ઠાતા, શ્રી સત્સંગ મંડળ, નડીઆદ.

સં. ૧૯૭૬ ના શ્રાવણ કૃષ્ણ ૧૧

જન્મ સં. ૧૯૨૪ શરદ પૂર્ણિમા. સ્વરૂપસ્થ. સં. ૧૯૯૪ માઘ વ. ૭

ફોટો “ પ્રજાપતિ ”ના સૌજન્યથી.

ब्रह्मानन्दं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्तिम्
द्वन्द्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यम् ।
एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतम्
भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरो त्वां नमामि ॥

શ્રો૦ બ્ર૦ મહારાજ શ્રી ગોપાળદાસજી.

આદ્યદ્રષ્ટા તથા પ્રતિષ્ઠાતા, શ્રી વેદાન્ત ભવન, નડીઆદ.

સં. ૧૯૯૨ વૈશાખ સુ. ૩

જન્મ સં. ૧૯૨૪ શરદ પૂર્ણિમા.   સ્વરૂપસ્થ. સં. ૧૯૯૪ મહા વ. ૭

અર્પણ

नित्य शुद्धं निराभासं निराकारं निरंजनम् ।
नित्यबोधं चिदानन्दं गोपाल गुरवेनमः ॥

પરમપૂજ્ય સદ્‌ગુરુ

શ્રો૦બ્ર૦ શ્રી ગોપાળદાસજી મહારાજ-

ના તથા જેમની જેમની કૃપાએ આ
સંગ્રહ બની આવ્યો છે તેમના
ચરણમાં આ ગ્રન્થ
અર્પણ છે.

दुर्लभो विषयत्यागो दुर्लभं तत्त्वदर्शनं ।
दुर्लभा सहजावस्था सद्गुरोः करुणां विना ॥

— * —

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

श्री वेदान्त मार्गदर्शिनी नी

અનુક્રમણિકા.

श्री वेदान्तमार्ग-र्शिनी मा-ात्म्य।

दीपे यथा विनिद्रस्य ज्वलिते संप्रवर्तते।

आलोकोऽनिच्छयाप्येवं विज्ञानमनया भवेत् ॥

જેમ જેને નિદ્રા ન આવી હોય એવા માણુસની આગળ દીવો બળતો હોય તો તે માણુસની ઈચ્છા વગર પણુ પ્રકાશ થાય છે; તેમ આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરનાર માણુસને તેની ઇચ્છા વગર પણુ (જ્ઞાન તથા) વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ગ્રંથનો વિચાર પ્રાપ્ત થતાં બુદ્ધિના લોભ તથા મોહ આદિ દોષો ઓછા થાય છે.

આ ગ્રંથના અભ્યાસથી મન સ્વચ્છ થાય છે.

આ ગ્રંથ વિચારનારનું જીવન્મુક્તપણું સિદ્ધ થાય છે.

આ ગ્રંથના વિચારથી જડ પદાર્થોની તૃષ્ણા વગરના સૌમ્ય પુરુષો શાંત થાય છે અને કદિ પણુ ચલાયમાન ન થાય એવા ઉંચા બ્રહ્મતત્ત્વમાં સ્થિતિ કરે છે.

આ ગ્રંથ સમજવામાં આવે તો મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં તપની, ધ્યાનની કે જપ આદિની અપેક્ષા રહેતી નથી અને તેના દૃઢ અભ્યાસથી તથા વારંવાર અવલોકનથી "હું અને જગત્" એવા પ્રકારનો દૃષ્ટા દ્રશ્યનો ભેદ પોતાની મેળે જ શાંત થઈ જાય છે.

પ્રસ્તાવના.

કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન આ ત્રણ કાંડનું વેદમાં તથા શાસ્ત્રોમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એ

મોક્ષનાં સાધનો ત્રણે પરસ્પર સહાયક થઇને મોક્ષનાં સાધન થાય છે. જ્ઞાન એ મોક્ષનું મુખ્ય સાધન છે, પરંતુ જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે કર્મની અને ઉપાસનાની આવશ્યક્તા છે.

સકામકર્મથી આ દેહ છોડયા પછી ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. નિષ્કામ શાસ્ત્રવિહિત કર્મથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે. ઉપાસનાથી ચિત્તની ચંચળતા દૂર થાય છે. ઉપાસના એટલે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ. આ નિરોધ કરીને ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ વિગેરે અષ્ટાંગયોગથી અંતઃકરણમાં પરમાત્માનું ચિંતન કરવું તેને ઉપાસના કહે છે.

પક્ષી જેમ બે પાંખથી આકાશમાં ઉડી શકે છે તેમ જીવ પણ કર્મ અને ઉપાસના, તથા જ્ઞાન એ બે પાંખથી દેહના બંધનમાંથી મુક્ત થઈને સ્વસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. કર્મ અને ઉપાસનાથી શુદ્ધ અને સ્થિર થએલા ચિત્તમાં જ્ઞાન પ્રગટ થઈને સ્થિર થાય છે. માટે કર્મ અને ઉપાસના જ્ઞાનનાં સાધન છે અને પરંપરા મોક્ષનાં પણ સાધન છે. મોક્ષનાં સાધનરૂપ અને અધ્યાત્મજ્ઞાનના ભંડારરૂપ ઉપનિષદો, વ્યાસસૂત્ર અને

ભગવદ્‌ગીતા, આ ત્રણ શાસ્ત્ર મુખ્ય છે, અને તેમને પ્રસ્થાનત્રય કહેવામાં આવે છે. કોઇક વિદ્વાનો શ્રી વેદવ્યાસ રચિત શ્રીમદ્‌ ભાગવતને આ પ્રસ્થાનત્રયમાં ઉમેરી પ્રસ્થાન ચતુષ્ટય કહે છે.

સંસારના તરણ માટે પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ મનુષ્યો માટેજ આવાં શાસ્ત્રો રચી રાખ્યાં છે. પરંતુ જ્યાં પૂર્વજન્મનાં દુષ્કર્મોને લીધે ઈશ્વરરચિત શાસ્ત્રો તરફ રુચિજ ન થાય તો પછી તેમાં પરમાત્માનો શો દોષ ?

આવાં શાસ્ત્રો, ઈશ્વર રચિત વેદો, ઉપનિષદો વિગેરે છે તે ઘણાં વિસ્તૃત છે અને તેમાંનો અધ્યાત્મ વિષય સમજવો બહુ ગહન છે. સર્વ મનુષ્યોથી સર્વાંશે તે સમજાય તેમ નથી. માટે શાસ્ત્રકારો આજ્ઞા કરે છે:—

तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्।

અર્થ:—તે અધ્યાત્મ વિષય [જ્ઞાન] પ્રાપ્ત કરવા જિજ્ઞાસુએ હાથમાં સમિધ્ લઇ બ્રહ્મનિષ્ઠ અને શ્રોત્રિય ગુરુ પાસે જવું; કારણ કે (आचार्यवान् पुरुषो वेद) ગુરુને શરણે જનારો પુરુષ બ્રહ્મને જાણે છે.

જે શિષ્ય "હું બ્રહ્મ છું" એ વાકયના વાચ્યાર્થમાં જ ગુંચવાતો હોય તેને શ્રી સદ્‌ગુરુ બહુ જ સરળ રીતે યુક્તિથી સમજાવીને અલ્પ સમયમાં આ વાકયનો લક્ષ્ય અર્થ સમજાવી તેનો અનુભવ કરાવી દે છે. માટે બ્રહ્મતત્ત્વના સાક્ષાત્કાર માટે સદ્‌ગુરુની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

ઘણાં મનુષ્યોને તત્ત્વ વિચાર સંબંધમાં લખેલાં પુસ્તકો ઉપરા ઉપરી વાંચવાની ટેવ પડેલી હોય છે અથવા જ્યાં તત્ત્વ-વિચાર સંબંધી કથાવાર્તા થતી હોય ત્યાં શ્રવણ કરવા જવાનો સ્વભાવ હોય છે. પરંતુ કેવળ વાંચવાથી અગર શ્રવણ કરવાથી પરિપૂર્ણતા થતી નથી. વાંચેલું અગર શ્રવણ કરેલું જે તત્ત્વ છે તેનો એકાંતમાં બેસી, વ્યવહારથી ઉપરામ પામી અત્યંત શાન્તિથી તેનું મનન અને નિદિધ્યાસન કરવાથી તથા આચારમાં ઉતારવાથી પરિપૂર્ણતા થાય છે.

જ્યારે સાધક પરિપૂર્ણ દશાએ પહોંચે છે ત્યાર પછી તેના ઉપર વિધિ નિષેધ રહેતાં નથી. પણ સાધકદશામાં હોય ત્યારથી જ જો વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ, દમ આદિનું પાલન ન કરે તો તે ભ્રષ્ટ જ થાય છે અને તેનો કોઈ પણ અર્થ સધાતો નથી. માટે તત્ત્વવિચારમાં ઈન્દ્રિય નિગ્રહ, વિવેક અને વિચાર એ તો બહુ જ આવશ્યક છે એ વાત સાધકે હરેક ક્ષણે લક્ષમાં રાખવાની છે.

અનેક આચાર્યોએ કેવળ દયાધર્મ લક્ષમાં રાખી મુમુક્ષુઓ માટે તેમના ઉપર સરળ ભાષામાં ટીકાઓ આદિ લખી પ્રસિદ્ધ કરેલી છે. પરન્તુ અતિ પ્રાકૃત મનુષ્યથી તો એ ટીકાઓ પણ સમજાવી મુશ્કેલ છે અને એવા મનુષ્યોનો સમુદાય અધિક હોય છે. એવાઓને માટે ઈશ્વરે આ જગતમાં અકારણ હિતૈષી એવા મહાત્માઓ કે જેઓ સર્વ શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તને સમજતા હોય અને આચરણમાં રાખતા હોય તેવાઓને શાસ્ત્રાનુકૂળ આચારના આદર્શરૂપે ફરતા રાખ્યા છે.

આવા ઉત્તમ મહાત્માઓ વિરલ હોય છે. મહાત્માઓને પણ પક્ષપાત હોય છે. આ પક્ષપાત એટલે પોતાના ભક્તો તરફનું વાત્સલ્ય. જેમ ગાય પોતાના વાછરડાંના વાત્સલ્યને લીધે પોતાનું સર્વસ્વ અમૃતરૂપ દૂધ પાઇ દે છે; તેમ મહાત્માઓ પણ, પોતાની જીંદગીભરની કઠિન તપશ્ચર્યાઓના ફળ સ્વરૂપ શાસ્ત્ર સિદ્ધાન્તામૃત, અધિકારી મુમુક્ષુઓને પાઈ દે છે.

માટે મુમુક્ષુઓએ મન, વચન, કાયાથી આવા મહાત્માઓની સેવા કરી તેમની પ્રીતિ સંપાદન કરવી અને તેમના ઉપદેશેલા વચનોને આચારમાં ઉતારી, તે વચનોનું મનન અને નિદિધ્યાસન કરી, કૃતકૃત્ય બનવું.

જે મનુષ્યોની બુદ્ધિ, વેદ, ઉપનિષદો આદિક ધર્મગ્રંથો અથવા તેમના ઉપર કરેલી સંસ્કૃત ટીકાઓ સમજી શકે તેમ નથી એવા મુમુક્ષુઓને, આવાં કઠિણ પ્રક્રિયાઓવાળાં પ્રસ્થાન ત્રય, સહેલાઈથી સમજાય તે હેતુ લક્ષમાં રાખી શ્રી **વેદાન્ત માર્ગદર્શિની** નામના આ લઘુ પુસ્તકનો સંગ્રહ કર્યો છે. તેમાં મેં પોતે જે જે વેદાંત પુસ્તકોનો તથા ધર્મગ્રન્થોનો અભ્યાસ કરેલો તેમાંથી કેટલાક વિષયો આ પુસ્તકમાં પ્રગટ કર્યા છે અને તે વિષયોને બન્યા તેટલા સરળ કર્યા છે; એટલું જ નહિ પણ તે તે પુસ્તકોમાંના વિષયો સંગ્રહ કરી અહિં મુકવા સિવાય બીજું કંઈ મેં કર્યું નથી.

પુસ્તક વેદાંતનો માર્ગ દર્શાવવા સિવાય બીજું કાંઈ કરી શકે નહિ. તેમાં જેમ લાંબી મુસાફરી કરવી હોય તે રસ્તા

ઉપર મુસાફરને વિશ્રામ માટે થોભવું પડે છે તેમ જિજ્ઞાસુને બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ કરવા મુસાફરી કરવી પડે છે. તે જિજ્ઞાસુને વિશ્રામ જોઈએ; તેવા વિશ્રામ આ પુસ્તકમાં રાખ્યા છે.

શ્રી સદ્ગુરુ ભક્તિના પ્રભાવથી પંચીકરણ, વિચારચંદ્રોદય, વેદાન્ત માર્ગોપદેશિકા, વિચાર સાગર, ભગવદ્ગીતા, પંચદશી, વૃત્તિપ્રભાકર, યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ, વિચારમાળા તથા પૂજ્ય સ્વામીશ્રી નિત્યાનન્દજી અને સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનન્દજીનો વાર્તાલાપ તથા અધ્યાત્મ રામાયણ એ પુસ્તકોના પ્રસંગો તથ વિચારોનો આ નાના પુસ્તકમાં સંગ્રહ કરેલો છે.

આ સંગ્રહ મનુષ્યોને પ્રસન્ન કરવા અગર કોઈને નુકશાન કરવાના હેતુથી કરાયો નથી. મેં તો એક બહાનાથી, ઉપર્યુક્ત પુસ્તકોના લેખક મહાત્માઓની વાણી, વિચાર અને શૈલીરૂપ અમૃતથી ભરેલા આનંદ સમુદ્રમાં વિહાર કરવાની ઈચ્છાથી, મારા પોતાના વિનોદ, અભ્યાસને અર્થે જ આ સંગ્રહ કર્યો હતો.

સર્વ કોઇ મુમુક્ષુઓ આ સંગ્રહનો લાભ લઈ શકે તે હેતુથી એ પુસ્તક છપાવી, વિના મૂલ્યે વહેંચવા બે સજ્જનોએ નિષ્કામભાવે ધનની સહાય કરી છે; વેદાંત જિજ્ઞાસુઓ આ ગ્રંથનું પઠનપાઠન કરીને જો લાભ લેશે તો સંગ્રાહક તથ ધનના આશ્રયદાતા પોતાના પરિશ્રમને સફળ થયો સમજશે.

ॐ तत्सत्

શ્રી વેદાન્ત ભવન,
નડીઆદ.
સં. ૧૯૯૭, ભાદ્ર. કૃષ્ણ. ૨

સંગ્રાહક.

ૐ

વક્તવ્ય.

("વાર્તાલાપમાંથી.")

"જગત્‌માં પ્રાણીમાત્ર જાણ્યે કે અજાણ્યે મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે યત્ન કરતાં જણાય છે." આ વાક્યના યથાર્થપણા માટે વિચાર કરીએ.

ભગવાન આદ્યશંકરાચાર્યની શિષ્ય પરંપરામાં **સર્વજ્ઞ-મુનિ નામના** એક સમર્થ વિદ્વાન આચાર્ય થયા છે. તે પોતાના "સંક્ષેપશારીરક" નામના ગ્રંથના ઉપોદ્‌ઘાતમાં લખે છે કેઃ

"આ જગતમાં પ્રાણીમાત્ર **નિરતિશય ઉત્તમ** સુખ મને પ્રાપ્ત થાય અને ખેદજનક વિષય જન્ય દુઃખ નાશ પામે એવી ઈચ્છા કરે છે."

કોઈને શંકા થાય કે આવું સુખ તો સ્વર્ગનુંજ ગણાય. માટે સર્વ પ્રાણીઓ સ્વર્ગનીજ ઈચ્છા રાખે છે; મોક્ષની નહિં.

આવી જાતની શંકા દૂર કરવા **સર્વજ્ઞ મુનિએ** **નિરતિશય** અને **ઉત્તમ** આ બે વિશેષણો **સુખને** આપેલાં છે. સ્વર્ગ સુખ તો ક્ષય અને સાતિશય દોષથી યુક્ત છે. આ વિષયમાં શ્રી ઈશ્વર કૃષ્ણે સાંખ્યકારિકામાં કહ્યું છે કેઃ—

આ લોક અને તેના ભોગો દુઃખ મિશ્રિત ક્ષયી અને સાતિશય દોષથી દૂષિત છે. તેવીજ રીતે સ્વર્ગલોક અને તેના ભોગોનું જાણવું એટલે તે બન્ને કરતાં મોક્ષજ શ્રેષ્ઠ છે. અને તે મોક્ષ વ્યક્ત = ભૂતાદિ, અવ્યક્ત = માયા અને

જ્ઞ=પુરુષના વિજ્ઞાનથી થાય છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતામાં પણ કહ્યું છે:—

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।

અર્થ:—સ્વર્ગમાં ગએલાઓ પોતાનાં પુણ્ય જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી ખૂબ સ્વર્ગ સુખ ભોગવી, પછી પુણ્યક્ષય થતાં મર્ત્યલોકમાં પાછા આવે છે. શ્રુતિ કહે છે:—

यावत्संपातमुषित्वा ....
.... ततो हीनं हीनतरं वा विशन्ति ।

જ્યાં સુધી પુણ્ય હોય ત્યાં સુધી સ્વર્ગમાં રહીને પછી હલકી અને ઉતરતી યોનિમાં પ્રવેશ કરે છે. એટલે સ્વર્ગ સુખ ક્ષયી છે, એ તો નિશ્ચિત છે. પણ સાતિશય દોષથી પણ રહિત નથી. સ્વર્ગમાં રહેલાઓમાંના પણ એકના ભોગ કરતાં બીજાનો ભોગ ચઢિયાતો હોય છે. આ સુખના ખુલાસા માટે શ્રુતિમાં એક પ્રકરણમાં લખ્યું છે.

ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वाणा-मानन्दः । (મનુષ્ય લોકના સો આનન્દ જેટલો મનુષ્યગન્ધર્વોનો એકજ આનંદ હોય છે. એ પ્રમાણે આનંદ = સુખ ઉત્તરોત્તર ચઢીઆતું હોવાથી સાતિશય છે.)

જેમ મનુષ્યલોકમાં ગરીબ માણસના વૈભવ વગરના સાદા જીવન કરતાં સાધારણ માણસનું થોડા વૈભવવાળું જીવન હોય છે; શ્રીમંતનું વધારે વૈભવવાળું અને રાજા મહા-રાજાઓનું એથી પણ વિશેષ વૈભવવાળું જીવન હોય છે. તે

જોઈ અવિવેકી પામરોને ઇર્ષ્યા થાય છે અને તજ્જન્ય દુઃખ પણ થાય છે. તેવીજ રીતે સ્વર્ગ સુખમાં ।પણ એક બીજાના સુખમાં સાતિશયત્વ જોઈ જરૂર દુઃખ થતુંજ હોય. એટલે

સવર્જ્ઞ મુનિના કહેવા પ્રમાણે નિરતિશય સુખ સ્વર્ગ નહિંજ પણ મોક્ષ સુખ છેઃ આ બાબત સર્વ કોઇને નિઃસંશય કરવા તેમની કારિકામાં તે લખે છેઃ

निरतिशयसुखं च दुःखजातव्युपरमणं तु वदन्ति मोक्ष तत्त्वम् ।
इति भवति विना प्रमाणमस्मिन्स्फुटतरमस्य सदास्ति मोक्षवाञ्छा ॥

અર્થઃ—નિરતિશય સુખ અને સર્વ પ્રકારના દુઃખનો નાશ, આવું સુખ તો મોક્ષજ છે, બીજું નથી. એટલે હવે વિના પ્રમાણ આપ્યે સિદ્ધ થયું કે "આ સંસારમાં સર્વ પ્રાણીને મોક્ષનીજ વાંછના હોય છે."

હવે જગતના **પ્રાણીમાત્ર**ને આવી ઇચ્છા થાય છે એમ ઉપર લખ્યું છે. ત્યાં **પ્રાણીમાત્ર** એ શબ્દના યથાર્થ-પણાનો વિચાર કરીએ.

મનુષ્યો કે જેમાં પરમેશ્વરે સર્વ પ્રાણીઓ કરતાં વિશેષ બુદ્ધિ મૂકી છે એમ મનાય છે. તે મનુષ્યો તો ક્ષય અને સાતિશયાદિ દોષોનો વિચાર કરી, વિષયજન્ય સુખ તરફ ન જતાં મોક્ષસુખપ્રતિ પ્રવૃત્ત થાય એમ કદાચિત્ માની પણ શકાય; પરંતુ **પ્રાણીમાત્ર**ની પ્રવૃત્તિ મોક્ષસુખ માટે છે એ કેમ માની શકાય? આવી શંકા સ્વાભાવિક થાયજ. એટલે આ શંકાનું સમાધાન થવું જોઈએ. એટલા માટે સુખ અને દુઃખની સામાન્ય વ્યાખ્યા એક કવિની વાણીથી કરીએ:

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
इति व्याख्या समासेन सर्वत्र सुखदुःखयोः ॥

અર્થઃ—થોડીએ પરાધીનતા તેનું નામ દુઃખ. અને સ્વાધીનતા એનું નામ **સુખ;** આ સુખ અને દુઃખની સંક્ષેપમાં વ્યાખ્યા થઈ.

આ વ્યાખ્યાનો સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચાર કરતાં તેની યથાર્થતા જણાયા વિના રહેશે નહિં અને એ જણાતાં પ્રાણીમાત્ર શબ્દની યથાર્થતા પણ નિશ્ચિતજ છે કે પશુ, પક્ષી કે કીટાદિ પણ મોક્ષની જ અભિમુખ છે. હા, તેમનામાં એટલી બુદ્ધિ ન હોવાથી તે કદાચ સમજતાં ન હોય; આટલાજ માટે “ **જાણુયે કે અજાણુયે** ” આટલા શબ્દોનો સમાવેશ કર્યો છે.

સારી રીતે સુખપૂર્વક પાંજરામાં રાખી લેવા પક્ષીને પકડવા જતાં તે પક્ષી ચિલ્લાટ કરી મૂકે છે, ચાંચો મારે છે, ભાગે છે, બધું કરે છે. પણ જ્યારે મોટી શકિત પાસે લાચાર બને છે ત્યારે “જીવતો નર ભદ્ર પામશે” એ ન્યાયે જીવતાં હોઈશું તો લાગ મળ્યે નાસી છૂટીશું એમ સમજી બંધનાગારને સ્વીકારે છે. અને જરાપણ લાગ મળતાં ઉડી જાય છે. લાંબો વખત થયાં પાળેલાં પક્ષીઓ કે પશુઓને તો પરાધીનતામાં સુખ ભ્રાન્તિ થઈ ગઈ હોય છે. જેમ હરણના ટોળામાં ઉછરેલા સિંહના બચ્ચાને હું હરણ છું એમ ભ્રાન્તિ થઈ હોય અને શિયાળથી પણ ડરે તેમ. પરન્તુ વાસ્તવિક રીતે તો **કોઈ પશુ કે પક્ષી પરાધીન રહેવા ખુશી હોતાં નથી. એટલે એ તો નિર્વિવાદ**

સિદ્ધ થાય છે કે પશુ પક્ષીઓ પણ સ્વાધીનતા જ ઇચ્છે છે. માટે સર્વજ્ઞ મુનિએ કહેલું "**सर्व एव जन्तुः**" (**સર્વ પ્રાણી માત્ર**) આ વાક્ય બરાબર છે. મતલબ કે મનુષ્યો જ નહિ પણ પશુ પક્ષી આદિ સર્વ કોઈ નિરતિશય સુખ માટે અને દુઃખ ધ્વંસ માટે યત્ન કરે છે. અને આવા સુખ અને દુઃખનો અભાવ એજ મોક્ષનું સ્વરૂપ હોવાથી **પ્રાણીમાત્ર મોક્ષાભિમુખ** છે એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયું. પરન્તુ તે બધાં પ્રાણીઓ સમજતાં ન હોય એટલે "**મૌલિક** વાક્યમાં" **જાણ્યે કે અજાણ્યે** એવું લખ્યું છે.

મનુષ્યોમાં પણ પામર અને અતિ પ્રાકૃત મનુષ્યો પોતાનાં પેટ ભરવા પુરતોજ પુરુષાર્થનો અંત માનતાં હોય એ બધાં પણ આપણે મોક્ષાભિમુખ પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ એમ માનતાં ન હોય. માત્ર મુમુક્ષુઓ જ પોતાની મોક્ષાભિમુખ પ્રવૃત્તિઓને સમજતા હોય છે.

આવી રીતે મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે યત્ન કરતાં સર્વ પ્રાણીઓ માટે પરમ કૃપાળુ પરમાત્માએ સંસાર સાગરને તરવા દૃઢ નાકારૂપ મનુષ્ય દેહ, ઉપદેશકો, મહાત્માઓરૂપી નાવિકો તથા વેદાદિ શાસ્ત્રો વિગેરે સાધનો સર્જ્યાં છે.

नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं, प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् ।
मयानुकूलेन नभस्वतेरितं, पुमान् भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा ॥

શ્રીમદ્ ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઉપરના શ્લોકમાં કહે છેઃ અત્યારે તો અનાયાસે પ્રાપ્ત થએલો પરન્તુ ભવિષ્યમાં એટલે કે જન્માન્તરમાં જેની

પ્રાપ્તિ થવી અતિશય દુર્લભ છે એવો આ મનુષ્ય દેહ સુદૃઢ વહાણુરૂપે મળ્યો છે. જેને ગુરુ (ઉપદેશક) રૂપી માર્ગદર્શક નાવિક છે. તથા હું પોતે (ભગવાન પોતે) જેને અનુકૂલ પવન બની (વેદ શાસ્ત્રો દ્વારા) સન્માર્ગે ધપાવી રહેલો છું. છતાં જે મનુષ્ય સંસારસાગરને તરતો નથી તે આત્મ-હત્યારો બને છે.

(સ્વામીશ્રી નિત્યાનંદજી અને સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનંદજીના 'વાર્તાલાપ'માંથી)

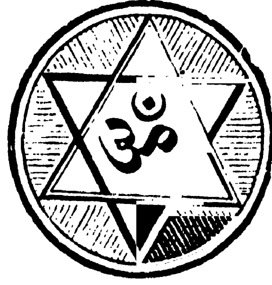
શુદ્ધિ પત્ર.

પૃ.	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૩	સાધારણુ	સાધારણુ
૧૬	૪	બ્રહ્મથી	બ્રહ્મથી
૧૮	છેલ્લી	ધટ	ઘટ
૩૫	૧૩	एकोडहं	एकोऽहं
૩૮	૧	निवृति	निवृत्ति
૩૯	૧૪	જીવનના	જીવના
૪૭	૧૨	શ્વાસોચ્છ્વાસ	શ્વાસોચ્છ્વાસ
૫૧	૬	લાલ	લાલા
૬૨	૧૭	मेय	मेव
૬૩	૩	अपने	अर्पन
,,	૩	वुद्ध	बुद्ध
,,	૭	छल	जल
૬૭	૨	ઈન્દ્રિ	ઇન્દ્રિય

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૪	પૂંજ્ય	પૂજ્ય
૭૫	૭	દ્રપ્ટા	દ્રષ્ટા
૯૬	૧	ત	તે
૧૦૬	૧૩	તટી	તૂટી
૧૨૦	૧૫	પર્ણું	પૂર્ણું
૧૨૯	૧૯	સ્થળ	સ્થૂળ
૧૪૧	૭	ચિત	ચિત્
૧૪૩	૯	સર્વદ	સર્વદા
૧૪૬	૩	છટે	છૂટે
૧૬૨	૫	ચતન્ય	ચૈતન્ય
૧૬૭	૫	ચતન્ય	ચૈતન્ય
૧૭૫	૨	વિરાટ	વિરાટ્
૧૭૫	૪	વશ્વાનર	વૈશ્વાનર
૧૮૫	૩	તે ત્યારે	છે ત્યારે
૧૮૮	૬	પરિપર્ણું	પરિપૂર્ણું
૧૯૧	૧૭	દષ્ટાતથી	દષ્ટાંતથી
૨૩૬	૨	પટ	પટ્
૨૩૬	૩	"તત્પ"	"તત્પદ"
૨૩૯	૧	તન્માત્રાથી	રસ તન્માત્રાથી
૨૩૯	૭	શબ્દ ગુણ અને રૂપ એ ત્રણ સ્પર્શ થયા	શબ્દ સ્પર્શ અને રૂપ એ ત્રણ ગુણ થયા

આ સિવાય છાપતી વખતે િ, ુ, ૅ, ૈ, ા વગેરે ભાગી અગર ઉડી ગએલા ટાઇપોની ભૂલો સુધારી વાંચશો.

પૃ. ૧૨૫, ૧૨૭, ૧૨૯, તથા ૧૩૧ ને મથાળે ૭ મો છે ત્યાં સુધારીને ૮ મો વાંચશો.

श्री गोपालगुरवे नमः ॥

श्री योगिजनवल्लभाय नमः ॥

अथ

श्री वेदांत मार्ग दर्शिनी प्रारभ्यते ।

यस्य प्रसादादहमेव विष्णुर्
मय्येव सर्वं परिकल्पितं च ।
इत्थं विजानामि सदात्मरूपम्
तस्यांघ्रिपद्मं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥

અર્થ:—જેમની કૃપાથી હું વિષ્ણુ જ છું અને સર્વ (જગત) મારામાં કલ્પિત છે એ પ્રમાણે સદા આત્મસ્વરૂપનો હું અનુભવ કરૂં છું તે (श्री गोपाल નામના) સદ્‌ગુરુના ચરણ કમળમાં હું હંમેશ નમસ્કાર કરું છું.

શિવ, વિષ્ણુ, ગણપતિ, રવિ, શક્તિ, સદ્‌ગુરુ દેવ;
ષટ્ મિલકર કરહુ કૃપા, જાન ચહત નિજ ભેવ.

વિશ્રામ ૧ લો

પ્રપંચ વિષે ભાગ ૧ લો.

૧ શિષ્ય : પુરુષાર્થ કોને કહીએ ?

ગુરુ : (પુરુષ+અર્થ=પુરુષાર્થ.) સર્વ પુરુષો (જીવો)ની ઇચ્છાનો જે વિષય તે પુરુષાર્થ.

પુરુષાર્થ.

શાસ્ત્રકારોએ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચાર પુરુષાર્થ કહેલા છે. પહેલા ત્રણને **પ્રેય** અને ચોથાને **શ્રેય** કહે છે.

પહેલા ત્રણ (ધર્મ, અર્થ અને કામ) ને ગૌણ અને ચોથા (મોક્ષ) ને મુખ્ય પુરુષાર્થ ગણ્યા છે. આ વિશ્રામમાં મુખ્ય પુરુષાર્થનો પ્રસંગ છે.

શ્રેય (મોક્ષ), આ જીવને પુરુષાર્થ કરવાથી મળે છે. વિવેકી જીવની પ્રવૃત્તિ પ્રેયની પ્રાપ્તિમાં અટકી જતી નથી પણ તે તો શ્રેય માટે જ પ્રયત્ન કરે છે.

કોઈ ત્રિદોષથી પીડાતા રોગીને દહીં ખાવાની ઇચ્છા થાય છે. તે દહીં તેને પ્રિય લાગે છે, પણ

તેમાં તેનું શ્રેય (ભલું) નથી. કડવી દવા તેને પ્રિય લાગતી નથી. છતાં તે કડવી દવાનો ઉપયોગ જ તેના રોગની નિવૃત્તિ રૂપ શ્રેય કરવાવાળો છે.

તેમ સંસારમાં જન્મ મરણ રૂપ મહાન રોગથી પીડાતા જીવને વિષયોનો ઉપભોગ પ્રિય લાગે છે; પણ તેમાં તેનું શ્રેય નથી. આ વિષય ભોગથી ચિત્તની વૃત્તિ રોકવી તેને પ્રિય લાગતી નથી. પણ તે ઇન્દ્રિય નિગ્રહ તેના ભવરોગનું નિવારણ રૂપ ઔષધ હોવાથી તે નિગ્રહમાં જ તેનું શ્રેય છે તેથી શાસ્ત્રકારો નિગ્રહ રૂપ શ્રેયને મુખ્ય પુરુષાર્થ કહે છે.

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यंतवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥

ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર કહે છે : વિષયો અને ઇન્દ્રિયોના સંબંધથી થતા જે (સુખ દુ:ખાદિ) ભોગો તે દુ:ખનાં જ કારણ છે; આદિ અને અન્ત-વાળા છે. વિવેકી જીવ તેમાં લપટાતો નથી.

૨. **શિષ્ય** : સર્વ પુરુષો શાની ઇચ્છા કરે છે?

ગુરુ : સર્વ દુ:ખોની અત્યંત નિવૃત્તિ અને પરમાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિની સર્વ પુરુષો ઇચ્છા કરે છે.

બે પ્રકારની નિવૃત્તિઃ

કાર્યની કારણમાં લયરૂપ નિવૃત્તિ તે **સાધારણ નિવૃત્તિ.** (ખાંડમાંથી બનાવેલાં રમકડાં કદાચ ભાગી જાય, ભૂકો થઈ જાય તો તે કાર્ય (ઘાટ)ની કારણ (ખાંડ)માં લય રૂપ સાધારણ નિવૃત્તિ કહેવાય. ખાંડનો ભૂકો (કારણ) મોજુદ હોવાથી ફરીથી રમકડાં બનાવી શકાય.)

કાર્યની કારણ સહિત નિવૃત્તિ તે **અત્યંત નિવૃત્તિ.** (ખાંડનાં ભાગેલાં રમકડાં તથા તેનો ભૂકો દૂધ અગર પાણીમાં ઓગાળી પી જવામાં આવે તો કારણ (ખાંડ)નો અભાવ થવાથી કાર્ય (રમકડાં)નો પણ અભાવ જ થાય છે. આને **અત્યંત નિવૃત્તિ** કહે છે.

તમામ કલ્પિત વસ્તુઓનું કારણ અધિષ્ઠાન સંબંધી અજ્ઞાન છે. માટે (૧) અજ્ઞાન સહિત કલ્પિત કાર્યની નિવૃત્તિ તો અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનથી થાય છે.

(૨) પણ કારણમાં લય રૂપ જે નિવૃત્તિ તે તો અધિષ્ઠાનના જ્ઞાન વિના પણ થાય છે.

સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ શરીરો (કાર્ય); તેનું કારણ **અજ્ઞાન**;

આત્માના વિશેષ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી **अज्ञान** (કારણ) નિવૃત્ત થઇ જાય છે. અજ્ઞાન નિવૃત્ત થતાં શરીરો (કાર્યો) નિવૃત્ત થઈ જાય છે. અને શરીર નિવૃત્ત થતાં સર્વ દુઃખો નિવૃત્ત થાય છે.

૩. **શિષ્ય :** સર્વ દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ અને પરમાનન્દની પ્રાપ્તિથી શું થાય ?

ગુરુ : તેથી મોક્ષ થાય, શ્રેય થાય. સર્વ દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ અને પરમાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ એ જ મોક્ષનું સ્વરૂપ.

મોક્ષઃ

હું કર્તા છું, ભોક્તા છું, એ પ્રકારનો ભ્રાન્તિ-જન્ય ભાવ તેને ત્યજીને આત્મસ્વરૂપમાં ચિત્તની વૃત્તિની સ્થિતિ કરવી એ **મોક્ષ** છે. કેટલાક પંથવાળા સ્વર્ગ, વૈકુંઠ આદિ ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિને મોક્ષ કહે છે. આ લોકને પામ થએલા **क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति।** (તેમના પુણ્યનો ક્ષય થતાં પાછા મૃત્યુ-લોકમાં આવે છે) એવું ભગવાન કહે છે.

આવા ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ અથવા સાલોક્ય[1]

---

૧. **સાલોક્ય :** સમાન લોકને આપનારી મુક્તિ. રાજાની રાજધાનીમાં રહેવાની પેઠે તે તે દેવના લોકમાં જઈ રાજાની પ્રજાની પેઠે તેમાં નિવાસ કરવો તે.

સામીપ્ય[2], સાયુજ્ય[3] અને સાષ્ટિ[4] એ ચાર પ્રકારની મુક્તિ વેદાંત મત પ્રમાણે યથાર્થ મુક્તિ નથી. પરંતુ વેદાંત તેથી ભિન્ન "કૈવલ્ય મુક્તિ" અંગીકાર કરે છે. જે પ્રાપ્ત કરનારને (**न स पुनरावर्तते**) ફરીથી આ લોકમાં પાછા ફરવું પડતું નથી.

यद्गत्वा न निवर्तन्ते। જેને પ્રાપ્ત થઈને પાછા આ લોકમાં આવતા નથી, માટે

સકળ દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ અને પરમાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ એ વેદાંત મત પ્રમાણે મોક્ષનું સ્વરૂપ છે.

૪. શિષ્ય : મોક્ષ શાનાથી થાય?

ગુરુ : બ્રહ્મજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે.

---

૨. **સામીપ્ય** : સમીપ નિવાસ કરવારૂપી મુક્તિ. રાજાના દરબારમાં હજૂરીયા, નોકર જેમ રાજાની સમીપ નિવાસ કરે છે તેમ તે તે દેવના લોકમાં જઈ તેમની સમીપ નિવાસ કરવો તે.

૩. **સારૂપ્ય** : સમાન રૂપને આપનારી મુક્તિ : રાજાના નાના ભાઈની માફક રાજાના સરખા રૂપવાન થઈ તેમની પાસે રહે તેમ તે તે દેવના જેવા રૂપવાળા થઈ તેમની સમીપ નિવાસ કરવો તે.

૪. **સાયુજ્ય** : નિર્વાણ આપનારી મુક્તિ. રાજાના પાટવીકુંવરની પેઠે ઈશ્વરના સમાન સત્ય સંકલ્પાદિ સર્વ વિભૂતિની પ્રાપ્તિ તે સાયુજ્ય મુક્તિ. એને **સાષ્ટિ** મુક્તિ પણ કહે છે.

આ ચાર પ્રકારમાં છેલ્લા પ્રકારની મુક્તિ શ્રેષ્ઠ છે.

૫. **શિષ્ય :** કર્મ તથા ઉપાસનાથી મોક્ષ ન થાય ?

ગુરુ : ના, કર્મ તથા ઉપાસનાથી મોક્ષ ન થાય; પરંતુ તેનાથી ચિત્તની શુદ્ધિ અને એકાગ્રતા રૂપ જ્ઞાનનાં સાધન થાય.

કર્મ બે પ્રકારનાં છે, (૧) સકામ; અને (૨) નિષ્કામ. સકામ=ફળની ઇચ્છા સહિત. નિષ્કામ= ફળની ઇચ્છા રહિત.

શાસ્ત્રવિહિત, શુભ, સકામ કર્મ કરવાથી તેનું ફળ ભોગવવા ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને નિષ્કામ, શાસ્ત્રવિહિત કર્મ કરવાથી **અંતઃકરણની શુદ્ધિ** થાય છે.

શુદ્ધિ થયા પછી જો ચિત્તમાં ચંચળતા (વિક્ષેપ) દોષ હોય તો તેનું નિવારણ કરવા **ઉપાસના કરવી.**

ઉપાસનાના બે પ્રકાર:-

(૧) પ્રતીક ઉપાસના. (૨) અહંગ્રહ ઉપાસના. **પ્રતીક ઉપાસના:**-પોતાના ઇષ્ટને પોતાથી ભિન્ન માની જે ઉપાસના કરવી તે.

અહંગ્રહ ઉપાસના : પોતાના ઇષ્ટ દેવને પોતાથી અભિન્ન (એક રૂપ જ) માની ઉપાસના કરવી

તે. આવા પ્રકારની અહંગ્રહ ઉપાસના મનની ચંચ-ળતાને શાન્ત કરે છે અને પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં મુખ્ય હોવાથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

(ઉપાસનાનું સ્વરૂપ)

સતંતર અંતર નહિ, બાહ્યાંતર બ્રહ્મ.
એમ જાણે તે ઉપાસના, એ છે મોટો મર્મ,
સાંભળ શુદ્ધ ચિત્તે કરી. (પ્રીતમની વાણી)

એ કરવાથી અંતઃકરણમાં રહેલા (૧) મળ તથા (૨) વિક્ષેપ, એ બન્ને પ્રકારના દોષ નિવૃત્ત થાય છે.

જેમ નેત્રમાં તિમિરાદિ દોષ હોય તેને અંજન આદિ ઉપાય વડે નિવૃત્ત કરીએ તો નિર્દોષ નેત્રથી વસ્તુનું સ્વરૂપ યથાર્થ જોઈ શકીએ. તેમ નિષ્કામ કર્મ તથા ઉપાસના કરવાથી અંતઃકરણ નિર્મળ તથા એકાગ્ર થતાં તેમાં આત્માનું સ્વરૂપ યથાર્થ જણાય પણ “ આવરણ ” દોષ અંતઃકરણમાં રહેલો છે તે દોષ બ્રહ્મજ્ઞાનથી દૂર થાય.

૬. શિષ્ય : બ્રહ્મજ્ઞાન એટલે શું અને તે કેટલા પ્રકારનું છે ?

ગુરુ : બ્રહ્મના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણવું તે

બ્રહ્મજ્ઞાન. એના (૧) પરોક્ષ, તથા (૨) અપરોક્ષ એવા બે પ્રકાર છે.

૭. **શિષ્ય** : પરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન એટલે શું ?

ગુરુ : (**सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म** ।) બ્રહ્મ સત્, ચિત્, આનંદ રૂપ છે એમ જાણવું તે પરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન. એ જ્ઞાન **तत्त्वमसि** મહાવાકયમાં રહેલા **तत्** શબ્દના અર્થ બતાવે છે તેથી તે અપરોક્ષ અદ્વૈતજ્ઞાનમાં ઉપયોગી છે.

પરોક્ષ જ્ઞાન :

કોઇ સભામાં થોડાંક માણુસો બેઠાં હોય ત્યાં આપણે શિવશંકર નામના માણુસનું કામ છે. તો તે શ્રોતા જનોમાંથી એકને પૂછીએ કે ભાઈ અહિં ‘ શિવશંકર ’ છે ? પેલા ભાઈ કહે : “ હા, છે. ” ત્યાં શિવશંકર “છે” એવું જે જ્ઞાન આપણને થવું તે **પરોક્ષ** જ્ઞાન. આ પરોક્ષ જ્ઞાન શિવશંકરના અપરોક્ષ જ્ઞાનમાં ઉપયોગી છે.

૮. **શિષ્ય** : પરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન શાથી થાય છે ?

ગુરુ : સદ્‌ગુરુના વચનમાં અને સત્ શાસ્ત્રમાં વિશ્વાસ રાખવાથી પરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે.

૯. **શિષ્ય** : પરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાનથી શું થાય ?

ગુરુ : અસત્ત્વાપાદક આવરણુની નિવૃત્તિ થાય.

(બ્રહ્મ નથી એવું જે બ્રહ્મના **असद्** ભાવને બતાવનાર આવરણુ તે અસત્ત્વાપાદક આવરણુ છે.)

૧૦. **શિષ્ય** : પરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન પૂર્ણ થયું ક્યારે કહેવાય ?

ગુરુ : બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ અને વેદાંતશાસ્ત્રનાં વચનોને અનુસરી બ્રહ્મસ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામાં આવે ત્યારે પરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન પૂર્ણ થયું કહેવાય.

૧૧. **શિષ્ય** : અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન એટલે શું ?

ગુરુ : "સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મ હું છું." (अहं **ब्रह्मास्मि**) એવું જે જાણવું તે અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન છે.

૧૨. **શિષ્ય** : અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન શાનાથી થાય છે ?

ગુરુ : સદ્ગુરુના મુખથી "**तत्त्वमसि**" વિગેરે મહાવાક્યો સાંભળવાથી અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે.

૧૩. **શિષ્ય** : અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન કેટલા પ્રકારનું છે ?

ગુરુ : (૧) અદૃઢ અને (૨) દૃઢ એવા બે પ્રકારનું.

૧૪. **શિષ્ય** : અદૃઢ અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન કોને કહીએ ?

ગુરુ : અસંભાવના અને વિપરીત ભાવના સહિત બ્રહ્મ અને આત્માની એકતાનો જે નિશ્ચય થાય તેને **અદૃઢ અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન** કહીએ.

૧ **અસંભાવના**=સંશય : એ બે પ્રકારના છે. (૧) પ્રમાણુગત સંશય; અને (૨) પ્રમેયગત સંશય.

"વેદાંત," એ **પ્રમાણ** છે. એ વેદાંત શાસ્ત્રમાં જીવ તથા બ્રહ્મનો ભેદ પ્રતિપાદન કર્યો હશે કે અભેદ? આવો જે સંશય તે **પ્રમાણુગત સંશય** કહેવાય. અને જીવ તથા બ્રહ્મનો ભેદ સત્ય હશે કે અભેદ? આવો જે પ્રમેય સંબંધી સંશય તે **પ્રમેયગત સંશય** કહેવાય.

વિપરીત ભાવના : જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ સત્ય છે. જીવ કદિ બ્રહ્મરૂપ થઈ શકે નહિં. આ દેહાદિ પ્રપંચ સત્ય જ છે; આવો વિપરીત (વિરુદ્ધ) નિશ્ચય તે **વિપરીત ભાવના**. આવી ભાવના (**इन्द्रियदोषाद्वा संस्कारदोषाद्वा।**) ઈન્દ્રિયના અથવા સંસ્કારના દોષથી થાય છે.

વેદાંત : વેદના અંત ભાગ રૂપ જે ઉપનિષદો છે તે; અથવા વેદ (જ્ઞાન)નો અંત (નિર્ણય) જેમાં બતાવવામાં આવ્યો હોય તે વેદાંત.

પ્રમાણુ તથા પ્રમેય :

૧. નેત્ર આદિક ઈન્દ્રિયો જ્ઞાન થવાનાં સાધન

છે માટે તેને પ્રમાણ કહે છે. સાધનને શાસ્ત્રમાં 'કરણ' કહે છે. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવાનું કરણ નેત્ર આદિક ઇન્દ્રિયો છે, માટે નેત્ર આદિક ઇન્દ્રિયો પ્રમાણ કહેવાય છે.

૨. એ જ પ્રમાણે કેટલેક સ્થળે કાર્ય ઉપરથી કારણનો નિર્ણય કરી શકાય છે. જેમકે અગ્નિ અને લીલા બળતણનો સંબંધ થવાથી ધૂમાડો નામે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આ ધૂમાડો જોઈને અગ્નિનું અનુમાન કરી શકાય છે. માટે **અનુમાન** પણ **પ્રમાણ** છે.

આ સિવાય બીજાં પ્રત્યક્ષ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ અનુપલબ્ધિ અને શબ્દ એ પ્રમાણો છે.

કેટલીક બાબતો એવી હોય છે કે તેનું જ્ઞાન ઉપરોક્ત પ્રમાણોથી થતું નથી. એવી બાબતોનું જ્ઞાન "વેદ" વગેરેથી થાય છે. માટે વેદ પણ **પ્રમાણ** ગણાય છે. એને "**શબ્દ**" પ્રમાણ કહે છે.

૩. પ્રમાણ વડે જાણવા યોગ્ય મોક્ષ વગેરે પદાર્થને **પ્રમેય** કહે છે.

૧૫. શિષ્ય: અદૃઢ અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન થવામાં કારણ શું છે?

ગુરુ: (૧) અંતઃકરણમાંથી મળ તથા વિક્ષેપ દોષોની નિવૃત્તિ સંપૂર્ણ રીતે ન થવાથી; [૨] બ્રહ્મના

અદ્વૈતપણામાં સંશય હોવાથી; તથા [૩] ભેદવાદી અને પામર પુરુષોના સંગના સંસ્કાર અંતઃકરણમાં હોવાથી; ગુરુમુખથી **तत्त्वमसि** આદિ મહાવાક્યનું શ્રવણ કરવામાં આવે તો પણ તે શ્રવણથી અદૃઢ અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે.

૧૬. શિષ્ય : આ અદૃઢ અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાનનું શું ફળ?

ગુરુ : (૧) આ દેહ છોડ્યા પછી, ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ; (૨) ફરીથી પવિત્ર અને શ્રીમાનના કુળમાં જન્મ; અથવા (૩) નિષ્કામપણું પ્રાપ્ત થવાથી જ્ઞાની પુરુષના કુળમાં જન્મ મળે છે. (સરખાવો ગીતા અ૦ ૬).

प्राप्य पुण्यकृतांल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः॥
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ।
अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम्।६।४१-४२।

૧૭. શિષ્ય : અદૃઢ અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન ક્યારે પૂર્ણ થાય?

ગુરુ : બ્રહ્મનાં સત્, ચિત્, આનંદ આદિ વિશેષણોનું અપરોક્ષ જ્ઞાન હોય, છતાં અંતઃકરણમાં સંશય અગર વિપરીત ભાવના રહે તો બ્રહ્મજ્ઞાન અદૃઢ, **અપરોક્ષ** પૂર્ણ થયું કહેવાય.

૧૮. **શિષ્ય** : દૃઢ અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન એટલે શું ?

ગુરુ : અસંભાવના અને વિપરીત ભાવના દોષથી રહિત જે બ્રહ્મ આત્માની એકતાનો નિશ્ચય થવો તે **દૃઢ અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન** કહેવાય.

૧૯. **શિષ્ય** : દૃઢ અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન શાનાથી થાય ?

ગુરુ : સદ્‌ગુરુના મુખથી **तत्त्वमसि** આદિ મહાવાકયનું અર્થ સહિત શ્રવણ કરવાથી તથા તેનું મનન અને નિદિધ્યાસન રૂપ વિચાર કરવાથી દૃઢ અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે.

બે પ્રકારનાં વેદાંત વાકયો :

(૧) **મહાવાકય** : જીવ અને બ્રહ્મની એકતાનો બોધ કરનારાં વેદનાં જે વાકય તે **મહાવાકય**. જેમકે

(१) **तत्त्वमसि** = તે તું છે.

(२) **अयमात्मा ब्रह्म** = આ આત્મા બ્રહ્મ છે.

(३) **प्रज्ञानमानन्दम् ब्रह्म** = જીવ આનન્દરૂપ બ્રહ્મ છે.

(४) **अहं ब्रह्मास्मि** = હું બ્રહ્મ છું.

"હું બ્રહ્મ છું" એ અપરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે, એને જ સાક્ષાત્કાર કહે છે.

(૨) **અવાંતર વાકય**–પરમાત્મા અથવા જીવના સ્વરૂપનું બોધક વાકય તે અવાંતર વાકય કહેવાય

છે, એ અવાંતર વાકયથી પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે જેમકે "બ્રહ્મ છે," "પરમેશ્વર છે," એ પરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય. [જુઓ પ્રશ્ન ૭]

"તું બ્રહ્મ છે." એવું ગુરુએ કહેલું મહાવાકય સાંભળીને "હું બ્રહ્મ છું" એવો જે શિષ્યને દૃઢ બોધ થાય છે તેને અપરોક્ષ જ્ઞાન કહે છે. એ અપરોક્ષ જ્ઞાન કેવળ ગુરુએ કહેલા મહા વાકયનો શિષ્યના કાન સાથે સંબંધ થવાથી થાય છે. માટે (૧) શ્રોત્રના સંબંધવાળું અવાંતર વાકય **પરોક્ષ જ્ઞાનનું** હેતુ છે.

(૨) શ્રોત્રના સંબંધવાળું મહા વાકય "**અપરોક્ષ જ્ઞાનનું** હેતુ છે. મહા વાકયથી સૌને અપરોક્ષ જ્ઞાન જ થાય છે; પરોક્ષ જ્ઞાન થતું નથી.

૨૦ **શિષ્ય** : દૃઢ અપરોક્ષ જ્ઞાનનું ફળ શું ?

ગુરુ : અભાન આપાદક આવરણની અને વિક્ષેપરૂપ કાર્ય સહિત અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય; અને પછી બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ રૂપ **મોક્ષ** થાય છે.

અભાનાપાદક : અભાન+આપાદક; અભાન=અપ્રતીતિ, ન ભાસવું તે. આપાદક=સિદ્ધ કરનાર.

"બ્રહ્મ દેખાતો નથી" એ પ્રમાણે જે બ્રહ્મની અપ્રતીતિ તેને નક્કી કરવાવાળું જે આવરણ, તેને **અભાન આપાદક આવરણ** કહીએ છીએ.

વિક્ષેપ : સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીરો તથા ચિદાભાસ અને તેના કર્તાપણા આદિક ધર્મો તે બધાને વિક્ષેપ કહીએ છીએ.

૨૧. શિષ્ય : દઢ અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન પૂર્ણ ક્યારે થાય?

ગુરુ : શરીર હું છું એવું જે દઢ જ્ઞાન થએલું છે તે (ભ્રાન્તિ) જ્ઞાનનો બાધ કરીને હું આત્મા છું અને તેજ આત્મા બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી એવી દૃઢતા ચિત્તમાં થાય ત્યારે દઢ અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન પૂર્ણ થયું કહેવાય.

જ્ઞાનનું વર્ણન :

(૧) **સાધન** : જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે શ્રવણ, મનન, તથા નિદિધ્યાસન એ **જ્ઞાનનાં સાધનો** છે.

(૨) **સ્વરૂપ** : દેહાદિક જે અનાત્મ વસ્તુઓ છે તેનાથી આત્મ વસ્તુ જે પ્રત્યક ચૈતન્ય છે તેનું વારંવાર વિવેચન તે **જ્ઞાનનું સ્વરૂપ**.

(૩) **ફળ** : અહંકારાદિક જે અનાત્મ વસ્તુઓ તેની સાથે આત્માના તાદાત્મ્ય અધ્યાસ રૂપ જે ગ્રંથિ તેનો સંપૂર્ણ નાશ (ફરીથી ઉદય ન થવું) તે **જ્ઞાનનું ફળ**.

(૪) **અવધિ** : અજ્ઞાની મનુષ્યને જેમ દેહમાં આત્મ બુદ્ધિ હોય છે તેવી જ પરમાત્મામાં આત્મ બુદ્ધિ થવી તે **જ્ઞાનની અવધિ (અંત)** છે.

૨૨. **શિષ્ય** : વિચાર એટલે શું ?

ગુરુ : આત્મા અને અનાત્માને યથાર્થ, જુદા જુદા જાણવા તે **વિચાર**.

૨૩. શિષ્ય : આ વિચાર શાથી થાય ?

ગુરુ : ઇશ્વર, વેદ, ગુરુ અને મન એ ચારની કૃપાથી વિચાર થાય છે.

ચાર કૃપાઓ

(૧) **ઈશ્વર કૃપા** : (૧) મનુષ્ય દેહની પ્રાપ્તિ, (૨) ચિંતા રહિત શરીર નિર્વાહનું સાધન; (૩) જ્ઞાન સંપાદન કરવાની સામગ્રી સહિત (પૂર્વે અનેક જન્મોમાં કરેલાં વૈદિક, નિષ્કામ, શુભ કર્મોના પરિણામે જગદીશ્વરના અનુગ્રહથી કોઈ) (૪) વેદાંત શાસ્ત્રના યથાર્થ જ્ઞાતા એવા સદ્‌ગુરુની પ્રાપ્તિ એ બધું **ઈશ્વર કૃપા** કહેવાય.

(૨) **વેદ કૃપા** : શાસ્ત્રના અર્થ ધારણ કરવાની શક્તિ તે **વેદ કૃપા** છે.

(૩) **ગુરુ કૃપા** : શિષ્યના મનમાં આત્મા અને પરમાત્માની એકતાનો નિશ્ચય થાય તેવી રીતે શાસ્ત્રનાં પ્રમાણ તથા પોતાની યુક્તિ, અને અનુભવથી શિષ્યને જે બોધ કરવો તે **ગુરુ કૃપા**.

(૪) **મનની કૃપા** : વેદાંત શાસ્ત્ર અને બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્‌ગુરુનાં ઉપદેશ વચનોને અનુસરીને, વિવેકાદિક સાધનો સંપાદન કરવાં તે **મનની કૃપા**.

૨૪. **શિષ્ય** : આવા વિચારનું ફળ શું ?

ગુરુ: આવા વિચારથી દૃઢ અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે.

૨૫. **શિષ્ય** : આવો વિચાર ક્યાં સુધી કરવો ?

ગુરુ : દૃઢ અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી.

૨૬. **શિષ્ય** : આ વિચાર શાનો કરવો ?

ગુરુ : (૧) હું કોણ છું ? (૨) બ્રહ્મ એ શું ?

અને (૩) પ્રપંચ એ શું? આ ત્રણ વસ્તુઓનો વિચાર કરવો.

આ ત્રણ વસ્તુઓનું સાધારણ સ્વરૂપ. (૧,૨) હું અને બ્રહ્મ ચૈતન્ય છીએ. જ્યારે (૩) પ્રપંચ એ જડ છે.

૨૭. શિષ્ય : પ્રપંચ એટલે શું?

ગુરુ : (**સમષ્ટિ**, તથા વ્યષ્ટિ) સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ તથા કારણ દેહો, તેમની અવસ્થાઓ પંચકોશ તથા તેમના ધર્મો વિગેરે નામ અને રૂપ **પ્રપંચ** કહેવાય છે.

સમષ્ટિ=(ઈશ્વર)=સમૂહ (જેમ વન અનેક વૃક્ષોનો સમૂહ હોવાથી સમષ્ટિ કહેવાય.).

વ્યષ્ટિ=(જીવ)=એક. (જેમ એક ઝાડ).

સમષ્ટિના દેહ : વિરાટ (સ્થૂલ દેહ); હિરણ્ય ગર્ભ (સૂક્ષ્મ દેહ); ઈશ્વર (કારણ દેહ).

સમષ્ટિની અવસ્થાઓ : ઉત્પત્તિ; સ્થિતિ; પ્રલય.

વ્યષ્ટિની અવસ્થાઓ : જાગ્રત્, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ.

દેહના ધર્મો : અસત, જડ, દુઃખ રૂપ, ઉત્પત્તિ અને નાશવાન.

પંચ કોશ : અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય, તથા આનંદમય એ પાંચ કોશ (ત્રણ દેહમાં) છે.

૨૮. શિષ્ય : ચૈતન્ય એટલે શું?

ગુરુ : (૧) જે પોતે જ્ઞાનરૂપ છે; (૨) ઘટ

આદિ સર્વ નામ, રૂપ પ્રપંચને જાણે છે. પણ (૩) જેને મન, ઈન્દ્રિયો આદિ બીજું કોઈ જાણી શકતું નથી તે **ચૈતન્ય** છે.

૨૯. શિષ્ય : જડનું સ્વરૂપ શું ?

ગુરુ : (૧) જે પોતાને જાણતું નથી; અને (૨) બીજાને પણ જે જાણતું નથી એવું જે અજ્ઞાન તથા તેમાંથી ઉપજેલું ભૂત, ભૌતિક પદાર્થ એ બધું જડ કહેવાય.

પંચભૂત : આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ પૃથ્વી.
ભૌતિક : પાંચ ભૂતમાંથી થએલું પિંડ બ્રહ્માંડાદિક.
અજ્ઞાન : **अ+ज्ञान**=ન જાણવું તે.

૩૦ શિષ્ય : આ ત્રણ વસ્તુઓના વિચારનું ફળ શું ?

ગુરુ : (૧) સામવેદનું મહાવાકય **तत्त्वमसि** તેમાં **तत्**, **त्वम्** અને **असि** એવાં ત્રણ પદો છે, **तत्** પદનો વાચ્ય અર્થ **ઇશ્વર** છે; **त्वम्** પદનો વાચ્ય અર્થ **જીવ** છે. તે બન્નેની ઉપાધિ આ નામ અને રૂપ (આકાર) વાળું **પ્રપંચ** છે.

(**अ**) જેમ દોરડીમાં સાપની પ્રતીતિ થાય છે; (**ब**) ઠુણકામાં ચોરની પ્રતીતિ થાય છે; અને (**क**) ખારી ભૂમિમાં જળની પ્રતીતિ થાય છે તે સર્વ

પ્રતીતિ વિચાર કરતાં મિથ્યા સમજાય છે અને તેથી તે મિથ્યા પ્રતીતિનો ત્યાગ કરીએ છીએ.

તેમ જીવ તથા ઈશ્વરની ઉપાધિરૂપ જે પ્રપંચ તેનો પણ વિચાર કરી, મિથ્યા જાણતાં ત્યાગ કરવો એ પ્રપંચના વિચારનું એક ફળ છે. વળી

(૨) **त्वम्** પદનો લક્ષ્ય અર્થ જે "તું" આત્મા તે **तत्** પદનો લક્ષ્ય અર્થ જે "બ્રહ્મ" તે રૂપ છું; તેનાથી લગારે ભિન્ન નથી. આ પ્રમાણે બ્રહ્મ આત્માની એકતાનો વિચાર કરી, તેજ સત્ય છે એવો નિર્ણય કરવો એ "હું કોણ છું ?" અને "બ્રહ્મ કોણ છે ?" એના સંબંધી વિચારનું બીજું ફળ છે.

જીવ અને ઈશ્વરનું સ્વરૂપ.

જીવ અંતઃકરણ, તેમાં પડેલું ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ અને તે બન્નેનું અધિષ્ઠાન કૂટસ્થ એ ત્રણ મળી **જીવ** બને છે.

ઈશ્વર : માયા, માયામાં પડેલું ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ અને તેમનું અધિષ્ઠાન 'બ્રહ્મ' એ ત્રણ મળી **ઈશ્વર** થાય છે.

ઈશ્વરના સ્વરૂપનું વાચ્યાર્થ :

વાચ્ય ઉપાધિ માયા.

ઈશ્વરના ત્રણ દેહ	વિરાટ	હિરણ્યગર્ભ	અવ્યાકૃત
ત્રણ અભિમાની	વૈશ્વાનર	સૂત્રાત્મા	ઇશ્વર
ત્રણ અવસ્થા	ઉત્પત્તિ	સ્થિતિ	પ્રલય

ઉપર મુજબ નવ તત્ત્વ અને તે બધાંનું કારણ (૧૦) માયા તથા તેનું અધિષ્ઠાન (૧૧) પરબ્રહ્મ, એ અગિયાર મળી **ઈશ્વર** શબ્દનો **વાચ્યાર્થ** થાય છે.

માયા અને માયાનાં નવ કાર્યનો બાધ કરતાં, એક, અવિકારી, પૂર્ણાનંદ, સર્વાત્મા પરબ્રહ્મ રહે તે લક્ષ્યાર્થ જાણો.

તત્પદ ઇશ્વરનો વાચ્યાર્થ :

અવ્યાકૃત, હિરણ્યગરભ, અરુ વૈરાટ પ્રમાણ;
તીન **દેહ** ઈશકે કહે, જો હૈ વેદ પ્રમાણ. ૧
ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અરુ તીસર પ્રલય જાન;
તીન **અવસ્થા** ઈશકી, જાનો પરમ સુજાન. ૨
વૈશ્વાનર સૂતરાતમા, અરુ ઈશ્વર પિછાન;
તીન **અભિમાની** ઈશકા, જાનો શાસ્ત્ર પ્રમાન. ૩
તીન અવસ્થા, દેહ તીન, અરુ અભિમાની જાન;
ઈમ નવગિનો ઈશકે માયા ઉપાધિવાન. ૪
એ સબકા અધિષ્ઠાન જો, ચેતન બ્રહ્મ પિછાન;
ઈન એકાદશ તત્ત્વ હૈ, **તત્પદ વાચ્ય** સુજાન. ૫

જીવના સ્વરૂપનું વાચ્યાર્થ:
વાચ્ય ઉપાધિ અવિદ્યા.

જીવના ત્રણ દેહ	સ્થૂલ	સૂક્ષ્મ	કારણ
ત્રણ અભિમાની	વિશ્વ	તૈજસ	પ્રાજ્ઞ
ત્રણ અવસ્થા	જાગ્રત	સ્વપ્ન	સુષુપ્તિ

ઉપર મુજબ નવકાર્યો, તે બધાનું કારણ (૧૦) અવિદ્યા અને તેનું અધિષ્ઠાન (૧૧) કૂટસ્થ ચૈતન્ય એ અગીઆર મળી જીવ શબ્દનો **વાચ્યાર્થ** થાય છે.

અવિદ્યા અને અવિદ્યાનાં નવકાર્યોનો બાધ કરતાં એક, કૂટસ્થ, સાક્ષી, અસંગ અને સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ રહે તેને જીવ શબ્દનો **લક્ષ્યાર્થ** જાણો.

त्वम् પદ જીવનો વાચ્યાર્થ:

જાગ્રત, સ્વપન, સુષુપતિ, તીન **અવસ્થા** જાન
સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અરુ કારણ, તીનોં **દેહ** પ્રમાન. ૧
વિશ્વ, તૈજસ્, પ્રાજ્ઞ, ઇન, તીન **અભિમાની** જાન;
ઇમિ નવ ગિનો જીવકે, હેતુ અવિદ્યા માન. ૨
એ સબકા અધિષ્ઠાન જો, અચલ, કૂટસ્થ, મનાય
ઇન એકાદશ તત્ત્વ જો, **त्वम्** પદ **વાચ્ય** ગનાય. ૩

तत् त्वम् વાચ્યાર્થ શોધન

કહે તત્ત્વ "**જીવ**" "ઇશ"કે, હિરદે કરો વિચાર;
દશાહુ વિરોધિ ત્યાગકે, લક્ષ્ય ભાગ જો સાર. ૧
"જીવ" લક્ષ્ય "કૂટસ્થ" હૈ, "ઇશ"કો બ્રહ્મહિ જાન;
સો દોનોં તો એક હૈ, જાનો સકલ સુજાન. ૨

૩૧. **શિષ્ય**: આવા વિચારનો અધિકારી કોણ?

ગુરુ: ઉત્તમ જિજ્ઞાસુ આ વિચારનો અધિકારી છે. અને તે અધિકારી ગુરુજીએ કૃપા કરી ઉપદેશેલી વેદાંતની પ્રક્રિયાનો રૂડી પ્રકારે વિચાર કરી "હું બ્રહ્મ જ છું" એવો અપરોક્ષ અનુભવ કરે.

ઉત્તમ જિજ્ઞાસુનું લક્ષણ.

(૧) ચાર **સાધન** સંપન્ન હોય; (૨) બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ તથા વેદાંત શાસ્ત્રના વચનોમાં દૃઢ શ્રદ્ધા વાળો હોય; (૩) અધોગતિનું કારણ જે કુતર્ક તે કદિ ન કરે એવો, તથા (૪) પોતાના સ્વરૂપને જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છાવાળો હોય તે **ઉત્તમ જિજ્ઞાસુ** કહેવાય.

અથવા

मल विछेप जाके नाहिं, किंतु एक अज्ञान ।
व्है चव साधन सहित नर, सो अधिकृत मतिमान ॥

અર્થ : જેના અંતઃકરણમાં મળ તથા વિક્ષેપ દોષ નથી; પરંતુ સ્વરૂપ સંબંધી અજ્ઞાન છે; (જેને લીધે અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદૈવ એવા ત્રણ તાપથી દુઃખી થાય છે.) તથા જે વિવેકાદિક ચાર સાધન યુક્ત હોય તે બુદ્ધિમાન પુરુષને ઉત્તમ અધિકારી જાણવો.

અંતઃકરણના ત્રણ દોષ.

(૧) મળ. (૨) વિક્ષેપ. (૩) આવરણ.

(૧) **મળ**: કામ, ક્રોધ, લોભ વિગેરેના હેતુરૂપ પાપ તે **મળ.**

(૨) **વિક્ષેપ**: મનની ચંચળતા તે **વિક્ષેપ.**

(૩) **આવરણ**: વસ્તુનું ભાન ન થવા રૂપ અજ્ઞાન તે **આવરણ.**

આ ત્રણ દોષ દૂર કરવાના ઉપાય.

(૧) શાસ્ત્રમાં કહેલાં નિષ્કામ કર્મો કરવાથી અંતઃકરણનો **મળ** દોષ દૂર થાય છે; માટે જ્યાં સુધી અશુભ વાસનાઓ જણાય ત્યાં સુધી નિષ્કામ શુભ કર્મ કર્યા કરવાં.

(૨) શાસ્ત્રમાં કહેલી ઉપાસના કરવાથી **વિક્ષેપ** દોષ દૂર થઈ મન સ્થિર થાય છે.

(૩) જ્ઞાનથી **આવરણ** દોષ દૂર થાય છે.

ચાર સાધન.

(૧) વિવેક; (૨) વૈરાગ્ય; (૩) શમાદિ છ સંપત્તિ; અને (૪) મુમુક્ષુતા, એ ચાર સાધનો છે.

(૧) **વિવેક**: આત્મા નિત્ય છે તેથી ભિન્ન સર્વ અનિત્ય છે એવો જે નિશ્ચય તે વિવેક.

(આવો વિવેક પંડિતો જેઓ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે છે તેઓને પણ થાય છે. પરંતુ નિષ્કામ કર્મ તથા ઉપાસના વડે શુદ્ધ અને એકાગ્ર નહિં થએલા અંતઃકરણમાં એ વિવેક ઉપજે છે; તેથી ખારવાળી ભૂમિમાં વાવેલા છોડની પેઠે તે સૂકાઈ જાય છે. અને તેથી તેને વૈરાગ્ય આદિ ફળ લાગતાં નથી.)

(૨) **વૈરાગ્ય**: આ લોક તથા પરલોકના ભોગોની ઇચ્છાનો ત્યાગ.

(૩) **શમાદિક** છ સાધનો.

શમ, દમ, શ્રદ્ધા, સમાધાન, ઉપરામ, તિતિક્ષા.

શમ: શબ્દાદિ બાહ્ય વિષયોથી મનને રોકવું તે.

દમ: વિષયોથી ઈન્દ્રિયોને રોકવી તે.

શ્રદ્ધા: ગુરુ અને વેદનાં વચનો સત્ય જ છે એવો વિશ્વાસ તે.

સમાધાન: (સત્ લક્ષ્ય સાધવામાં) ચિત્તની એકાગ્રતા તે.

ઉપશમ: એને **ઉપરતિ** પણ કહે છે. એક વખત ત્યાગ કર્યા પછી, પ્રાપ્ત થએલા તે તે વિષયોની ઇચ્છા ન કરવી તેને **ઉપરતિ** કહે છે.

તિતિક્ષા: ટાઢ, તાપ આદિ જોડકાંને સહન કરવાને જે સ્વભાવ તે.

અધ્યાત્માદિ દુ:ખ.

(૧) **अध्यात्मदु:ख:**—આત્માનો આશ્રય કરીને રહેવા વાળાં સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ શરીર તેને **અધ્યાત્મ** કહે છે. તે શરીરના સંબંધથી ઉત્પન્ન થતાં જે દુ:ખ તે **અધ્યાત્મ-દુ:ખ** કહેવાય.

આ દુ:ખ (તાપ)ના બે પ્રકાર

(**अ**) આધિ : માનસિક ચિંતાથી થતાં દુ:ખ. (સૂક્ષ્મ શરીરમાં)

(**ब**) વ્યાધિ : તાવ આદિ રોગથી થતાં દુ:ખ. (સ્થૂલ શરીરમાં)

(૨) **अधिभूतदु:ख** : પોતાના શરીરથી ભિન્ન પણ ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોથી જાણી શકાય તેવાં કારણથી થતાં દુ:ખ. જેવાં કે ચોર, વ્યાઘ્ર, સ્રી, પુત્રાદિકથી થતાં દુ:ખ.

(૩) **अधिदैवदु:ख** : પોતાના શરીરથી ભિન્ન, પણ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોથી ન જોઈ શકાય તેવાં કારણોથી થતાં

દુઃખ, જેવાં કે દૈવકોપ, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, ભૂકંપ આદિકથી થતાં દુઃખ.

૩૨. શિષ્ય : આવો ઉત્તમ જિજ્ઞાસુ શું કરે?

ગુરુ : આવા વિવેકને પ્રાપ્ત થએલો બુદ્ધિમાન શિષ્ય, સદગુરુને શરણે જઈ, તેમના ચરણ કમળમાં સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી બે હાથ જોડી વિનય પૂર્વક પ્રશ્ન પૂછે:—

(હે ગુરુદેવ, બંધ શું? મોક્ષ શું? જીવ કોને કહીએ? ઈશ્વરનું શું સ્વરૂપ? આત્મા અને પરમાત્માનું સ્વરૂપ શું? તે બન્નેની એકતા કેમ કરીને સમજાય? વિગેરે.) તથા તે પ્રશ્નોના વેદ સંમત ખુલાસા જે ગુરુજીએ કૃપા કરિ આપ્યા હોય તેનું વારંવાર મનન કરી, "હું બ્રહ્મ જ છું" એવો અપરોક્ષ અનુભવ કરે.

સાષ્ટાંગ=સ+અષ્ટ+અંગ=આઠ અંગ સહિત. તે આઠ અંગ.

उरसा शिरसा दृष्ट्या, मनसा, वचसा, तथा।
पद्भ्यां, कराभ्यां, जानुभ्यां, प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते ॥

છાતી, માથું, દૃષ્ટિ, મન, વચન, બે પગ, બે હાથ તથા બે ઢીંચણ; તે **આઠ અંગથી** કરાતા પ્રણામને **સાષ્ટાંગ** પ્રણામ કહે છે.

સદ્દગુરુનું સ્વરૂપ.

वेद अर्थकूं भले पिछानै,
आतम ब्रह्मरूप इक जानै।
भेद पंचकी बुद्धि नसावै,
अद्वय अमल ब्रह्म दरसावै।
भव मिथ्या मृगतृषा समाना,
अनुलव इम भाखत नहिं आना।
सो गुरु दे अद्भुत उपदेशा,
छेदक शिखा न लुञ्चित केशा॥ વિ૦સા૦

અર્થ : વેદના વાચ્ય તથા લક્ષ્ય અર્થને સારી રીતે જાણુતા હોય, જીવનું લક્ષ્ય સ્વરૂપ આત્મા, અને બ્રહ્મ એ બન્ને એકરૂપજ છે એવો જેમનો નિશ્ચય છે; શિષ્યની બુદ્ધિમાં ઘર કરી રહેલા પાંચ પ્રકારના ભેદનો નાશ કરે; અદ્વય (એક) તથા અવિદ્યાદિ દોષ રહિત જે બ્રહ્મ તેનું દર્શન કરાવે;

નામ રૂપાત્મક સર્વ સંસાર મૃગતૃષ્ણાના જળની પેઠે મિથ્યા છે એવો વારંવાર ઉપદેશ, યુક્તિ સહિત, શ્રવણ કરાવે; શિષ્યને સંસારાત્મક બુદ્ધિ થાય એવો લગાર પણ ઉપદેશ ન કરે; આવા લક્ષણ-

વાળા સદ્ગુરુ આત્મા તથા બ્રહ્મની એકતાના વિષયમાં અદ્‌ભુત ઉપદેશ આપે.

પાંચ પ્રકારના ભેદ.

૧. **જીવ ઇશનો ભેદઃ** કલ્પિત છે. (અવિદ્યા અને માયાની ઉપાધિથી પ્રતીત થતો હોવાથી). ઘટાકાશ અને મહાકાશના ભેદની પેઠે.

૨. **જીવોનો પરસ્પર ભેદઃ** કલ્પિત છે. (સાભાસ અંતઃકરણ રૂપ ઉપાધિથી પ્રતીત થતો હોવાથી). અનેક ઘટાકાશના ભેદની પેઠે.

૩. **જીવ જડનો ભેદઃ** કલ્પિત છે. (સાભાસ અંતઃકરણ અને નિરાભાસ નામ રૂપમય ઉપાધિને લીધે પ્રતીત થતો હોવાથી.) સ્વપ્નના અનેક ચર અચર પદાર્થોની પેઠે.

૪. **ઈશ જડનો ભેદઃ** કલ્પિત છે. (સાભાસમાયા અને નામ રૂપમય ઉપાધિથી પ્રતીત થતો હોવાથી.) સાક્ષી અને સ્વપ્ન પ્રપંચના ભેદની પેઠે.

૫. **જડ જડનો ભેદઃ** કલ્પિત છે. (નામ રૂપમય ઉપાધિથી પ્રતીત થતો હોવાથી.) રજ્જુમાં કલ્પિત સર્પ દંડાદિકના ભેદની પેઠે.

આ પાંચ પ્રકારનાં અનુમાન પંચભેદના ખંડનમાં યુક્તિયો છે.

ॐ तत्सत्

શ્રી વેદાન્ત માર્ગદર્શિનીમાં પહેલો વિશ્રામ સમાપ્ત.

ॐ

विश्राम २ जो

પ્રપંચ વિષે ભાગ ૨ જો.

(પ્રપંચનો આરોપ તથા અપવાદ.)

૧ શિષ્ય : શુદ્ધબ્રહ્મમાં પ્રપંચનો આરોપ કેવી રીતે થયો છે ?

ગુરુ : અનાદિ શુદ્ધ બ્રહ્મમાં અનાદિ કલ્પિત પ્રકૃતિ છે. તે પ્રકૃતિનો બ્રહ્મની સાથે અનાદિ કલ્પિત તાદાત્મ્ય સંબંધ છે. આ સંબંધ એટલે કલ્પિત ભેદ, વાસ્તવિક અભેદરૂપ છે.

પ્રપંચ : પહેલા વિશ્રામમાં ૨૭ મો પ્રશ્ન વાંચો.

આરોપ : બ્રહ્મરૂપ વસ્તુમાં અજ્ઞાન અને તેના કાર્યરૂપ અવસ્તુનું કથન. એને **અધ્યારોપ** પણ કહે છે.

વેદાંત મત પ્રમાણે અનાદિ વસ્તુઓ.

ब्रह्म माया सबंध रु जीव ईश भेद तिन ।
षट् ये अनादि तामें ब्रह्मानंत मानिये ॥

(૧) શુદ્ધ બ્રહ્મ, (૨) પ્રકૃતિ, (૩) તે બેનો સંબંધ, (૪) જીવ (૫) ઈશ્વર અને (૬) તે અનાદિ વસ્તુઓનો પરસ્પર ભેદ. આ છ વેદાંતમાં **અનાદિ** કહ્યાં છે. વળી આ પ્રપંચ પણ પ્રવાહરૂપે અનાદિ માન્યો છે.

બ્રહ્મ અનાદિ અનંત છે; જ્યારે બાકીનાં પાંચ અનાદિ સાંત છે. (સ+અંત=અંતવાળાં)

અનાદિ=જે વસ્તુ ઉત્પત્તિ રહિત હોય તે સ્વરૂપથી અનાદિ કહેવાય. (અન+આદિ=ઉત્પત્તિ રહિત.)

કલ્પિત=જેની હયાતિ નથી છતાં સસલાના શીંગડાની તથા મૃગજળની પેઠે ભ્રાન્તિથી દેખાય (પ્રતીત થાય) તે.

અનાદિ

૧. **બ્રહ્મ અનાદિ છે** : કારણકે તે બ્રહ્મ અવિદ્યાનું અધિષ્ઠાન છે. તેથી તે બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ અવિદ્યા (મૂળ પ્રકૃતિ) થી સંભવે નહિ. વળી પ્રકૃતિ, શુદ્ધ બ્રહ્મ અને પ્રકૃતિનો સંબંધ; ઈશ્વર તથા જીવ આદિકની સિદ્ધિ તો બ્રહ્મ વિના બની શકતી નથી. માટે બ્રહ્મ અનાદિ છે.

૨. **અવિદ્યા અનાદિ છે** : કારણકે બ્રહ્મ નિર્વિકાર છે. તેવા બ્રહ્મથી અવિદ્યાની ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ. અને જીવ, ઈશ્વર આદિકની સિદ્ધિ અવિદ્યા (મૂળ પ્રકૃતિ) ની સિદ્ધિને આધીન છે. તેથી તેમનાથી અવિદ્યાની ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ. માટે અવિદ્યા અનાદિ છે.

૩-૪. **જીવ, ઇશ્વર અનાદિ છે** : કારણકે કેવળ બ્રહ્મથી, અથવા કેવળ માયાથી અથવા પરસ્પરથી (ઇશ્વ-રથી જીવની અને જીવથી ઇશ્વરની) અથવા પોતાની મેળે (સ્વસિદ્ધિને આધીન) ઇશ્વર તથા જીવની ઉત્પત્તિ સંભવી શકતી નથી, અને અવિદ્યા તથા ચેતનના સંબંધની સિદ્ધિ-થી જ ઇશ્વર તથા જીવની સિદ્ધિ છે. તે સંબંધ પોતે પણ અનાદિ છે. તેથી તેનાથી પણ ઇશ્વર તથા જીવની ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ. માટે **ઈશ્વર** તથા **જીવ અનાદિ** છે.

૫. **અવિદ્યા અને ચેતનનો સંબંધ પણ અનાદિ છે.** કારણકે બ્રહ્મ અને અવિદ્યા અનાદિ છે. તેથી તે બન્નેનો તાદાત્મ્ય સંબંધ પણ અનાદિ છે. ઈશ્વર આદિ ત્રણની સિદ્ધિ તો સંબંધની સિદ્ધિને આધીન છે. માટે તેમનાથી આ સંબંધની ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ. માટે **અવિદ્યા અને ચેતનનો સંબંધ** અનાદિ છે.

૬. **પાંચે વસ્તુઓનો પરસ્પર ભેદ પણ અનાદિ છે.** કારણકે તેઓ પોતાથી પોતાની ઉત્પત્તિ માને તો **આત્માશ્રય** દોષની પ્રાપ્તિ થાય. એથી એ પાંચ વસ્તુઓની પોતાથી ઉત્પત્તિ બને નહિ. તેમની ઉત્પત્તિ ન હોવાથી તેમનો પરસ્પદ ભેદ છે તેની પણ ઉત્પત્તિ બની શકતી નથી.

આ પ્રમાણે આ છ વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ નથી તેથી તેમને **સ્વરૂપથી** અનાદિ કહી.

માયા, અવિદ્યા, તથા તમઃપ્રધાન પ્રકૃતિ :

પ્રકૃતિ, (૧) માયા, (૨) અવિદ્યા તથા (૩) તમઃપ્રધાન પ્રકૃતિ એમ ત્રણ પ્રકારની થાય છે.

માયા: શુદ્ધ સત્ત્વ ગુણયુક્ત પ્રકૃતિ તે **માયા.**

અવિદ્યા: મલિન સત્ત્વગુણયુક્ત પ્રકૃતિ તે **અવિદ્યા.** અને તમોગુણ જેમાં મુખ્ય છે એવી જે પ્રકૃતિ તે **તમઃપ્રધાન પ્રકૃતિ.**

જે સત્ત્વગુણ રજોગુણ તથા તમોગુણથી ડબાય નહિ પરંતુ જે પોતે રજ, તમને ડબાવે તેવો સત્ત્વગુણ તે **શુદ્ધ સત્ત્વગુણ** કહેવાય.

જેમ બ્રાહ્મણ રાજા હોય તે બ્રહ્મત્વ અને રાજ્ય અધિકારવાળો હોવાથી તેના મંત્રીઓ શૂદ્ર તથા ક્ષત્રિય વર્ણના હોય તો તે રાજા તેમનાથી ડબાય નહિં પરંતુ પોતે મંત્રીઓને ડબાવે.

જે સત્ત્વગુણ, રજોગુણ તથા તમોગુણને ડબાવી શકે નહિં પરંતુ પોતે તે બન્નેથી ડબાય તે મલિન સત્ત્વગુણ કહેવાય.

જેમ શૂદ્ર વર્ણના બે રાજકુમારો હોય અને મંત્રી બ્રાહ્મણ હોય. રાજસત્તાથી તે શૂદ્રકુમારો બ્રાહ્મણ મંત્રીને ડબાવે.

ઇશ્વર તથા જીવ.

मायामें आभास अधिष्ठान अरु माया मिल।
ईश सरवज्ञ जगहेतु पहिचानिये ॥ वि० सा०

અર્થ : માયામાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ, અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ તથા માયા તે ત્રણે મળી જગત્ કર્તા, સર્વજ્ઞ ઇશ્વર કહેવાય છે.

અહિં **માયા** શબ્દથી માયા તથા **તમ:**પ્રધાન પ્રકૃતિ (જે ઇશ્વરની ઉપાધિ છે) તે બન્ને સમજવાં. તેમાં (૧) માયા ઉપાધિ વડે, ઇશ્વર (કુંભારની પેઠે) જગતનું **નિમિત્ત કારણ** છે; અને (૨) તમ:પ્રધાન પ્રકૃતિની ઉપાધથી, ઈશ્વર (મૃત્તિકાની પેઠે) જગતનું **ઉપાદાન કારણ** છે.

આવી ઉપાધિને લીધે ઈશ્વર જગતનું અભિન્ન નિમિત્તોપાદાન કારણ કહેવાય છેઃ

मलिन सत्व अज्ञानमें जो चेतन आभास।
अधिष्ठानयुत जीव सो, करत कर्मफल आस ॥
वि० सा० ॥

અર્થ : મલિન સત્વ પ્રધાન અવિદ્યામાં ચેતનનું પ્રતિબિંબ, અધિષ્ઠાન કૂટસ્થ તથા અવિદ્યા એ ત્રણે મળી અલ્પજ્ઞ **જીવ** કહેવાય છે. તે કર્મના ફળની આશામાં બંધાય છે. તેથી તે ભોક્તા છે.

પંચ તત્વને વશ થઈ, કામાદિકમાં પ્રીત,
દેહ, ઇન્દ્રિય સુખને ચહે, એ જીવપણાની રીત.
સુત, વિત, દારા, ધામમાં, કરે પ્રેમ ભરપૂર;
જીવપણું તે જાણિયે, સદ્‌ગુરુ પદથી દૂર.

ઇશ્વર અને જીવનો તફાવત.

ઈશ્વર અને જીવ બન્ને અનાદિ કલ્પિત છે. તેમાં ઈશ્વરની ઉપાધિ માયા, એક છે અને આપેક્ષિક વ્યાપક છે. તેથી ઈશ્વર પણ એક છે અને વ્યાપક છે.

જીવની ઉપાધિ અવિદ્યા જુદી જુદી છે અને પરિચ્છિન્ન છે. તેથી જીવ પણ જુદા જુદા અને પરિચ્છિન્ન (અલ્પ) છે.

આપેક્ષિક વ્યાપકતા.

એક વસ્તુ બીજી વસ્તુની સરખામણીમાં બહુ મોટી લાગે; પણ તેની તેજ વસ્તુ ત્રીજી વસ્તુની સરખામણીમાં નાની (પરિચ્છિન્ન) લાગે તો તે પહેલી વસ્તુને આપેક્ષિક વ્યાપક કહીએ.

જેમ આપણી પાસે ત્રણ વસ્તુઓ છે. એક આની, એક રૂપિયો અને એક ગિની, અહિં રૂપિયો, એક આનીની સરખામણીમાં બહુ મોટો છે. તેથી તેને તે બેની સરખામણીમાં વ્યાપક (મોટો) કહીએ. પરંતુ ગિનીની સરખામણીમાં તે બહુ નાનો છે માટે રૂપિયાની આપેક્ષિક વ્યાપકતા કહેવાય.

દૃષ્ટાંત. ૨. પૃથ્વી કરતાં જળ દસગણું વધારે હોવાથી પૃથ્વી પરિચ્છિન્ન અને જળ વ્યાપક કહેવાય. પણ જળ, તેજનું કાર્ય હોવાથી અને જળ કરતાં તેજ દસગણું મોટું હોવાથી તેજની સરખામણીમાં તે વ્યાપક કહેવાય અને જળ પરિચ્છિન્ન કહેવાય, અહિં પૃથ્વી, જળ અને તેજની સરખામણી છે તેમાં જળની આપેક્ષિક વ્યાપકતા કહેવાય.

તેજ પ્રમાણે પૃથ્વી આદિકની અપેક્ષાએ માયા વ્યાપક કહીએ. કારણ કે માયાનો વિસ્તાર અધિક પ્રદેશમાં થએલો છે. પરંતુ બ્રહ્મની સરખામણીમાં માયા પરિચ્છિન્ન છે માટે **માયા આપેક્ષિક વ્યાપક** કહી.

જીવ તથા ઈશ્વરનો ભેદ અનાદિ કલ્પિત છે.

सदेव सौम्य इदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयम् ।

છાં. ઉપ. ૬ । ૨ । ૧

અર્થ : સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પૂર્વે, હે પ્રિયદર્શન, સજાતીય, વિજાતીય અને સ્વગત ભેદ રહિત એક સત્ જ હતું.

જીવની ઉપાધિ અવિદ્યા, જીવોનાં કર્મો સહિત, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પૂર્વે માયામાં લીન થઈને રહે છે. તે માયા, સુષુપ્તિ વિષે અવિદ્યાની પેઠે બ્રહ્મથી જુદી ભાસતી નથી. માટે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પહેલાં એકજ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ હતું.

जीवनके पूर्व सृष्टि कर्म अनुसार ईस ।

इच्छा होय जीव भोग जग उपजाईये ॥ वि० सा०

તે બ્રહ્મને સૃષ્ટિના આરંભમાં, જીવોનાં પરિપકવ થએલાં કર્મોરૂપ નિમિત્તથી જીવોના ભોગ માટે **एकोऽहं बहु स्याम्** હું એક છું તે બહુરૂપે થાઉં એવી ઇચ્છા થઈ.

તે ઇચ્છા થતાં બ્રહ્મની માયામાં ક્ષોભ થયો: પછી

नभ वायु तेज जल भूमि भूत रचै तहां ।

शब्द स्पर्श रूप रस गंध गुन गाईये ॥ वि० सा०

આકાશ વાયુ તેજ જળ પૃથ્વી એ પાંચ ભૂત તથા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ તેમના ગુણ બનાવ્યા.

એ ભૂતોનું પંચીકૃત થયું નહોતું ત્યાં સુધી અપંચીકૃત હતાં. તેમાંથી સમષ્ટિ વ્યષ્ટિ રૂપ સૂક્ષ્મ-સૃષ્ટિ પ્રથમ થઇ. પછી ઇશ્વરની ઇચ્છાથી તેનું પંચી-કરણ થયું અને તેમાંથી સમષ્ટિ વ્યષ્ટિરૂપ સ્થૂલ સૃષ્ટિ થઇ.

તેમાં **સમષ્ટિ** સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, કારણ પ્રપંચનો અભિમાની **ઇશ્વર** છે. અને વ્યષ્ટિ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ પ્રપંચનો અભિમાની **જીવ** છે.

તે ઇશ્વર અને જીવમાં ઇશ્વર, (૧) સર્વજ્ઞ હોવાથી તથા (૨) માયા તેને આધીન હોવાથી, **નિત્ય મુક્ત** છે. અને જીવ, (૧) અલ્પજ્ઞ હોવાથી તથા (૨) અવિદ્યાને વશ હોવાથી **બદ્ધ** છે.

શુદ્ધ બ્રહ્મમાં પ્રપંચનો આરોપ આ પ્રમાણે થયો છે.

૨. શિષ્ય : શુદ્ધ બ્રહ્મમાં આ આરોપ સત્ય છે કે મિથ્યા ?

ગુરુ : છીપોલીમાં રૂપુ, કાગળ અથવા અબરખની પેઠે, અને ઠુણકામાં ચોર તથા મરૂભૂમિમાં જળના દર્શનની પેઠે આ આરોપ મિથ્યા છે.

૩. શિષ્ય : એ આરોપ શાથી થયો ?

ગુરુ : આરોપનું કારણ અજ્ઞાન છે.

૪. શિષ્ય : આ આરોપ શા માટે થયો હશે અને ક્યારે થયો હશે ? એ વિચારનું કંઈ પ્રયોજન છે?

ગુરુ : ના, જેમ કોઈ ઘરની ભીંત ઉપર રાત્રિમાં કોઇએ કંઇ વિચિત્ર ચિત્ર દોર્યું. હવે તે ઘરનો વિવેકી માલિક એ ચિત્ર ક્યારે દોર્યું ? કોણે દોર્યું ? શા માટે દોર્યું ? એવા વિચારમાં આયુષ્ય ગુમાવતો નથી. પણ તેને કેવી રીતે ત્યાંથી સાફ કરવું તેનોજ વિચાર કરે છે.

તેમ આ પ્રપંચનો આરોપ શા માટે થયો ? ક્યારે થયો ? કોણે કર્યો ? એવા વિચારનું કંઇ પ્રયોજન નથી. પણ તેની નિવૃત્તિ કેવી રીતે થાય તેનોજ ઉપાય વિવેકીએ શોધવો જોઇએ.

૫. શિષ્ય : ભલે. તો એ આરોપની નિવૃત્તિ કેવી રીતે થાય ?

ગુરુ : (૧) બ્રહ્મજ્ઞાનથી માયા અને અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે.

(૨) તેનાથી કાર્યસહિત પ્રકૃતિની નિવૃત્તિ થાય છે.

(૩) પ્રકૃતિની નિવૃત્તિથી પ્રકૃતિ અને બ્રહ્મના સંબંધની નિવૃત્તિ થાય છે;

(૪) તે સંબંધની નિવૃત્તિથી જીવભાવ તથા

ઈશ્વર ભાવની નિવૃતિ થાય છે.

(૫) તે ભાવ નિવૃત્ત થતાં જીવ તથા ઈશ્વરના ભેદની નિવૃત્તિ થાય છે. અને

(૬) તે ભેદ દૂર થતાં બંધની નિવૃત્તિ થવાથી મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાન થવાથી એકજ વખતે સર્વ આરોપની નિવૃત્તિ થાય છે. આ નિવૃત્તિનો અર્થ **અપવાદ.**

અપવાદ : એક ગરીબ માણુસ બજારમાં ફરતાં કોઇ ચોકસીની દુકાન આગળ થઇને જતો હતો, ત્યાં તેણે એક ચાંદીનો કટકો દુકાનના પગથીયા નીચે પડેલો જોયો. બજારમાં અવર જવર હતી તથા દુકાનદાર પણ ત્યાં બેઠેલો હતો તેથી પેલા ગરીબ માણુસે વિચાર કર્યો કે સંધ્યા-કાળને થોડીક વાર છે, ચોકસી દુકાન બંધ કરી ઘેર જશે અને માણુસનો અવર જવર ઓછો થઈ જશે એટલે તે ચાંદીનો કટકો હું લઈને ઘેર જઇશ. આવો વિચાર કરી તે સામી દુકાનને ઓટલે બેસી રહ્યો. સંધ્યાકાળે દુકાન બંધ થતાં અને માલિક ઘેર જતાં પેલા માણુસે પેલો ચાંદીનો કટકો ઉપાડયો. હાથમાં આવતાં જ તેને લાગ્યું કે હું તો છેતરાયો. એ ચાંદી નહોતી પણ છીપોલી હતી.

છીપોલીમાં ભ્રાન્તિથી ચાંદી કલ્પી, ચાંદીનો આરોપ કર્યો. પણ છીપોલીના વિશેષ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં તે ચાંદી નથી પણ છીપોલી છે એવો નિશ્ચય

થયો. અહિં " ચાંદી નથી, " એ પ્રમાણે કલ્પિત ચાંદીની અને તે ચાંદીના જ્ઞાનની નિવૃત્તિ તેને ચાંદીનો "અપવાદ" કહીએ.

તેમ પ્રપંચ અને તેના જ્ઞાનનો બાધ (નિવૃત્તિ) કરવાથી અધિષ્ઠાનરૂપ શુદ્ધ વસ્તુ (બ્રહ્મ)નું જે બાકી રહેવું તે **અપવાદ** કહેવાય.

૬. **શિષ્ય** : આ બ્રહ્મજ્ઞાન જે સર્વ આરોપની નિવૃત્તિ કરે છે તે શાનાથી થાય?

ગુરુ : આ બ્રહ્મજ્ઞાન જે પ્રકારના વિચારથી થાય છે તે વિચાર હવે કહું છું તે તું એક ચિત્તે શ્રવણ કર.

ॐ तत्सत्

શ્રી વેદાન્ત માર્ગદર્શિનીમાં બીજો વિશ્રામ સમાપ્ત.

જીવનના બે કરારો :

પરમાત્મા : જા ભાઈ, જવું હોય તો જા, પણ યાદ રાખજે કે (૧) હંમેશ ત્યાં રહેવાનું નહિં; અને (૨) ત્યાંથી આવે ત્યારે સાથે કંઈજ લાવવાનું નહિં.

જીવ : બહુ સારું જી, જાઉં છું.

આ કરાર યાદ છે??

ૐ

વિશ્રામ ૨ જો.

" હું કોણ છું ?" એ વિષે ભાગ ૧ લો.

તું સ્થૂળ દેહનો દ્રષ્ટા છે.

૧. **શિષ્ય :** કૃપાળો, દેહ કેટલા છે ?

ગુરુ: (૧) સ્થૂળ, (૨) સૂક્ષ્મ, અને (૩) કારણ એમ ત્રણ દેહ છે.

૨. શિષ્ય: સ્થૂળ દેહ એ શું છે ?

ગુરુ: પંચીકૃત પંચ મહાભૂતનાં પચીસ તત્વનો સ્થૂળ દેહ છે.

૩ શિષ્ય: એ પંચ મહાભૂત કયાં કયાં છે ?

ગુરુ : આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી.

હાલનું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર આશરે ૮૦ પ્રધાનતત્વ માને છે. પણ જેમ જેમ આ શાસ્ત્ર પ્રગતિ પામશે તેમ તેમ તેને સ્પષ્ટ થશે કે પાંચ મૂળ તત્વ જ મુખ્ય છે. તેથી વધારે નહિં.

૪. શિષ્ય : પંચ મહાભૂતનાં પચીસ તત્વ કયાં કયાં છે ?

ગુરુ : આકાશાદિ દરેક ભૂતનાં પાંચ તત્વ છે. એ બધાં મળીને પચીસ તત્વ (પદાર્થ) બને છે.

(૧) આકાશનાં પાંચ તત્વો: કામ, ક્રોધ, શોક, મોહ, ભય.

કોઈપણ ભોગની ઈચ્છા તે **કામ.**

અહંતા મમતારૂપ બુદ્ધિ તે **મોહ.**

(૨) **વાયુનાં પાંચ તત્વો:** ચલન, વલન, ધાવન, પ્રસારણ અને આકુંચન.

(૩) **તેજનાં પાંચ તત્વો :** ક્ષુધા, તૃષા, આલસ્ય, નિદ્રા, કાન્તિ.

(૪) **જળનાં પાંચ તત્વો :** શુક્ર (વીર્ય); શોણિત (લોહી); લાલા (લાળ); મૂત્ર અને સ્વેદ (પરસેવો).

(૫) **પૃથ્વીનાં પાંચ તત્વો :** અસ્થિ, માંસ, નાડી, ત્વચા, રોમ.

બધાં મળી પચીસ તત્વોનાં નામ કહ્યાં.

સૃષ્ટિના આરંભમાં આ પાંચે ભૂત સૂક્ષ્મરૂપે (અપંચીકૃત) હતાં. તેમનો જીવોના સુખભોગ માટે ઈશ્વર ઇચ્છાથી પરસ્પર મેળાપ થયો અને સ્થૂળ સૃષ્ટિ બની, તેને પંચીકરણ થયું એમ કહેવાય છે.

૫. શિષ્ય: પંચીકૃત પંચ મહાભૂત કોને કહીએ?

ગુરુ : જે ભૂતોનું પંચીકરણ થયું છે તેમને પંચીકૃત પંચ મહાભૂત કહીએ.

૬. શિષ્ય : પંચીકરણ એટલે શું ?

ગુરુ: શાસ્ત્રમાં પંચીકરણના બે પ્રકાર વર્ણવ્યા છે. (૧) એક એક ભૂતના બે બે ભાગ થયા. તેમાંથી દરેક ભૂતનો અડધો ભાગ કાયમ રાખી બાકીના

અડધા ભાગના દરેકના ચાર ચાર ભાગ કર્યા. દરેક ભૂતનો પોતાનો અડધો ભાગ જે આપણે અલગ રહેવા દીધો છે તેમાં બાકીનાં જે ભૂત રહ્યાં તેમના અડધા ભાગના જે ચાર ચાર ભાગ કર્યા છે તેમાંથી દરેકનો એક એક ભાગ લીધો અને તેને મોટા અડધા ભાગમાં મેળવ્યો. આ પ્રમાણે મેળવણી કરતાં જે એક આખો ભાગ થયો તેને પંચીકરણ થયું એમ કહે છે.

કોઈ પાંચ મિત્રો ઉજાણીએ નીકળ્યા. તે સમયે દરેક પોતપોતાને ભાવતાં નારંગી, કેરી, કેળાં વિગેરે ફળો લાવ્યા. પોતાનાં નારંગી, કેરી વિગેરે ફળના દરેકે બે બે ભાગ કર્યા. અર્ધો ભાગ પોતાને માટે રાખ્યો; અને જે બાકીનો અર્ધો ભાગ રહ્યો તેના ચાર ચાર સરખા ભાગ કર્યા. દરેક મિત્રને એક એક ભાગ તેમાંથી આપ્યો.

ઉપરના પ્રકારમાં કોઈ શિષ્ય શંકા કરે છે કે દરેક ભૂતનો પોતપોતાનો અર્ધો ભાગ છે તે બીજા ભૂતોના ચાર ભાગ મળી અર્ધો ભાગ થયો તેની સાથે ભળ્યો. બીજા ભૂતોનાં ચાર ભાગથી પોતપોતાનો અર્ધો ભાગ તિરોધાન થાય છે; તેથી આકાશ આદિક દરેક ભૂતનું પંચીકરણ થયા પછી ભાન થવું ન જોઈએ. પરંતુ પંચીકરણ થયા પછી પણ તે તે ભૂતોનું ભાન થાય છે; માટે ઉપર આપેલી પંચીકરણની રીત યોગ્ય નથી.

શિષ્યની આવી શંકા નિવારણ કરવા માટે **પંચીકરણનો બીજો પ્રકાર** નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) એક એક ભૂતના બે બે ભાગ કર્યા. પણ તે સરખા નહિં. એક ભૂતના પાંચ ભાગ કરી એક બાજુ ચાર ભાગ રાખ્યા અને બીજી બાજુ એકજ ભાગ રાખ્યો. આ પ્રમાણે દરેક ભૂતના બે નાના મોટા ભાગ કર્યા. પછી મોટો ભાગ જેમનો તેમ રહેવા દઈ દરેકના નાના ભાગના પાંચ પાંચ સરખા ભાગ કર્યા. અને દરેક ભૂતના બાજુ ઉપર રાખેલા મોટા ભાગમાં, એક એક ભૂતના નાના પાંચ પાંચ ભાગમાંથી એક એક ભાગ લઈ મેળવી દીધો.

૧૦૦ ફળનાં નામ	ચુનીલાલ પાસે નારંગી	મહાશંકર પાસે મોસંબી	ગંગાદત્ત પાસે દાડેમ	ધર્મદત્ત પાસે કેરી	આત્માનન્દજી. કેળાં
નારંગી	૮૦+૪	૪	૪	૪	૪
મોસંબી	૪	૮૦+૪	૪	૪	૪
દાડેમ	૪	૪	૮૦+૪	૪	૪
કેરી	૪	૪	૪	૮૦+૪	૪
કેળાં	૪	૪	૪	૪	૮૦+૪

પાંચ મિત્રો, દરેક સો સો ફળ લઈ ઉજાણીએ ચાલ્યા. (નારંગી, મોસંબી, દાડમ, કેરી, કેળાં):

પહેલા મિત્રે સો નારંગીના બે વિભાગ કર્યા. પહેલા વિભાગમાં ચાર અંશ (૮૦) અને બીજા વિભાગમાં એક અંશ. (૨૦) નંગ રાખ્યાં. બીજા વિભાગના પાંચ સરખા ભાગ કર્યા. દરેકમાં ચાર ચાર નારંગી રહી. આ બીજા વિભાગમાંથી ચાર નારંગીનો એક અંશ એંશી નારંગીવાળા પહેલા વિભાગમાં મેળવી દીધો. બાકીના ચાર ચાર નારંગીના ચાર વિભાગ બીજા મિત્રોને આપ્યા તેથી પ્રથમ મિત્ર પાસે પોતાની ૮૪ નારંગી રહી.

તેજ પ્રમાણે બીજા મિત્રે પોતાની એકસો મોસંબીના (૮૦+૨૦) ભાગ કર્યા. નાના વિભાગના પાંચ સરખા ભાગ કરી દરેકને ચાર ચાર વહેંચી આપી. આમ કરવાથી બીજા મિત્ર પાસે પોતાની ૮૪ મોસંબી રહી.

એમ દરેક મિત્ર પાસે પોતાનાં ૮૪ ફળ તથા બીજા ચાર મિત્રો પાસેથી દરેકનાં ચાર ચાર ફળ મળી કુલ એક સો ફળ થયાં.

આ બે પ્રકારના પંચીકરણનો તફાવત.

પ્રથમ પ્રકારમાં પંચીકૃત ભૂતોમાં અર્ધો ભાગ પોતાનો અને બાકીનો અર્ધો ભાગ બીજા ચાર ભૂતોના ભાગનો આવ્યો. પણ **બીજા પ્રકારમાં** પંચીકૃત ભૂતોમાં પોતાના એકવીસ ભાગ અને બીજા ભૂતોના ચાર ચાર ભાગ મળ્યા.

૭. શિષ્ય : આકાશાદિ ભૂતોનું પંચીકરણ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવશો ?

ગુરુ : આકાશના બે ભાગ કર્યા. તેમાંથી એક ભાગ અલગ રહેવા દીધો. બીજા ભાગના પુનઃ ચાર ભાગ કર્યા. આ ચાર ભાગને આકાશના પોતાના કોઈ ભાગ સાથે ન મેળવવા; પરંતુ તેમાંથી એક વાયુના વિભાગ સાથે મેળવવો, એક તેજના વિભાગ સાથે, એક જળના વિભાગ સાથે અને એક પૃથ્વીના વિભાગ સાથે મેળવવો.

સ્થૂળ દેહનાં પંચીકૃત પચીસ તત્વોને સમજાવનારું કોષ્ટક.

પંચભૂત	આકાશનાં	વાયુનાં	તેજનાં	જળનાં	પૃથ્વીનાં
આકાશનાં	શોક; **શિરાકાશ**	પ્રસારણ	નિદ્રા	લાલા	રોમ
વાયુનાં	કામ; કંઠાકાશ	**ધાવન**	તૃષા	સ્વેદ	ત્વચા
તેજનાં	ક્રોધ; હૃદયાકાશ	વલણ	**ક્ષુધા**	મૂત્ર	નાડી
જળનાં	મોહ; ઉદરાકાશ	ચલન	કાન્તિ	**શુક્ર**	માંસ
પૃથ્વીનાં તત્વો.	ભય; કટયાકાશ	આકુંચન	આલસ્ય	શોણિત	**અસ્થિ**

દરેક તત્વના મુખ્ય ભાગ કાળા અક્ષરમાં છાપ્યા છે.

પંચીકરણની રીત પ્રમાણે છેલ્લા અસ્થિ તત્ત્વથી આરંભી નીચેથી ઉપર વાંચતા જવું.

સમજણ:—

આકાશના પ્રથમ બે ભાગ કર્યા. તેમાંથી એક ભાગ **શિરાકાશ** અલગ રહેવા દીધો. બીજા ભાગના ચાર ભાગ કર્યા. તેમાંથી **પ્રસારણ** વાયુમાં ભળ્યો; **નિદ્રા** તેજમાં ભળી; **લાલા** જળમાં ભળી અને **રોમ** પૃથ્વીમાં ભળ્યો.

તેજ પ્રમાણે **વાયુના** બે ભાગ કર્યા. તેમાંથી એક ભાગ **ધાવન** રહેવા દીધો: બીજા ભાગના ચાર વિભાગમાંથી **કંઠાકાશ** આકાશમાં મળ્યો; **તૃષા** તેજમાં મળી; **સ્વેદ** જળમાં મળ્યો, **ત્વચા** પૃથ્વીમાં મળી.

તેજ પ્રમાણે **તેજના** બે ભાગ કર્યા. તેમાંથી એક ભાગ **ક્ષુધા** અલગ રાખી બીજા ભાગના ચાર વિભાગ કર્યા. તેમાંથી **હૃદયાકાશ** આકાશમાં; **વલ્લન** (ઉત્ક્રમણ) વાયુમાં; **મૂત્ર** જળમાં અને **નાડી** પૃથ્વીમાં મળ્યાં.

તે પ્રમાણે **જળના** બે ભાગ કર્યા. એક ભાગ **શુક્ર** અલગ રહેવા દીધો. બીજા ભાગના ચાર વિભાગમાંથી **ઉદરાકાશ** આકાશમાં; **ચલન** વાયુમાં; **કાન્તિ** તેજમાં અને **માંસ** પૃથ્વીમાં મળ્યાં.

એવી જ રીતે પૃથ્વીના બે ભાગ કર્યા. તેમાંથી એક ભાગ **અસ્થિ** અલગ રહેવા દીધો. બીજા ભાગના ચાર

વિભાગમાંથી **કટયાકાશ** આકાશમાં, **આકુંચન** વાયુમાં; **આલસ્ય** તેજમાં અને **શોણિત** જળમાં મળ્યાં.

આ પ્રમાણે પચીસ તત્વો થઈને પંચમહાભૂતોનો પરસ્પર મેળાપ થયો છે.

૮. **શિષ્ય** : સ્થૂલદેહમાં એ પચીસ તત્વો કેવી રીતે રહે છે?

ગુરુ : **આકાશનાં પાંચ તત્વો**, શિરાકાશ, કંઠાકાશ, હૃદયાકાશ, ઉદરાકાશ અને કટયાકાશ છે તેમાં

(૧) શિરાકાશ (અનાહત શબ્દનો આશ્રય હોવાથી) આકાશનો મુખ્ય ભાગ છે.

(૨) કંઠાકાશમાં શ્વાસોચ્છ્વાસ ચાલે છે તેથી તે વાયુનો ભાગ છે.

(૩) હૃદયાકાશ પિત્તનો આશ્રય હોવાથી તેજનો ભાગ છે.

(૪) ઉદરાકાશ પીધેલા જળનો આશ્રય હોવાથી જળનો ભાગ છે; અને

(૫) કટયાકાશ ગંધનો આશ્રય હોવાથી પૃથ્વીનો ભાગ છે.

શિરઆકાશ=શિર દેશમાં રહેવાવાળુ આકાશ. તે પ્રમાણે કંઠાકાશ=કંઠ દેશમાં રહેવાવાળુ આકાશ; વગેરે.

આ વિશ્રામના ચોથા પ્રશ્નમાં શોક, કામ, ક્રોધ, મોહ અને ભય એ આકાશનાં તત્વો કહ્યાં છે. તે તત્વો

વાસ્તવિક લિંગ દેહના ધર્મો છે. કોઇ કોઈ ગ્રન્થો પ્રમાણે તે તત્વો લિંગ દેહના મુખ્ય ધર્મો છે. પરંતુ

ઘડામાં જળ ભર્યું હોય. તે જળની શીતળતા ઘડાના અણુઓમાં પ્રવેશ કરી ઘડાને શીતળ પ્રતીત કરાવે છે, તેમ તે તત્વોની સ્થૂલ દેહમાં પ્રતીતિ થાય છે માટે તે સ્થૂલ દેહના ગૌણ ધર્મો છે. તેમાંઃ

(બીજી રીતે): આકાશનાં પાંચ તત્વો.

(૧) **શોક** : આકાશનો મુખ્ય ભાગ છે. કારણ કે જ્યારે શોક થાય છે ત્યારે શરીર શૂન્ય જેવું થઈ જાય છે અને આકાશ પણ શૂન્ય જેવું છે.

કોઇ ગ્રન્થમાં લોભને આકાશનો મુખ્ય ભાગ બતાવ્યો છે. કારણ કે ગમે તેટલા પદાર્થો આકાશમાં મૂકીએ તો પણ તે ભરાતું નથી તેમ પદાર્થોની અતિ પ્રાપ્તિ થવાથી પણ લોભ ભરાતો નથી. અપૂર્ણ રહે છે. ગીતાજીમાં ભગવાન એ લોભને **महाशनः** (ખાઉધરો); **महापाप्मा** (મહાપાપી); તથા વૈરી કહે છે.

શોક અને આકાશ અતિશય સરખાં હોવાથી શોકને આકાશનો મુખ્ય ભાગ ગણાવ્યો છે.

(૨) **કામ** : આકાશમાં વાયુનો ભાગ ભળ્યો છે. કારણ કે કામના રૂપ વૃત્તિ અતિ ચંચળ છે. અને વાયુ પણ ચંચળ છે. સમાનતા ધર્મને લીધે કામ વાયુનો ભાગ કહ્યો.

(૩) **ક્રોધ** : આકાશમાં તેજનો ભાગ ભળ્યો છે. કારણ કે ક્રોધ થાય છે ત્યારે શરીર તપી જાય છે અને તેજ પણ ઉષ્ણ છે. માટે ક્રોધને તેજનો ભાગ કહ્યો.

(૪) મોહ : આકાશમાં જળનો ભાગ ભળ્યો. કારણ કે પુત્રાદિક વિષે મોહ પ્રસરે છે અને જળબિંદુ પણ પ્રસરે છે. માટે મોહને જળનો ભાગ કહ્યો.

(૫) ભય : આકાશમાં પૃથ્વીનો ભાગ ભળ્યો છે. જ્યારે ભય થાય છે ત્યારે શરીર જડ થઈ જાય છે. પૃથ્વી પણ જડતા સ્વભાવવાળી છે માટે ભયને પૃથ્વીનો ભાગ કહ્યો.

વાયુનાં પાંચ તત્ત્વો

(૬) પ્રસારણ; (૭) ધાવન; (૮) વલન, (૯) ચલન, અને (૧૦) આકુંચન. તેમાંથી

(૧) પ્રસારણ : એ વાયુમાં આકાશનો ભાગ ભળ્યો છે. પ્રસારણ=પ્રસરવું. આકાશ પણ પ્રસરેલું છે તેથી તે આકાશનો ભાગ છે.

(૨) ધાવન : દોડવું. એ વાયુનો મુખ્ય ભાગ છે. વાયુ પણ દોડે છે માટે એ વાયુનો મુખ્ય ભાગ છે.

(૩) વલન : વળવું. એ વાયુમાં તેજનો ભાગ મળ્યો છે. તેજનો પ્રકાશ પણ વળે છે, તેથી તે તેજનો ભાગ છે.

(૪) ચલન : ચાલવું. એ વાયુમાં જળનો ભાગ મળ્યો છે. જળ પણ ગતિ કરે છે; માટે તે જળનો ભાગ છે.

(૫) આકુંચન : સંકોચાવું. એ વાયુમાં પૃથ્વીનો

ભાગ મળ્યો છે, પૃથ્વી પણ સંકોચને પામે છે; તેથી તે પૃથ્વીનો ભાગ છે.

તેજનાં પાંચ તત્ત્વો :

(૧૧) નિદ્રા; (૧૨)તૃષા; (૧૩) ક્ષુધા; (૧૪) કાંતિ અને (૧૫) આળસ્ય. એ પાંચ તત્ત્વોમાંથી

(૧) નિદ્રા : તેજમાં આકાશનો ભાગ મળ્યો, નિદ્રા આવે છે ત્યારે શરીર શૂન્ય બને છે. આકાશ પણ શૂન્યતાવાળું છે. તેથી નિદ્રા આકાશનો ભાગ છે.

(૨) તૃષા : તેજમાં વાયુનો ભાગ મળ્યો. તૃષા કંઠને સૂકવી નાખે છે; વાયુ ભીનાં વસ્ત્રને સૂકવે છે; માટે તૃષા વાયુનો ભાગ છે.

(૩) ક્ષુધા : તેજનો મુખ્ય ભાગ છે. ક્ષુધા લાગે ત્યારે જે ખાવામાં આવે છે તે ભસ્મ થઇ જાય છે. અગ્નિમાં જે નાખવામાં આવે છે તે પણ ભસ્મ થઈ જાય છે. માટે ક્ષુધા એ તેજનો મુખ્ય ભાગ છે.

(૪) કાંતિ : તેજમાં જળનો ભાગ મળ્યો છે. કાંતિ તાપથી ન્યૂન થાય છે અને જળ પણ તાપથી ઘટે છે, તેથી કાંતિ જળનો ભાગ છે.

(૫) આલસ્ય : તેજમાં પૃથ્વીનો ભાગ મળ્યો છે. આળસથી શરીર જડ થાય છે. પૃથ્વી પણ જડતાવાળી છે. તેથી આળસ પૃથ્વીનો ભાગ છે.

જળનાં પાંચ તત્ત્વો :

(૧૬) લાલા; (૧૭) સ્વેદ; (૧૮) મૂત્ર; (૧૯) શુક્ર; અને (૨૦) શોણિત. તે પાંચ તત્વોમાંથી

(૧) લાલા : જળમાં આકાશનો ભાગ મળ્યો છે, કારણ કે તે લાંબી, ટુંકી, ઉંચી, નીચી થાય છે, આકાશ પણ ઉંચું, નીચું, લાંબું, ટુંકું ભાસે છે; માટે લાલ આકાશનો ભાગ છે.

(૨) સ્વેદ : જળમાં વાયુનો ભાગ મળ્યો છે. કારણ કે સ્વેદ મહેનત કરવાથી થાય છે. વાયુ પણ પંખો હલાવવાથી પ્રતીત થાય છે માટે સ્વેદ વાયુનો ભાગ છે.

(૩) મૂત્ર : જળમાં તેજનો ભાગ મળ્યો છે. કારણ કે તે ગરમ છે. તેજ પણ ગરમ (ઉષ્ણ) છે. માટે મૂત્ર તેજનો ભાગ છે.

(૪) શુક્ર : જળનો મુખ્ય ભાગ છે. કારણ કે તેનો રંગ શ્વેત છે; અને ગર્ભના કારણરૂપ છે. જળ પણ શ્વેત વર્ણનું છે અને વૃક્ષના હેતુરૂપ છે, તેથી શુક્ર જળનો મુખ્ય ભાગ છે.

(૫) શોણિત : જળમાં પૃથ્વીનો ભાગ મળ્યો છે, કારણ કે તેનો રંગ લાલ છે. પૃથ્વી પણ કોઈ ઠેકાણે લાલ છે; માટે શોણિત (રુધિર) પૃથ્વીનો ભાગ છે.

પૃથ્વીનાં પાંચ તત્ત્વો :

(૨૧) રોમ, (૨૨) ત્વચા, (૨૩) નાડી, (૨૪)

માંસ અને (૨૫) અસ્થિ. એ તત્વોમાંથી

(૧) રોમ : પૃથ્વીમાં આકાશનો ભાગ મળ્યો; કારણ કે રોમ (વાળ) શૂન્ય છે. તેને કાપી નાખવાથી કાંઈ પીડા થતી નથી. આકાશ પણ શૂન્ય છે. તેથી રોમ આકાશનો ભાગ છે.

(૨) ત્વચા : પૃથ્વીમાં વાયુનો ભાગ મળ્યો. કારણ કે ત્વચા (ચામડી) વડે ટાઢું, ઊનું, કઠણ, કોમળ વિગેરે સ્પર્શનું ભાન થાય છે; અને વાયુ પણ સ્પર્શ ગુણવાળો છે. તેથી ત્વચા વાયુનો ભાગ છે.

(૩) નાડી : પૃથ્વીમાં તેજનો ભાગ મળ્યો; કારણ કે નાડીવડે તાવની પરીક્ષા થાય છે. તેજ પણ તાપરૂપ છે. તેથી નાડી તેજનો ભાગ છે.

(૪) માંસ : પૃથ્વીમાં જળનો ભાગ મળ્યો. કારણ કે માંસ ભીનું છે; જળ પણ ભીનું છે. તેથી માંસ જળનો ભાગ છે.

(૫) અસ્થિ : પૃથ્વીનો મુખ્ય ભાગ છે; કારણ કે તે કઠણ છે; અને પૃથ્વી પણ કઠણ છે, માટે અસ્થિ પૃથ્વીનો મુખ્ય ભાગ છે. (નખ, દાંત, એ પણ અસ્થિનુંજ સ્વરૂપ છે.)

આ પ્રમાણે હે શિષ્ય, સ્થૂળ દેહમાં પચીસ તત્વો રહે છે.

૯. શિષ્ય : એ પચીસ તત્વો જાણવાથી મને શો લાભ ?

ગુરુ : એ પચીસ તત્વો જાણવાથી તને જ્ઞાન થશે કે

(૧) તે તત્વો પંચ મહાભૂતનાં છે;

(૨) તે પચીસ તત્વો તે હું નથી;

(૩) એ પચીસ તત્વ મારાં નથી;

(૪) એ પચીસ તત્વનો હું દ્રષ્ટા છું તેથી તેનાથી ભિન્ન છું. આ પ્રમાણે તે તત્વો હું નથી અને તે મારાં પણ નથી. હું તે સર્વ તત્વોને જાણવા-વાળો, દ્રષ્ટા, ઘટ દ્રષ્ટાની પેઠે સર્વ તત્વોથી જુદો છું. ત્યાં વાકયવૃત્તિનું પ્રમાણ:

घटद्रष्टा घटाद्भिन्नः सर्वथा न घटो यथा ।
देहद्रष्टा तथा देहो, नाहमित्यवधारयेत् ॥

અર્થ : જેમ ઘડાને જોવાવાળો ઘડાથી જુદો છે, પણ કોઈ પ્રકારે ઘડારૂપ ન થાય. તેમજ દેહનો દ્રષ્ટા જે હું આત્મા તે કદાપિ દેહરૂપ નથી એવો નિશ્ચય કરવો.

આવો નિશ્ચય થવો એ પચીસતત્વ જાણ્યાનો લાભ છે.

૧૦. શિષ્ય : એ પચીસ તત્વો મારાં નથી તથા તે હું નથી એ કેવી રીતે જાણું ?

ગુરુ : તે સમજાવવા હું તને પ્રથમ આકાશનાં પાંચ તત્વોનો વિચાર બતાવું છું:

જ્યારે શોક થાય ત્યારે તેને તું જાણે. શોક થએલો નથી હોતો ત્યારે તે શોકના અભાવને તું જાણે છે. તેથી તું એવો નિર્ણય કરી શકે કે શોક મને થાય છે તેથી તે હું નહિં. અને તે આકાશનો ધર્મ છે તેથી તે મારો નહિં. હું તો તે શોકનો દ્રષ્ટા છું અને તેથી ઘટ દ્રષ્ટાની પેઠે તે શોકથી ન્યારો છું.

એજ પ્રમાણે કામ, ક્રોધ, મોહ, ભય; ચલન, વલન, ધાવન, પ્રસારણ, આકુંચન; ક્ષુધા, તૃષા, નિદ્રા, આળસ, કાંતિ; શુક્ર, શોણિત, લાળ, મૂત્ર, સ્વેદ; અસ્થિ, માંસ, ત્વચા, નાડી અને રોમ; એ તત્વોમાંથી જે જે તત્વનો ભાવ (હયાતી) હોય તેના ભાવને તું જાણે અને અભાવ હોય તો તે અભાવને પણ તું જાણે; તેથી ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરી હરેક વખતે તું નીચે પ્રમાણે નિશ્ચય કરતો રહે:

(૧) તે તત્વ હું નહિં.

(૨) તે તત્વ મારું નહિં. (જે જે ભૂતનું હોય તેનું છે.) પણ (૩) હું તે તત્વનો દ્રષ્ટા, તે તત્વથી ન્યારો છું. અને પછી " હું સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છું " એવો અભ્યાસ કર.

૧૧. શિષ્ય : ઉપર જણાવી ગયા તે પ્રમાણે એ પચીસ તત્વ હું નથી તથા તે મારાં નથી એ જાણવાથી શો લાભ?

ગુરુ : તે જાણુવાથી સ્થૂળદેહ તથા તેના ધર્મો તે હું નથી અને તે મારા નથી એવો નિશ્ચય થશે.

સ્થૂળદેહના ધર્મો:

(૧) નામ, (૨) જાતિ, (૩) આશ્રમ, (૪) વર્ણ, (૫) સંબંધ, (૬) પરિમાણુ, (૭) જન્મ મરણુ ઇત્યાદિક છે.

૧૨. શિષ્ય : નામ હું નથી અથવા એ મારું નથી એ કેવી રીતે જાણું ?

ગુરુ : (૧) જન્મ્યા પહેલાં નામ નહોતું;

(૨) જન્મ્યા પછી વ્યવહાર સિદ્ધ કરવા નામ સંબંધીઓએ કલ્પી લીધું.

(૩) શરીરનાં જુદાં જુદાં અવયવોનો વિચાર કરીશ તો તે નામ જણાશે નહિં. માટે આવો નિશ્ચય કરી શકે: (૧) નામ તે હું નહિ; (૨) નામ મારૂં નથી; (૩) નામ સ્થૂળદેહનું કલ્પિત છે.

(૪) હું તે નામને જાણુવાવાળો તથા દ્રષ્ટા છું; તેથી તે નામથી જુદો છું.

૧૩. શિષ્ય : જાતિ હું નથી તથા મારી નથી એ હું કેવી રીતે જાણું ?

ગુરુ : બ્રાહ્મણુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર એવી ચાર જાતિ છે. તે સ્થૂળદેહને છે. સૂક્ષ્મ દેહ અથવા આત્માના ધર્મ નથી. તથા તે જાતિનો આત્મા સાથે અગર સૂક્ષ્મ દેહ સાથે સંબંધ નથી કારણુ કે:

સૂક્ષ્મ (લિંગ) દેહ તથા આત્મા જે પૂર્વ દેહ વિષે હતા તેજ વર્તમાન દેહ તથા ભાવિ દેહ વિષે રહે છે, પરંતુ જાતિ તો જે પૂર્વદેહ વિષે હતી તે આ દેહમાં રહેતી નથી; અને આ દેહમાં જે જાતિ છે તે ભાવિ દેહમાં હોતી નથી. માટે જાતિ સ્થૂળ દેહનો ધર્મ છે, આત્મા અથવા લિંગ દેહનો એ ધર્મ નથી.

શરીરનાં બીજાં અવયવો વિષે જોતાં પણ તેમાં જાતિ જણાતી નથી. માટે

(૧) એ બ્રાહ્મણ આદિ જાતિ હું નથી;

(૨) તે મારી નથી. (૩) તે જાતિ સ્થૂળદેહમાં આરોપિત (કલ્પિત) છે;

(૪) હું તેનો જાણનાર તેનાથી ન્યારો છું; એવો નિશ્ચય કર.

બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, અને સંન્યસ્ત એવા ચાર આશ્રમ એ પણ સ્થૂળદેહમાં આરોપિત કરેલા હોવાથી તે " હું નથી અને તે મારા નથી " હું તેમને જાણવાવાળો તેમનાથી જુદો છું એવો નિશ્ચય કર. (દરેક આશ્રમમાં તે તે આશ્રમીને જુદાં જુદાં કર્મ કરવાનાં હોય છે. આશ્રમ જો સ્થૂળદેહનો ધર્મ હોત તો બધાનાં એક સરખાં કર્મ હોત.) માટે આશ્રમ સ્થૂળદેહમાં આરોપિત (કલ્પિત) છે.

હે ભાઇ (૪) રાતો, પીળો, કાળો વિગેરે વર્ણ (રંગ); (૫) પિતા, પુત્ર; ગુરુ શિષ્ય; પતિ, પત્ની; સ્વામી, સેવક; વિગેરે સંબંધ;

(૬) લાંબો; ટુંકો; જાડો, પાતળો; વાંકો, સીધો વિગેરે પરિમાણ (માપ) તેનો પણ ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરીશ તો તારા સમજવામાં આવશે કે તે બધાય

(૧) સ્થૂળ દેહમાં આરોપિત છે; અને તેથી તેમાંજ ભાસે છે અને (૨) તું તો તે સ્થૂળદેહથી ન્યારો, નિરાકાર, નિર્ધર્મ, અપરિમાણી છે. માટે

(૧) તે રંગ, સંબંધ તથા પરિમાણ "હું નથી;"

(૨) તે "મારાં નથી"; (૩) તે સ્થૂળદેહનાજ છે અને તેથી (૪) હું, તે વર્ણ, સંબંધ તથા પરિમાણનો જાણવાવાળો દ્રષ્ટા ઘટ દ્રષ્ટાની પેઠે તેનાથી ન્યારો છું એવો નિશ્ચય કર. તથા નીચેનો શ્લોક વારંવાર વિચાર.

नाहं मनुष्यो, न च देवयक्षौ,
न ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः ।
न ब्रह्मचारी न गृही वनस्थो
भिक्षुर्न चाहं निजबोधरूपः ॥

અર્થ: હું મનુષ્ય નથી; દેવ તથા યક્ષ નથી; બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અથવા શૂદ્ર નથી; બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થી, વાનપ્રસ્થી તથા સંન્યાસી નથી; (પરંતુ) હું સ્વયંજ્ઞાન સ્વરૂપ છું. (શ્રી મચ્છંકરાચાર્ય.)

૧૪. શિષ્ય : હે દયાળો, હું જન્મ મરણવાન નથી; તથા મને જન્મ મરણ નથી એ કેવી રીતે જાણું ?

ગુરુ : ભાઈ, વિચાર કરી જો. આત્માનો જન્મ માનીએ તો અનિત્ય થઇ જાય. અને આત્મા અનિત્ય થયો એ સિદ્ધાંત મીમાંસકાદિ આસ્તિક મતવાળા તથા પરલોક માનનારા છે તેમને પણ ઇષ્ટ (સંમત) નથી. કારણ કે જો આત્માને ઉત્પત્તિ વાળો માનીએ તો (जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः) જે જન્મ્યો તેનું મૃત્યુ પણ નક્કી જ. અને એમ થાય તો

(૧) अकृताभ्यागम અને (૨) कृतनाश એ બે દોષની પ્રાપ્તિ થાય.

(૧) अकृताभ्यागमः—પૂર્વ જન્મમાં ન કરેલાં કર્મના સુખદુ:ખરૂપી ભોગ.

(૨) कृतनाशः—આ જન્મમાં કરેલાં કર્મનો ભોગ વિના નાશ. તેથી કર્મવાદીના મત પ્રમાણે આત્માને જો કર્તા, ભોક્તા માનીએ તો પણ તેને જન્મમરણ રહિત માનવો પડશે.

તેજ પ્રમાણે આત્માને જન્મનું કોઈ કારણ સંભવતુ નથી. કારણ કે આત્માનું જે કારણ હોય તે આત્માથી ભિન્ન તથા પૂર્વે હોવું જોઇએ.

(૧) આત્માથી ભિન્ન વસ્તુ અનાત્મા હોય; તે નામ તથા રૂપવાળી હોય; તે તો આત્મામાં ઠુણકામાં ચોરની

પેઠે કલ્પિત છે. અને તે અનાત્મા તથા કલ્પિત વસ્તુ આત્માનું કારણ બની શકે નહિં.

(૨) બ્રહ્મ તો ઘટાકાશનું સ્વરૂપ મહાકાશની પેઠે આત્મા સ્વરૂપજ છે. તેનાથી ભિન્ન નથી. માટે તે બ્રહ્મ પણ આત્માનું કારણ બને નહિં. માટે આત્માને જન્મ નથી.

(૩) તેને જન્મ નથી તો મરણ તો હોયજ ક્યાંથી?

(૪) આત્માને જન્મ મરણ નથી તેથી જન્મવું, હોવું, વધવું, પરિણામ પામવું, ક્ષય થવો અને વિનાશ થવો એ છ વિકારથી આત્મા મુક્ત છે, તે તો

न जायते म्रियते वा कदाचित्
नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥

અર્થ: (આ આત્મા) કદિ જન્મતો નથી તથા મરતો નથી. પૂર્વે નહોતો, અને હાલમાં થયો છે એમ પણ નથી. તે (આત્મા) તો જન્મરહિત, નિત્ય, સનાતન તથા પુરાણો છે. (સ્થૂળ) દેહ હણાયા છતાં તે હણાતો નથી. માટે

(૧) હું જન્મમરણવાળો નથી;

(૨) મને જન્મ મરણ નથી.

(૩) જન્મમરણ સ્થૂળદેહને કર્મના સંબંધથી થાય છે.

(૪) હું જન્મમરણને જાણનાર, તેનો દ્રષ્ટા છું તથા તે આરોપિત જન્મ મરણથી અને જન્મનાર વસ્તુથી જુદો છું.

વિચાર કરીને એ પ્રમાણે નિશ્ચય કર.

૧૫. શિષ્ય : આ પંચભૂતની નિવૃત્તિ દ્રષ્ટાંત આપી સમજાવશો ?

ગુરુ : ધન્ય છે. આવી વૃત્તિ રાખીશ તો ભાઇ તું જલદી આગળ વધીશ.

જો કોઈ મનુષ્યને ભૂતનો વળગાડ થયો હોય છે તો તે ભુવાને બોલાવી તેની પાસે, ડાખલું વગાડાવવું, બળિદાન કરવું વિગેરે, ક્રિયા કરાવી તે ભૂતને ત્યાંથી હાંકી મૂકે છે.

તેમ (૧) આકાશાદિ પંચ મહાભૂત શરીરરૂપ થઇને દેહાભિમાની જીવને વળગેલાં છે. તેની નિવૃત્તિ કરવા માટે

(૨) ભુવાના જેવા બ્રહ્મનિષ્ઠ અને શ્રોત્રિય એવા સદ્‌ગુરુ પાસે વિધિપૂર્વક જઈને;

(૩) વેદશાસ્ત્રરૂપી ડાખલુ વગાડાવી,

(૪) ઉપર જે પચીસ તત્વો કહ્યાં તેમાંથી પાંચ પાંચ તત્વરૂપ બલિ, એક એક ભૂતને તેનો ભાગ અર્પણ (દાન) કરીને,

(૫) તે ભૂતોને કાઢી મૂકાવવાં. અને

હું તે ભૂતોનો તથા તેના પચીસ તત્વોનો દ્રષ્ટા છું

એવો નિશ્ચય કરવો. જેથી આ પંચ મહાભૂતોની નિવૃત્તિ થશે.

સદ્ગુરુ પાસે વિધિપૂર્વક જવું:—

વિધિઃ तद्विज्ञानार्थं सद्गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥

અર્થઃ તે બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવવા હાથમાં સમિધ્ આદિ (કોઈ પ્રકારની ભેટ) લઈને શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુને શરણે જવું. પછી સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરીને, હે ભગવન્, મને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવા કૃપા કરો. હે ગુરો, બંધ શું? મોક્ષનું શું સ્વરૂપ છે? અવિદ્યા કોને કહીએ? વિદ્યા કોને કહેવી? એવા વિનયપૂર્વક પ્રશ્નો પૂછવા, અને સદ્-ગુરુની પ્રસન્નતા મેળવવા, તન, મન, ધન તથા વાણી તેમને અર્પણ કરી તેમની ખૂબ સેવા કરવી.

તન, મન, ધન, તથા વાણી અર્પણ.

तनकरि बहु सेवा विस्तारै
आज्ञा गुरुकी कबहु न टारै ।
मनमें प्रेम रामसम राखै
व्है प्रसन्न गुरु इम अभिलाखै ।

અર્થઃ—શિષ્ય પોતાના શરીર વડે ખરા દિલથી ગુરુના ઘરની તથા શરીરની દરેક પ્રકારની સેવા કરે.

(પુરુષ શિષ્ય, સ્ત્રી ગુરુ અથવા ગુરુપત્નીના શરીરની

કોઇ પ્રકારની સેવા ન કરે. અથવા સ્ત્રી શિષ્યા પુરુષ શરીરે ગુરુ હોય તો તે ગુરુના શરીરની કોઈ સેવા ન કરે. દૂરથી જે કોઈ પ્રકારની સેવા બની શકે તે પ્રેમથી કરે.)

ગુરુની આજ્ઞાનો કદિ લોપ ન કરે, મનમાં ગુરુ ઉપર, સાક્ષાત્ રામચંદ્ર ભગવાન ઉપર જેટલો પ્રેમ લાવીએ તેટલોજ પ્રેમ રાખે અને ગુરુ ક્યારે પ્રસન્ન થશે એવી ઇચ્છા કરે.

ધન અર્પણના બે પ્રકાર.

पत्नी पुत्र भूमि पशु दासी
दास द्रव्य ग्रह व्रीहि विनाशी ।
धन पद इन सबहिनकूं भाखै ।
व्है गुरु शरन दूर तिहिं नाखै ॥

અર્થ : સ્ત્રી, પુત્ર, જમીન, ઢોર ઢાંખર, દાસદાસી ધન, રહેવાનું ઘર તથા ડાંગર આદિ સર્વ ધાન્ય એ બધુંય ધન કહેવાય છે. જ્યારે મુમુક્ષુ કલ્યાણની ભાવનાથી ગુરુને શરણે જાય ત્યારે તે બધાનો ત્યાગ કરે.

धन अर्पनको भेय एक कह्यो सुन दूसरो
व्है गृहस्थ गुरुदेव, याज्ञवल्क्यसम देहु तिहिं ॥

અર્થ : ધન અર્પણ કરવાનો એક પ્રકાર કહ્યો. બીજો પ્રકાર સાંભળ. જો ગુરુદેવ યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિના જેવા ગૃહસ્થી હોય તો બધુંય ધન તેમને અર્પણ કરી દેવું.

વાણી અર્પણ પ્રકાર :

भाखत गुन गन गुरुके बानी शुद्ध
दोष न कबहु अपने करि इम वुद्ध ।

અર્થ : પોતાની વાણી વડે ગુરુજીના જે જે ગુણો હોય તે બીજાના આગળ વર્ણવવા. બુદ્ધિમાન પુરુષે ગુરુ ઉપર કદિ પણ દ્વેષ બુદ્ધિ તો કરવીજ નહિ.

गुरु कीजिये जानी, छल पीजिये छानी ।

અર્થ : ગુરુ કરવાની ઉતાવળ ન કરવી. તેમની રહેણી કરણી બરાબર જાણી, તેમને બરાબર ઓળખ્યા પછીજ ગુરુ માનવા (કરવા) અને જળ છાની (ગાળી) ને પીવું એવી શાસ્ત્રની મર્યાદા છે. માટે

दोष दृष्टि स्वप्न नहिं आनै
हरि हर ब्रह्म गंग रवि जानै ।
गुरु मुरतिको हियमें ध्याना
धारे जो चाहे कल्याना ॥

અર્થ : જે હૃદયમાં કલ્યાણની જ ભાવના હોય તો ગુરુ ઉપર જાગ્રતમાં તો શું પરંતુ સ્વપ્નમાંયે કદિ દોષ દ્રષ્ટિ ન કરે.

(૧) શિષ્ય ઉપર પ્રેમભાવ બતાવે ત્યારે તેમને હરિ (વિષ્ણુ) રૂપ જાણવા.

[૨] ગુસ્સે [ક્રોધાયમાન] થાય ત્યારે **હર** [**મહાદેવ**] રૂપ જાણવા.

[૩] જ્યારે રાજસી વ્યવહારમાં લાગી ગયા હોય ત્યારે **બ્રહ્મા** રૂપ જાણવા.

(૪) જ્યારે શાન્તિમાં બેઠેલા હોય ત્યારે **ગઙ્ગા દેવી** રૂપ જાણવા અને

[૫] જ્યારે વચનરૂપી કિરણો દ્વારા ભ્રાન્તિ તથા સંદેહ સહિત અજ્ઞાનને દૂર કરે ત્યારે રવિ(સૂર્ય)રૂપ જાણવા.

આ પ્રમાણે (ગુરુ તો કરવાજ નહિં; પણ જો ગુરુ કર્યા તો પછી) ગુરુ ઉપર શિષ્યે હંમેશાં ઈશ્વર ભાવ રાખવો.

હે શિષ્ય, મેં તને "સ્થૂળદેહ, તેનાં તત્વો તથા તું તેનો દ્રષ્ટા સાક્ષી છે તે" તથા ગુરુને શરણે જવાની વિધિ રૂડી પ્રકારે વર્ણવી. હવે જે જાણવાની ઇચ્છા હોય તે તું નિઃશંક થઇને પૂછ.

ॐ तत्सत्

શ્રી વેદાન્તમાર્ગદર્શિનીમાં "તું સ્થૂળદેહનો દ્રષ્ટા છે" એ નામનો ત્રીજો વિશ્રામ સમાપ્ત.

विश्राम ४ थो.

'હું કોણ છું' એ વિષે. ભાગ ૨ જો

(તું સૂક્ષ્મ દેહનો દ્રષ્ટા છે.)

૧. શિષ્ય: સૂક્ષ્મ દેહ કોને કહેવાય?

ગુરુ: અપંચીકૃત પંચમહાભૂતોનો, સત્તર તત્વથી બનેલો જે દેહ તે સૂક્ષ્મ દેહ કહેવાય છે.

૨. શિષ્ય: તે દેહનાં સત્તર તત્વો કયાં કયાં છે?

ગુરુ: પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય; પાંચ કર્મેન્દ્રિય; પાંચ પ્રાણ; મન અને બુદ્ધિ એ સત્તર તત્વો છે.

૩. શિષ્ય: પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં નામ કહેશો?

ગુરુ: શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, જિવ્હા, ઘ્રાણ. એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે. જે ઈન્દ્રિયો દ્વારા જ્ઞાન થાય તે ઈન્દ્રિયોને જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહેવાય.

૪. શિષ્ય: પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનાં નામ કયાં કયાં છે?

ગુરુ: વાક્, પાણિ, પાદ, શિશ્ન, ગુદા. એ કર્મેન્દ્રિયોનાં નામ છે. તે ઈન્દ્રિયો ક્રિયા કરવાનાં સાધન છે માટે તેમને કર્મેન્દ્રિયો કહી.

શિશ્નને ઉપસ્થ પણ કહે છે.

૫. શિષ્યઃ પાંચ પ્રાણ કયા કયા છે?

ગુરુઃ પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન. એ પાંચ પ્રાણો છે.

૬. શિષ્યઃ મન કોને કહીએ?

ગુરુઃ અંતઃકરણની સંકલ્પ વિકલ્પ રૂપ જે વૃત્તિ તે મન કહેવાય છે.

૭. શિષ્યઃ બુદ્ધિ કોને કહીએ?

ગુરુઃ અંતઃકરણની નિશ્ચય રૂપ જે વૃત્તિ તેને બુદ્ધિ કહીએ.

૮. શિષ્યઃ અપંચીકૃત પંચમહાભૂત કોને કહીએ?

ગુરુઃ જે ભૂતોનું અંદર અંદર, ત્રીજા વિશ્રામમાં કહ્યા પ્રમાણે, પંચીકરણ (મેળાપ) થયું નથી

તે ભૂતોને અપંચીકૃત ભૂતો કહે છે;
તેમને સૂક્ષ્મભૂતો કહે છે અને
તેમને તન્માત્રા પણ કહે છે.

૯. શિષ્યઃ અપંચીકૃત પંચમહાભૂતનાં સત્તર તત્વોનો કેવી રીતે નિર્ણય કરવો?

ગુરુઃ **एक एक भूत सत्व अंश ज्ञान इन्द्रि रचै।**
कर्मइन्द्रि रजोगुण अंशतैं लखाइये ॥

પાંચ મહાભૂતોમાં દરેકનો સત્વગુણ અંશ ભાગ તે એક એક જ્ઞાન ઇન્દ્રિ તથા દરેકનો રજોગુણ અંશ ભાગ તે એક એક કર્મ ઇન્દ્રિય છે. જેમકે

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો:—

૧. આકાશનો સત્વગુણ ભાગ તે **શ્રોત્ર** ઇન્દ્રિય;
૨. વાયુનો સત્વગુણ ભાગ તે **ત્વચા** ,,
૩. તેજનો સત્વગુણ ભાગ તે **ચક્ષુ** ,,
૪. જળનો સત્વગુણ ભાગ તે **જિવ્હા** ,,
૫. પૃથ્વીનો સત્વગુણ ભાગ તે **ઘ્રાણ** ઇન્દ્રિય છે.

પાંચ કર્મેન્દ્રિયો:—

૧. આકાશનો રજોગુણ ભાગ તે **વાક્** ઇન્દ્રિય;
૨. વાયુનો ,, ,, ,, **પાણિ** ,,
૩. તેજનો ,, ,, ,, **પાદ** ,,
૪. જળનો ,, ,, ,, **ઉપસ્થ** ,,
૫. પૃથ્વીનો ,, ,, ,, **ગુદા** ઇન્દ્રિય છે

શ્રોત્ર ઈન્દ્રિય શબ્દ સાંભળે છે તેથી તેને જ્ઞાનેન્દ્રિય કહી.

વાક્ ઇન્દ્રિય શબ્દ બોલે છે તેથી તેને કર્મે-ન્દ્રિય કહી.

(૧) તે બન્ને **આકાશ**ના ભાગ હોવાથી મિત્ર છે.

ત્વચા ઇન્દ્રિય સ્પર્શ વિષય ગ્રહણ કરે છે.

પાણિ (હસ્ત) ઇન્દ્રિય તેનો નિર્વાહ કરે છે.

(૨) તે બન્ને **વાયુ**ના ભાગ હોવાથી મિત્ર છે.

ચક્ષુ ઇન્દ્રિય રૂપ વિષયને જુવે છે.

પાદ ઇન્દ્રિય તે રૂપવાળા સ્થળે ચાલી જાય છે.

(૩) તે બન્ને **તેજ**ના ભાગ હોવાથી મિત્ર છે.

જિહ્વા ઇન્દ્રિય રસ વિષયને ગ્રહણ કરે છે;

ઉપસ્થ ઇન્દ્રિય રસનો ત્યાગ કરે છે.

(૪) તે બન્ને **જળ**ના ભાગ હોવાથી મિત્ર છે.

ઘ્રાણ ઇન્દ્રિય ગંધ વિષયને ગ્રહણ કરે છે,

ગુદા ઇન્દ્રિય મળ (ગંધ)નો ત્યાગ કરે છે.

(૫) તે બન્ને **પૃથ્વી**ના ભાગ હોવાથી મિત્ર છે.

પાંચ પ્રાણુ તથા મન, બુદ્ધિ વિષે:—

सत्वअंश पंचनको मेलि उपजत सत्व ।
रजोगुण अंश मिलि प्रान त्युं उपाईये ॥

અર્થ:—અપંચીકૃત પાંચે ભૂતોના સત્વગુણુ અંશ ભેગા થવાથી અંતઃકરણુ અને રજોગુણુ અંશ ભેગા થવાથી પ્રાણુ ઉત્પન્ન થાય છે.

વસ્તુતાએ પ્રાણુ એક જ છે પણુ સ્થાન તથા ક્રિયા ભેદથી એક જ પ્રાણુનાં જુદાં જુદાં નામ પડયાં છે. તેવી જ રીતે અંતઃકરણુ એક જ છે પણુ ક્રિયા ભેદથી જુદાં જુદાં નામ પડયાં છે. તે જ અંતઃકરણુ અહિં મન તથા બુદ્ધિરૂપ છે. ચિત્ત તથા અહંકારનો મન અને બુદ્ધિમાં અંતર્ભાવ છે.

આ પ્રમાણે અપંચીકૃત પંચમહાભૂતોનાં કાર્ય સત્તર તત્વ છે એમ જાણુવું.

પ્રાણુનાં સ્થળ:—

हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमण्डले ।
उदानः कण्ठदेशे स्यात् व्यानः सर्व शरीरगः ॥

અર્થ:—**પ્રાણુ** હૃદય પ્રદેશમાં છે, **અપાન** ગુદામાં છે, **સમાન** નાભિમાં છે, **ઉદાન** કંઠમાં છે અને **વ્યાન** સર્વ શરીરમાં છે.

૧૦. શિષ્ય: આ સત્તર તત્વને આ પ્રમાણે સમજવાથી શું થાય?

ગુરુ: એ સત્તરતત્વ હું નથી અને તે મારાં નથી. તે તો અપંચીકૃત પંચ મહાભૂતનાં છે. એવો અનુભવ થવો તે સત્તર તત્વ સમજવાનું ફળ છે.

૧૧. શિષ્ય: સૂક્ષ્મ દેહરૂપ આ સત્તર તત્વો હું નથી તથા તે મારાં પણ નથી તે કેવી રીતે જાણવું?

ગુરુ: એ સત્તર તત્વોને જાણવાવાળો હું, ઘટ દ્રષ્ટાની પેઠે, તેનાથી જુદો છું. જે જાણવાવાળો હોય તે જણાનારી વસ્તુથી જુદો હોય એવો **નિયમ** છે.

માટે આ સત્તર તત્વો હું નથી અને તે મારાં નથી એમ જાણવું.

૧૨. શિષ્ય: દૃષ્ટાંત આપી આ વિષય સમજાવશો?

ગુરુ: (૧) નાટકશાળા; તેમાં રહેલો (૨) દીવો, (૩) રાજા (૪) પ્રધાન (૫) નોકરચાકરો (૬) નર્તકી (૭) વાજીંત્ર વગાડનાર અને (૮) બીજા પ્રેક્ષકો; એ બધા બેઠેલા હોય ત્યારે તેમને દીવો પ્રકાશે છે અને તે બધા ઉઠી જાય ત્યારે ખાલી નાટકશાળાને પણ પ્રકાશે છે.

તેમ (૧) સ્થૂળ દેહરૂપી **નાટકશાળામાં** (૨) સાક્ષી રૂપ એવો જે હું **દીવો** છું તે, [૩] ચિદાભાસ રૂપ **રાજા** [૪] મનરૂપ **પ્રધાન** [૫] પાંચ પ્રાણ રૂપ **નોકરચાકરો** (૬) બુદ્ધિરૂપી **નાયિકા** [૭] દશ ઇન્દ્રિય રૂપી **બજાવવાવાળા** [૮] શબ્દાદિ પાંચ વિષયરૂપ **સભાના લોક** [પ્રેક્ષકો] એ બધાંય [૯] જાગ્રત તથા સ્વપ્નમાં હાજર હોય તેને હું પ્રકાશ કરું છું અને [૧૦] સુષુપ્તિ અવસ્થામાં તે બધાંનો અભાવ થાય છે ત્યારે તે અભાવને પણ પ્રકાશું છું. માટે હું, દ્રષ્ટા, તે બધાથી ન્યારો છું.

૧૩. શિષ્યઃ આ વિષય લંબાણુથી સમજાવશો?

ગુરુ : ૧. **જાગ્રત અવસ્થા**માં ઇન્દ્રિય તથા અંતઃકરણ એ બન્નેની સહાયતાથી હું તે બધાંને પ્રકાશું [જાણું] છું.

૨. **સ્વપ્ન અવસ્થા**માં ઇન્દ્રિયોની સહાય વગર ફક્ત એક અંતઃકરણની સહાયથી જ હું જાણું છું, અને

૩. **સુષુપ્તિ અવસ્થા**માં ઇન્દ્રિયો તથા અંતઃ-કરણ બન્નેની સહાય વગર હું જ પ્રકાશું છું એમ જાણવું.

૧૪. શિષ્ય : આ વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ બીજા કોઇ દષ્ટાંતથી કરશો ?

ગુરુ : એક પાંચ છિદ્રવાળો **ઘડો** લ્યો. તેની અંદર એક **કોડિયું, તેલ** તથા **દીવેટ** સાથે મકી તે દીવો પ્રગટાવો.

[૧] આ દીવો, કોડિયું, તેલ, બત્તી, ઘડાની અંદરના ભાગ, ઘડાનાં છિદ્રો એ બધાયને પ્રકાશીને ઘડામાં જે છિદ્રો પડાવ્યાં છે તે છિદ્રોની સન્મુખ, બહારની બાજુ મૂકેલી બધી વસ્તુઓ [પુસ્તક, વીણા, મણિ, રસપાત્ર વિગેરે] ને છિદ્ર દ્વારા પ્રકાશે છે.

[૨] સૂર્ય [જે પ્રકાશનું સમષ્ટિરૂપ છે તે] રૂપથી આખાય બ્રહ્માંડને પ્રકાશે છે, તથા

[૩] મહાતેજમય સામાન્ય રૂપથી સર્વ વ્યાપક છે. તેમ

[૧] પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયરૂપી છિદ્ર જેમાં છે એવા સ્થૂળ દેહરૂપ **ઘટ**ની અંદર હૃદયરૂપી**પાત્ર** (કોડિયું)

છે, તેમાં મન રૂપી **તેલ** છે, બુદ્ધિ રૂપી **બત્તી** છે. તેમાં સળગાવેલો આત્મારૂપી **દીપક** છે.

[૨] તે દીપક હૃદયરૂપી પાત્રને, મનરૂપી તેલને તથા બુદ્ધિ રૂપી બત્તીને અને શરીરની અંદરનાં અવયવોને તેમજ ઈન્દ્રિયો રૂપી છિદ્રોને પ્રકાશે (જાણે) છે; વળી ઈન્દ્રિયો સાથે સંબંધવાળા શબ્દાદિક વિષયો છે તેમને પણ ઈન્દ્રિયોની મદદ-થી પ્રકાશે [જાણે] છે.

(૩) ઇશ્વર રૂપથી બ્રહ્માંડાદિ સર્વ બાહ્ય પ્રપંચ ને પ્રકાશે છે અને (૪) સામાન્ય ચૈતન્ય બ્રહ્મ સ્વરૂપે સર્વવ્યાપક છે.

નાટકશાળાના તથા ઘડાના દ્રષ્ટાંતથી એ સત્તર તત્વો હું નથી તથા તે મારાં નથી એમ સમજી લેવું.

૧૫. શિષ્ય : આ વર્ણનનું તાત્પર્ય શું ?

ગુરુ : સૂક્ષ્મ શરીરનાં જે સત્તર તત્વો બતાવ્યાં તે હું નથી અને મારાં પણ નથી. એ તો અપંચી-કૃત પંચ મહાભૂતોનાં છે અને તેથી હું એ સર્વને

જાણુવાવાળો દ્રષ્ટા, ઘટ દ્રષ્ટાની પેઠે સર્વથી જુદો છું એમ નિશ્ચય થયો.

૧૬. શિષ્ય: આ સત્તર તત્વો હું નથી અને તે મારાં નથી એ સમજાવવા કંઇક વિશેષ વિવેચન કરશો?

ગુરુ: ૧ **શ્રોત્ર** (કાન) આકાશનો સત્વગુણુ અંશ છે, તે આકાશનો ગુણુ શબ્દ તેને સાંભળે તેને હું જાણું છું. ન સાંભળે ત્યારે તે ન સાંભળવા રૂપી અભાવ તેને પણુ હું જાણું છું માટે

તે શ્રોત્ર ઈન્દ્રિય હું નહિં તથા આકાશનો અંશ હોવાથી એ મારી નથી. હું તેને જાણુવાવાળો દ્રષ્ટા, ઘટ દ્રષ્ટાની પેઠે તે શ્રોત્રથી ન્યારો છું.

૨. **ત્વચા:** વાયુનો સત્વગુણુ અંશ છે. તે વાયુનો ગુણુ સ્પર્શ તેને જાણે તે પણુ હું જાણું છું અને સ્પર્શને ન જાણે ત્યારે ન જાણુવારૂપી અભાવને પણુ હું જાણું છું, માટે

આ ત્વચા (ચામડી) ઇન્દ્રિય હું નથી, તથા વાયુનો અંશ હોવાથી વાયુની છે, મારી નથી. હું તેને જાણુવાવાળો દ્રષ્ટા, ઘટ દ્રષ્ટાની પેઠે તે ત્વચાથી ન્યારો છું.

૩. **ચક્ષુ:** તેજનો સત્વગુણ અંશ છે.

તે તેજનો ગુણ રૂપ તેને જુવે તે પણ હું જાણું છું અને તેજને ન જુવે તે ન જેવા રૂપ અભાવને પણ હું જાણું છું માટે

આ ચક્ષુ ઈન્દ્રિય હું નથી. તેજનો અંશ હોવાથી તેજની છે, મારી નથી. હું તેને જાણુવા-વાળો દ્રષ્ટા, ઘટ દ્રષ્ટાની પેઠે ન્યારો છું.

૪. **જિહ્વા** : જળનો સત્વગુણ ભાગ છે, તે જીભ, છ પ્રકારના રસને ચાખે ત્યારે તે હું જાણું છું, અને તે છ રસોને ન ગ્રહણ કરે ત્યારે તે ન ગ્રહણ કરવા રૂપ અભાવને પણ હું જાણું છું, માટે

તે જીહ્વા ઇન્દ્રિય હું નથી અને તે જળનો અંશ હોવાથી જળની છે; મારી નથી. હું એને જાણુવાવાળો દ્રષ્ટા, ઘટ દ્રષ્ટાની પેંઠે તે જીભથી જુદો છું.

૫. **ઘ્રાણ:** પૃથ્વીનો સત્વગુણ અંશ છે, તે પૃથ્વીના ગંધગુણને ગ્રહણ કરે તેને હું જાણું છું, અને ગંધને ન ગ્રહણ કરે ત્યારે તે ન ગ્રહણ કરવા રૂપ અભાવને પણ હું જાણું છું માટે

તે ઘ્રાણ ઈન્દ્રિય હું નથી અને પૃથ્વીનો અંશ હોવાથી પૃથ્વીની છે, મારી નથી; હું એને જાણવા-વાળો દ્રષ્ટા, ઘટદ્રષ્ટાની પેઠે તે ઘ્રાણથી હું જુદો છું.

તેજ પ્રમાણે (૧) વાક્ (૨) પાણિ (૩) પાદ (૪) ઉપસ્થ અને (૫) ગુદા એ **પાંચ કર્મેન્દ્રિયો** પાંચ ભૂતના રજોગુણ અંશ હોવાથી તે તે ભૂતની છે મારી નથી. અને (૧) વાણીનું ઉચ્ચારણ કરવું, (૨) આપવું લેવું, (૩) ગમન કરવું, (૪) રસ, [મૂત્ર, તથા વીર્ય] નો ત્યાગ કરવો, તથા (૫) મળ ત્યાગ કરવો; એ અનુક્રમે તેમનાથી થતી ક્રિયાઓ તે કરે ત્યારે તે પણ હું જાણું છું, તે ક્રિયાઓ ન કરે ત્યારે તે ન કરવા રૂપ તેના અભાવને પણ હું જાણું છું, માટે તે

પાંચે કર્મ ઈન્દ્રિયો હું નથી;

તે તે ભૂતોના અંશ હોવાથી તે તે ભૂતોની છે; મારી નથી. અને હું તો તેમને જાણવા વાળો દ્રષ્ટા, ઘટ દ્રષ્ટાની પેઠે તે પાંચેયથી ન્યારો છું.

તે જ પ્રમાણે **પાંચ પ્રાણ** (વ્યાન, સમાન, ઉદાન, અપાન અને પ્રાણ)

તેમની ક્રિયા કરે તેને હું જાણું છું; અને
ક્રિયા ન કરે ત્યારે તે ન કરવારૂપી અભાવને
પણ હું જાણું છું. માટે

તે પ્રાણ હું નથી; તથા પંચમહાભૂતના રજો-
ગુણ અંશના મળેલા તત્વોના હોવાથી તે ભૂતોના છે
મારા નથી;

હું તેમને જાણવાવાળો દ્રષ્ટા, ઘટ દ્રષ્ટાની પેઠે
એ પ્રાણોથી ન્યારો છું.

પાંચ પ્રાણની ક્રિયાઓ તથા સ્થળ વિષે:

વ્યાન વાયુ શરીરના સર્વ સ્થાનમાં રહે છે અને
દેહના સર્વ સાંધા વાળવારૂપી કર્મ કરે છે.

સમાન વાયુ નાભિસ્થાનમાં રહે છે. અને
મનુષ્ય જે અન્ન તથા જળ ખાય છે તથા પીએ છે
તે અન્નાદિ જઠરાગ્નિમાં પાકીને તેના સ્થૂળ, મધ્યમ
અને સૂક્ષ્મ એવા ત્રણ ભાગ થાય છે. તેમાં અન્નનો
જે ઘણો સૂક્ષ્મ ભાગ થાય છે તે, શરીરમાં હૃદય
ઉપર આવીને મન તથા બુદ્ધિને પુષ્ટ કરે છે. અને
જળનો સૂક્ષ્મ ભાગ થાય છે તે પ્રાણને પુષ્ટ કરે છે;

અન્ન તથા જળનો બીજો જે સ્થૂળ ભાગ, મળ તથા મૂત્રરૂપ અસાર થાય છે, તે ગુદા અને ઉપસ્થ દ્વારા શરીરથી બહાર નીકળી જાય છે.

બાકી રહેલા અન્ન તથા જળના મધ્યમ રસ રૂપી ભાગને સમાનવાયુ નાડી (નસ) દ્વારા આખા શરીરમાં રોમે રોમે પહોંચાડે છે. અને એ રસના પરિણામરૂપ રુધિર તથા માંસ આદિથી આખું શરીર પુષ્ટ થાય છે. જો અન્ન તથા જળના રસનો ભાગ બધી તરફ બરાબર ન પહોંચતો હોય તો સર્વ અવયવો પુષ્ટ થાય નહિ.

જેમ બગીચામાં માળી હોય છે તે કૂવામાંથી પાણી કહાડીને, નીકો દ્વારા ઠેકાણે ઠેકાણે સર્વ વૃક્ષને સરખું પહોંચાડે છે; તેથી વૃક્ષો પ્રફુલ્લિત થાય છે.

તેમ સમાનવાયુરૂપી માળી, દેહ રૂપી બગીચામાં અવયવ, તથા રોમ રૂપી વૃક્ષને અન્ન તથા જળના રસરૂપી પાણીને નાડી દ્વારા પહોંચાડીને આખા શરીરને પુષ્ટ કરે છે.

ઉદાન વાયુ કંઠસ્થાનમાં રહે છે. મનુષ્ય જે અન્ન તથા જળ ખાય છે તથા પીએ છે, તેના જુદા

જુદા વિભાગ કરે છે અને કંઠમાં "હિતા" એ નામની અતિ સૂક્ષ્મ નાડી છે, તેમાં સ્વપ્ન તથા હેડકી દેખાડે છે.

પ્રાણ વાયુ હૃદયસ્થાનમાં રહે છે. રાતદિવસ મળીને એકવીસ હજાર છસો શ્વોસોચ્છ્વાસ રૂપી કર્મ કરે છે.

અપાન વાયુ ગુદસ્થાનમાં રહે છે. અને મળનો ત્યાગ કરે છે.

મન પંચભૂતોના મિલિત સત્વ ગુણનું છે. તે સંકલ્પવિકલ્પરૂપ ક્રિયા કરે છે તેને હું જાણું છું; અને

સંકલ્પ વિકલ્પરૂપ ક્રિયા ન કરે તે ન કરવા રૂપ અભાવને પણ હું જાણું છું.

માટે એ મન હું નથી અને મિલિત સત્વગુણનું હોવાથી મારું નથી. હું એ મનને જાણવાવાળો દ્રષ્ટા, ઘટ દ્રષ્ટાની પેઠે એ મનથી જુદો છું.

બુદ્ધિ પંચભૂતોના મિલિત સત્વગુણની છે. તે નિશ્ચય કરે તેને હું જાણું છું. નિશ્ચય ન કરે ત્યારે

તે ન કરવારૂપ અભાવને પણ હું જાણું છું.

માટે એ બુદ્ધિ હું નથી અને મિલિત સત્વગુણની છે તેથી મારી નથી. હું તો એ બુદ્ધિને જાણવાવાળો દ્રષ્ટા, ઘટ દ્રષ્ટાની પેઠે, એ બુદ્ધિથી ન્યારો છું.

આ પ્રમાણે એ સત્તર તત્વો હું નથી અને તે મારાં નથી એવું સમજવું.

૧૭. શિષ્ય: આ પ્રમાણે સમજવાથી શું નિશ્ચય થાય?

ગુરુ: (૧) સૂક્ષ્મ (લિંગ, વાસના) દેહ અને તેના ધર્મો જેવાકે: પુન્ય પાપનું કરવાપણું, તથા તેનું ફળ સુખદુઃખનું ભોગવવાપણું;

(૨) આ લોક તથા પરલોકમાં આવવા જવાપણું;

(૩) (अ) વૈરાગ્ય, શમ, દમ વિગેરે સાત્વિક વૃત્તિયો; (ब) રાગ દ્વેષ હર્ષ આદિ રાજસી વૃત્તિયો અને (क) નિદ્રા, આળસ, પ્રમાદ આદિ તામસી વૃત્તિયો;

(૪) તેમજ ક્ષુધા તૃષા, અંધ, મંદ અને પટુ-પણું વિગેરે ધર્મો હું નથી અને મારા પણ નથી આવો નિશ્ચય થયો.

૧૮. શિષ્ય : પુન્યપાપનો કર્તા તથા તેનું ફળ
ુખ દુઃખ, તેનો ભોક્તા હું નથી અને કર્તાપણું તથા
ોગવવાપણું મારો ધર્મ નથી એ કેવી રીતે જાણું ?

ગુરુ : જે વસ્તુ વિકારી હોય તે ક્રિયાવાન
ાવાથી કર્તા કહેવાય છે.

હું નિર્વિકાર તથા કૂટસ્થ હોવાથી, ક્રિયાનો
ાશ્રય નથી. તેથી પુન્યપાપરૂપ ક્રિયાનો હું કર્તા
ાથી અને જે કર્તા નથી તે ભોક્તા પણ ન હોય.

કર્તાપણું, ભોક્તાપણું એ અંતઃકરણના ધર્મો
,મારા નથી. હું એ ધર્મોને જાણવાવાળો દ્રષ્ટા, ઘટ-
ષ્ટાની પેઠે એ ધર્મોથી ન્યારો છું એમ જાણવું.

૧૯. શિષ્ય : આ લોકમાં આવવું તથા પર-
ાકમાં જવું એ મારા ધર્મ નથી એ કેવી રીતે જાણું ?

ગુરુ : અંતઃકરણ (લિંગદેહ) પરિચ્છિન્ન છે.
ારબ્ધ કર્મના વેગથી તે લિંગદેહને ગમન આગ-
ન સંભવે છે. અને હું તો આકાશની પેઠે વ્યાપક
ું માટે આ લોકમાં આવવું અને પરલોકમાં જવુ
એ ધર્મો મારા નથી એમ જાણવું.

(વ્યાપક=દેશ, કાળ, વસ્તુથી જેનું પરિચ્છિ-
ન્નપણું ન હોય તે.)

૨૦. શિષ્ય : સાત્વિકી, રાજસી તથા તામસી વૃત્તિયો હું નથી તથા તે મારા ધર્મ નથી એ કેવી રીતે જાણવું ?

ગુરુ : (૧) જેમ કોઇ **મહેલમાં** બેઠેલા (૨) **રાજા**ના વિનોદ માટે (૩) કોઈ **કારીગરે** (૪) **ફુવારો** બનાવ્યો હોય; (૫) તે ફુવારાની કળ ખોલવાથી જળની **ત્રણધારા** નીકળે છે. (૬) તે ત્રણધારામાંથી પ્રવાહરૂપે બીજી **અનંતધારા**ઓ નીકળે છે; (૭) જ્યારે તે કળ બંધ કરિયે ત્યારે ત્રણ-ધારા બંધ થતાં એકલો રાજા જ **બાકી રહે છે.**

તેમ (૧) સ્થૂળ શરીરરૂપ **મહેલમાં** (૨) અધિષ્ઠાન કૂટસ્થરૂપથી રહેલો પરમાત્મારૂપી **રાજા** છે. (૩) તેના આનંદની ખાતર માયા (અજ્ઞાન)રૂપી **કારીગરે** (૪) અંતઃકરણરૂપી **કારંજો** (ફુવારો) બનાવ્યો છે. (૫) જાગ્રત તથા સ્વપ્નમાં પ્રારબ્ધરૂપી કળ ખુલવાથી ત્રણ ગુણના પ્રવાહરૂપ **ત્રણધારા**ઓ

નીકળે છે;(૬) તે ત્રણધારામાંથી **અગણિતવૃત્તિયો** ઉઠે છે; (૭) અને સુષુપ્તિ અવસ્થા થતાં પ્રારબ્ધ કર્મરૂપ કળ બંધ થતાં તે વૃત્તિયોના ભાવ અભાવનો પ્રકાશક આનંદસ્વરૂપ કેવળ પરમાત્મારૂપ **રાજા બાકી** રહે છે.

તે જ પ્રકાશક હું છું. માટે તે સાત્વિકી, રાજસી તથા તામસી વૃત્તિયો હું નથી. તથા અંતઃ-કરણની હોવાથી તે વૃત્તિયો મારી નથી. હું એમને જાણવાવાળો દ્રષ્ટા, ઘટ દ્રષ્ટાની પેઠે એ વૃત્તિયોથી ન્યારો છું એમ જાણવું.

૨૧. શિષ્યઃ અંધપણું, મંદપણું અને પટુપણું તે હું નથી અને તે મારાં પણ નથી એ નિશ્ચય કેવી રીતે થાય ?

ગુરુ: ૧. નેત્રાદિક ઈન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને સર્વથા ગ્રહણ ન કરે તે તેમનું **અંધપણું** છે.

આ **અંધપણાને** હું સારી રીતે જાણું છું.

૨. નેત્રાદિક ઈન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોને થોડા ગ્રહણ કરે (જેમકે આંખથી ઓછું દેખાવું, કાનથી ઓછું સંભળાવું વિગેરે) તે તેમનું **મંદપણું** છે.

આ **મંદપણાને** હું જાણું છું.

૩. નેત્રાદિક ઈન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોને સારી રીતે ગ્રહણ કરે (આંખથી બરાબર દેખાય; કાનથી બરાબર સંભળાય; વિગેરે) તે તેમનું **પટુપણું** છે.

આ **પટુપણાને** પણ હું જાણું છું.

માટે તે અંધપણું, મંદપણું તથા પટુપણું તે હું નથી તથા ઈન્દ્રિયોના ધર્મો હોવાથી તે મારા નથી, હું તેમને જાણવાવાળો દ્રષ્ટા, ઘટદ્રષ્ટાની પેઠે ન્યારો છું.

આ પ્રમાણે હું સૂક્ષ્મદેહનો દ્રષ્ટા છું એવો નિશ્ચય કર.

ॐ तत्सत् ॥

શ્રી वेदान्तमार्गदर्शिनीમાં "તું સૂક્ષ્મદેહનો દ્રષ્ટા છે" એ નામનો ચોથો વિશ્રામ સમાપ્ત.

———

ॐ

विश्राम ५ मो

" હું કોણ છું " એ વિષે. ભાગ. ૩ જો.

(તું કારણદેહનો દ્રષ્ટા છે.)

૧. શિષ્યઃ કારણ શરીર કોને કહેવાય ?

ગુરુ: (૧) મનુષ્ય જ્યારે સુષુપ્તિ અવસ્થામાંથી ઉઠે છે ત્યારે કહે છે "આજે મેં કાંઈપણ ન જાણ્યું." માટે એમ સિદ્ધ થાય છે કે સુષુપ્તિમાં **અજ્ઞાન** છે.

ઉંઘી ઉઠેલા મનુષ્યને " આજે મેં કાંઈ ન જાણ્યું " એવા પ્રકારનું જ્ઞાન હોય છે. આ જ્ઞાન અનુભવરૂપ નથી પણ સુષુપ્તિ સમયે અનુભવ કરેલા **અજ્ઞાનની** સ્મૃતિ છે. અને તે સ્મૃતિનો વિષય ઉંઘમાં અનુભવ કરેલું અજ્ઞાન છે.

૨. જાગ્રત અવસ્થામાં પણ (क) હું બ્રહ્મને જાણતો નથી. (ख) હું કોણ છું તેની મને પોતાને ખબર નથી. (ग) હું આ જાણતો નથી.

અહિં " હું અમુક જાણતો નથી " એ ન જાણવાપણા રૂપ અનુભવનો વિષય **અજ્ઞાન** છે.

૩. સ્વપ્નનું કારણ નિદ્રારૂપ **અજ્ઞાન** છે.

આવા પ્રકારનું જે **અજ્ઞાન** તેને **કારણદેહ** કહે છે.

અજ્ઞાન એટલે પ્રકાશ રહિતપણું. પોતે પ્રકાશરહિત બની સ્વાશ્રયને અપ્રકાશિત બનાવે તેનું નામ **અજ્ઞાન.**

જેમ ઘરનું અંધારું પોતે અપ્રકાશિત રહી, ઘરમાં રહેલા સઘળા પદાર્થોને તથા ઘરને પ્રકાશ-રહિત કરે છે,

તેમ આ **અજ્ઞાન** બ્રહ્મને આશ્રિત રહી બ્રહ્મનેજ ઢાંકે છે. (શાસ્ત્રમાં આ પક્ષને સ્વઆશ્રય, સ્વવિષય કહે છે. મતલબ કે જેને આશ્રયે રહે છે તેનેજ ઢાંકે છે, જોવા દેતું નથી.)

(૧) **અજ્ઞાન** સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મદેહનું હેતુ છે માટે તેને કારણ કહે છે. અને

(૨) તત્વજ્ઞાનથી આ અજ્ઞાન નિવૃત્ત થાય છે માટે તેને દેહ કહે છે.

૨. શિષ્યઃ કારણ દેહ હું નથી અને કારણદેહ મારો નથી એ નિશ્ચય કેવી રીતે થાય?

ગુરુઃ " હું જાણું છું અને હું નથી જાણતો," આવી જે અંતઃકરણની વૃત્તિયો છે તે વૃત્તિયોને તેના વિષય સહિત હું જાણું છું.

માટે આ કારણદેહ હું નથી અને તે **અજ્ઞાન**નો હોવાથી મારો નથી.

કારણદેહ પોતેજ અજ્ઞાન છે. છતાં તે અજ્ઞાનનો છે એમ કહ્યું તેથી એમ નથી સમજવાનું કે અજ્ઞાન અને તેનો કારણદેહ જુદા. પરંતુ

જેમ રાહુ એકજ શરીરનું નામ છ. તે શરીર ઉપરથી મસ્તક અને ધડ બે જુદાં પડી જવાથી મસ્તક ભાગને રાહુ કહે છ અને ધડભાગને કેતુ કહે છે. તેમાં રાહુનેજ રાહુનું મસ્તક કહે છે. રાહુ અને મસ્તક એકજ છે.

તેમ કારણદેહ અને અજ્ઞાન એકજ છે એમ સમજવું.

હું તે કારણદેહને જાણું છું માટે તે હું નથી અને તે અજ્ઞાનનો હોવાથી મારો નથી. હું તેને જાણવાવાળો દ્રષ્ટા, ઘટદ્રષ્ટાની પેઠે તે કારણદેહથી જુદો છું. એવી રીતે નિશ્ચય કરવો.

આમ હું કારણ દેહનો દ્રષ્ટા છું.

ॐ तत्सत्

શ્રી વેદાન્તમાર્ગદર્શિનીમાં "તું કારણ દેહનો દ્રષ્ટા છે" એ નામનો પાંચમો વિશ્રામ સમાપ્ત.

વિશ્રામ ૬ ઠ્ઠો.

"હું કોણ છું" એ વિષે. ભાગ ૪થો.

(તું પંચકોશાતીત છે.)

૧. શિષ્યઃ પંચકોશાતીત એટલે શું ?

ગુરુ: પાંચ કોશથી અતીત નામ જુદો.

૨. શિષ્યઃ કોશ એટલે શું ?

ગુરુ: કોશ=ઢાંકણ.

૧. તલવારને રાખવાનું મ્યાન તેને કોશ કહે છે;

૨. ધનના ભંડારને કોશ કહે છે; અને

૩. કોશેટા નામના કીડાના ઘરને પણ કોશ કહે છે. એ ત્રણે જેમ તલવારને, ધનને અને કીડાને ઢાંકે છે તેમ આ પાંચેય કોશ આત્માને ઢાંકે છે. માટે તેમને "**કોશ**" કહ્યા.

૩. શિષ્યઃ એ પાંચ કોશનાં નામ શું છે ?

ગુરુ: (૧) અન્નમય, (૨) પ્રાણમય, (૩) મનોમય, (૪) વિજ્ઞાનમય અને (૫) આનંદમય. એ પાંચ કોશનાં નામ છે.

૪. શિષ્યઃ અન્નમય કોશ કોને કહીએ ?

ગુરુ: ૧. માતા પિતાએ ખાધેલું જે અન્ન; તે-નાથી ઉત્પન્ન થએલું માતાનું જે રજ અને પિતાનું જે વીર્ય; તે બન્નેના સંબંધથી માતાના ઉદરમાં ઉત્પન્ન થતું (શરીર);

૨. જન્મ થયા પછી માતાના સ્તનપાનાદિના દૂધરૂપ અન્નથી જે વૃદ્ધિ પામે છે; અને વળી

૩. મરણ પછી તે સ્થૂળ શરીર અન્નમય પૃથ્વીમાં લય થાય છે. આવો જે સ્થૂળદેહ તે **અન્નમય**કોશ છે.

મતલબ કે અન્નથી જેની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વૃદ્ધિ થાય છે તથા અન્નરૂપ એવી પૃથ્વીમાં જે ભળી જાય છે તેવા સ્થૂળ શરીરનેજ અન્નમય કોશ કહીએ છીએ.

૫. શિષ્ય: [૧] આ અન્નમય કોશ કેવો છે?

ગુરુ : અન્નમય કોશ રૂપ જે સ્થૂળ શરીર તે સુખદુઃખના અનુભવ રૂપ ભોગનું સ્થાન છે. તેથી તે સ્થૂળ શરીર (અન્નમય કોશ) ને **ભોગાયતન** કહે છે.

૬. શિષ્ય: આ અન્નમય કોશથી હું અતીત (જુદો) છું એ કેવી રીતે સમજાય?

ગુરુઃ ૧. માતાના ઉદરમાંથી જન્મ્યા પહેલાં અને મરણ પછી આ સ્થૂળ શરીર કે જે અન્નમય કોશરૂપ છે તેનો અભાવ છે (પ્રતીતિ થતી નથી). માટે આ કોશ ઉત્પત્તિ તથા નાશવાન છે. જે જે વસ્તુ ઉત્પત્તિ તથા નાશવાન હોય તે તે **કાર્ય** કહેવાય. જેમકે ઘટ. આ અન્નમય કોશ ઉત્પત્તિ અને નાશવાન છે તેથી તે પણ **કાર્ય** છે.

૨. મારું સદા અસ્તિત્વ હોવાથી હું ભાવરૂપ છું તથા ઉત્પત્તિ નાશથી રહિત છું તથા સ્થૂળ શરીરથી વિલક્ષણ છું.

માટે આ **અન્નમયકોશ** તે હું નથી. અને તે સ્થૂળદેહ રૂપ હોવાથી મારો પણ નથી. હું એ અન્નમય કોશને જાણવાવાળો દ્રષ્ટા આત્મા તેનાથી ન્યારો છું.

આ પ્રમાણે અન્નમયકોશથી હું ન્યારો છું એમ જાણવું.

૭. શિષ્ય: [૨] પ્રાણમય કોશનું શું સ્વરૂપ છે?

ગુરુ: પાંચ કર્મેન્દ્રિય સહિત પાંચ પ્રાણને **પ્રાણમયકોશ** સમજવો. અથવા

પાંચ પ્રાણુ અને પાંચ ઉપપ્રાણુ મળીને પણ **પ્રાણમયકોશ** સમજવો.

૮. શિષ્યઃ પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચપ્રાણ, તેમનાં નામ, તેમનાં કર્મ તથા તેમનાં સ્થાન તો ચોથા વિશ્રામના પ્રશ્ન ૯માં આપે રૂડીપ્રકારે સમજાવ્યાં છે.

પાંચ **ઉપપ્રાણુ** આપે કહ્યા તે હું જાણતો નથી. માટે તેનાં નામ તથા તેનાથી શી શી ક્રિયા થાય છે તે કૃપા કરી કહેશો?

ગુરુઃ નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત અને ધનંજય; એ પાંચ **ઉપપ્રાણુ** છે. અને તે દરેક નીચે લખ્યા પ્રમાણે જુદી જુદી ક્રિયાઓ કરે છે.

નાગથી ઉદ્‌ગાર (ઓડકાર) થાય છે.

કૂર્મથી આંખ મીંચાય છે અને ઉઘાડાય છે.

કૃકલથી છીંક થાય છે.

દેવદત્તથી બગાસુ આવે છે.

ધનંજય વાયુ આખા શરીરમાં રહીને શરીરને પુષ્ટ કરે છે, મુડદામાં રહીને તેને ફુલાવે છે. આ વાયુને ધનુર્વા પણ કહે છે.

આ પાંચે વાયુ પ્રાણરૂપ છે માટે પાંચ પ્રાણ અને આ પાંચ ઉપપ્રાણ એ દશને **પ્રાણમય કોશ** સમજવો.

વળી આ પ્રાણાદિ વાયુ આખાયે શરીરમાં રહીને શરીરને બળ આપે છે તેમજ ઈન્દ્રિયોને તેના તેના કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવામાં સાધનભૂત છે.

૯. શિષ્ય: આ પ્રાણમય કોશથી હું જુદો છું એ કેવી રીતે સમજાય ?

ગુરુ:(૧) રાત્રે ઉંઘમાં જ્યારે આ જીવ સુતો હોય છે તે વખતે પણ પ્રાણ તો ચાલતા હોય છે. છતાં પોતાનો કોઈ સ્નેહીસંબંધી આવે તો તેમનું, પોતે જડ હોવાથી, સન્માન કરતો નથી અને

(૨) ચોર આદિક ઘરમાંથી વાસણઆદિક લઈ જતો હોય તો પણ તેમને અટકાવતો નથી.

માટે આ પ્રાણવાયુ ઘડાની પેઠે જડ છે એ નિશ્ચય થાય છે. અને હું (૧) ચૈતન્યરૂપ છું તથા (૨) પ્રાણોથી વિલક્ષણ સ્વભાવવાળો છુ. તેથી આ **પ્રાણમયકોશ** તે હું નથી અને તે સૂક્ષ્મશરીરરૂપ હોવાથી મારો નથી.

હું એ **પ્રાણમય કોશને** જાણવાવાળો આત્મા એનાથી જુદો છું. આ પ્રમાણે પ્રાણમય કોશથી હું જુદો છું એમ સમજવું.

૧૦. શિષ્યઃ [૩] **મનોમય કોશ** કોને કહેવાય?

ગુરુઃ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય સહિત મન તેને **મનોમય કોશ** કહીએ. આ મનોમય કોશ પ્રાણમય કોશની ભીતર છે.

આ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ચોથા વિશ્રામમાં કહી ગયા છીએ.

૧૧. શિષ્યઃ મન કેવું છે તથા કેવા સ્વભાવવાળું છે?

ગુરુઃ શરીરમાં અહંતા કરવાવાળું તથા શરીરનાં સંબંધી સ્ત્રી પુત્રાદિકમાં મમતા કરવાવાળું છે. વળી ઇન્દ્રિયદ્વારા બહાર ગમન કરવાના સ્વભાવવાળું છે.

૧૨. શિષ્યઃ આ મનોમય કોશથી હું જુદો છું એ કેવી રીતે સમજવું?

ગુરુઃ (૧) કામ ક્રોધાદિક વૃત્તિયોવાળું હોવાથી મન નિયમ રહિત સ્વભાવવાળું છે; તેથી **વિકારી** છે.

૨. હું સર્વે વૃત્તિયોનો સાક્ષી હોવાથી **નિર્વિકારી** છું.

માટે એ મનોમય કોશ હું નથી. અને સૂક્ષ્મદેહ રૂપ હોવાથી તે મારો નથી. એ મનોમય કોશને જાણવાવાળો હું, આત્મા, એનાથી જુદો છું.

આ પ્રમાણે મનોમયકોશથી હું જુદો છું એમ સમજવું.

૧૩. શિષ્ય: [૪] **વિજ્ઞાનમય** કોશનું શું સ્વરૂપ છે?

ગુરુ: પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય સહિત બુદ્ધિને **વિજ્ઞાનમય** કોશ જાણો. આ વિજ્ઞાનમય કોશ મનોમય કોશની અંદર છે.

૧૪. શિષ્ય: બુદ્ધિ કેવી છે?

ગુરુ: (૧) સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ચિદાભાસસહિત બુદ્ધિ પોતાના ઉપાદાન કારણ અજ્ઞાનમાં લય થાય છે. અને

(૨) જાગ્રત અવસ્થામાં પગના નખના અગ્ર ભાગથી છેક શિખાપર્યંત આખાયે શરીરમાં વ્યાપીને રહેવાવાળી તથા કર્તારૂપ છે.

૧૫. શિષ્ય: આ વિજ્ઞાનમય કોશથી હું જુદો છું એ કેવી રીતે સમજાય?

ગુરુ: (૧) ઘટ આદિકની પેઠે વિલય આદિ અવ-સ્થાવાળી હોવાથી, બુદ્ધિ **વિનાશી** છે.

૨. હું વિલયાદિ અવસ્થાથી રહિત હોવાથી, તે બુદ્ધિથી વિલક્ષણ સ્વભાવવાળો, **અવિનાશી** છું.

તેથી આ વિજ્ઞાનમયકોશ તે હું નથી. અને તે સૂક્ષ્મ શરીરરૂપ હોવાથી મારો નથી. તે વિજ્ઞાનમય કોશને જાણવાવાળો હું, આત્મા, તેનાથી જુદો છું એમ જાણવું.

સૂક્ષ્મદેહમાં પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય એ ત્રણ કોશ રહેલા છે. અને તેથી સૂક્ષ્મદેહ એ ત્રણ કોશરૂપ છે.

૧. દીવાનો પ્રકાશ અને આકાશ એકરૂપ ભાસે છે છતાં ભિન્ન છે. અને

૨. લોખંડનો તપાવેલો ગોળો અને તેમાં રહેલો અગ્નિ એકરૂપ દેખાય છે છતાં ભિન્ન છે;

તેમ અંતઃકરણ અને આત્મા એકરૂપ પ્રતીત થાય છે, છતાં ભિન્ન છે. કારણ કે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં અંતઃકરણ ઉપાદાનકારણ અવિદ્યામાં લય પામે છે

ત્યારે પણ આત્મા એ અજ્ઞાનનો સાક્ષી હોવાથી તે જુદો ભાસે છે. માટે **વિજ્ઞાનમય કોશથી હું** આત્મા જુદો છું એમ જાણો.

૧૬. શિષ્યઃ [૫] **આનંદમય** કોશનું શું સ્વરૂપ છે? કોને કહીએ?

ગુરુ: નિષ્કામ કરેલાં શુભ કર્મ તેના પુન્યફળના ઉદયકાળમાં અને તે અનુભવતી વખતે ક્યારેક બુદ્ધિની વૃત્તિ અંતર્મુખ થતાં આત્મસ્વરૂપ આનંદનું પ્રતિબિંબ તે વૃત્તિમાં પડે છે; તે વૃત્તિને પ્રિય, મોદ અને પ્રમોદરૂપ કહીએ છીએ;

તે જ આનંદરૂપ વૃત્તિ પુણ્ય કર્મના ફળના ભોગની સમાપ્તિ થતાં નિદ્રારૂપ બની જાય છે અર્થાત્ નિદ્રામાં લય પામે છે. આ વૃત્તિને આનંદમયકોશ કહીએ છીએ. અથવા

કારણ શરીરરૂપ અવિદ્યામાં જે મલિન તત્વ છે તેમાં પ્રિય, મોદ અને પ્રમોદ એ ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિથી જે આનંદ થાય છે તેનું નામ આનંદમય-કોશ છે.

૧૭. શિષ્યઃ એ આનંદમય કોશ કેવો છે?

ગુરુ: આપણને ગમતી વસ્તુ દેખવાથી જે આનંદ થાય છે તેને પ્રિય એમ કહીએ છીએ અને તે વૃત્તિ પ્રિયવૃત્તિ છે.

તે ગમતા પદાર્થોનો લાભ થવાથી અંતઃકરણમાં આનંદ થાય છે. તે વૃત્તિ મોદવૃત્તિ છે.

તે ગમતા પદાર્થો પ્રાપ્ત થયા પછી તેમને ભોગવવાથી જે આનંદ થાય છે, તે આનંદની વૃત્તિને પ્રમોદ વૃત્તિ કહીએ છીએ.

એ પ્રમાણે વિષયના સંબંધથી પ્રિયવૃત્તિ, મોદવૃત્તિ અને પ્રમોદવૃત્તિ એમ જે ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિયો છે તેમને આનંદમય કોશ કહીએ છીએ.

આ કોશોને શાસ્ત્રોમાં પક્ષીની ઉપમા આપી વર્ણવેલા છે. જેમકે

(૧) પ્રિયવૃત્તિ છે તે પક્ષીનું શિર છે;

(૨) મોદવૃત્તિ છે તે જમણીપાંખ છે;

(૩) પ્રમોદવૃત્તિ છે તે ડાબી પાંખ છે;

(૪) બુદ્ધિ અથવા અજ્ઞાનની વૃત્તિમાં આત્મસ્વરૂપભૂત જે આનંદનું પ્રતિબિંબ છે તે, તે પક્ષીનું સ્વરૂપ છે; અને

(૫) બિંબરૂપ આત્માના સ્વરૂપભૂત આનંદ છે તે, તે પક્ષીનું પુચ્છ (આધાર) છે.

આવો પક્ષીરૂપ ભોક્તા તે આનંદમયકોશ છે.

૧૮. શિષ્ય: આનંદમય કોશથી હું જુદો છું એ કેવી રીતે સમજાય?

ગુરુ: (૧) ચોમાસાની ઋતુમાં થતાં અને વિખરાઈ જતાં વાદળાંના જેવો આ આનંદમયકોશ છે. કોઈક વખતે ઉત્પન્ન થાય છે તેથી ક્ષણિક છે. પણ

(૨) હું સર્વદા સદ્રૂપ હોવાથી નિત્ય છું.

તેથી આ આનંદમયકોશ હું નથી અને કારણદેહરૂપ હોવાથી મારો નથી. હું તે આનંદમયકોશને જાણવાવાળો આત્મા, તે કોશથી ન્યારો છું.

આ પ્રમાણે આનંદમયકોશથી હું ન્યારો છું એમ સમજવું.

૧૯. શિષ્ય: આ અન્નમયાદિક પાંચ કોશો જે વિદ્યમાન છે તે આત્મા નથી ત્યારે આત્મા છે કોણ?

ગુરુ: (૧) બુદ્ધિ અથવા વ્યષ્ટિ અજ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબરૂપે રહેલો અને

(૨) જેને શાસ્ત્રો પ્રિય આદિક શબ્દોથી વર્ણવે

છે એવો જે આનંદમયકોશ છે; તેના બિંબરૂપ કારણ જે આનંદ છે તે નિત્ય હોવાથી આત્મા છે.

૨૦. શિષ્ય: આ જે પાંચ કોશ આપે વર્ણવ્યા તે તો અનુભવમાં આવે છે. તેમનાથી ભિન્ન 'આત્મા' જેવું ક્યાંયે અનુભવમાં આવતું નથી; તો પાંચ કોશથી આત્મા ન્યારો છે એ કેવી રીતે સમજાય?

ગુરુ: ભાઈ, પાંચ કોશ જ અનુભવમાં આવે છે અને તે પાંચ કોશોથી ભિન્ન જે આત્મા તે અનુભવમાં આવતો નથી એ તારૂં કહેવું ઠીક છે. તોપણ વિચાર કરી જોઇશ તો સમજાશે કે જે અનુભવથી આ પાંચ કોશનું જ્ઞાન થાય છે તે અનુભવને કોઇ નિવારણ કરી શકે તેમ નથી. માટે પાંચ કોશોના અનુભવરૂપ જે ચૈતન્ય છે તે જ ચૈતન્ય પાંચ કોશોથી જુદો એવો આત્મા છે.

૨૧. શિષ્ય: આત્મા કેવો છે?

ગુરુ: (૧) અન્નમય કોશરૂપ સ્થૂળ દેહ;

(૨) પ્રાણમય, મનોમય, અને વિજ્ઞાનમય કોશરૂપ સૂક્ષ્મદેહ; તથા

(૩) આનંદમયકોશરૂપ કારણદેહ

તે પાંચ કોશો અથવા ત્રણે શરીરોથી વિલક્ષણ, સત્, ચિત્, આનંદ આદિ સ્વરૂપ આત્મા છે.

ॐ तत्सत्

શ્રી વેદાન્ત માર્ગદર્શિનીમાં "હું પંચ કોશાતીત છું" એ નામનો છઠ્ઠો વિશ્રામ સમાપ્ત.

સવૈયા

સ્થૂલ દેહકો ભાન ન હોવૈ,
સ્વપ્નમાંહિ લખિ આતમ જ્ઞાન;
સૂક્ષ્મ જ્ઞાન સુષુપ્તિ સમૈ નહિં,
સુખ સ્વરૂપ વ્હૈ આતમ ભાન;
ભાસૈ ભયે સમાધિ અવસ્થા,
નિરાવરન આતમ, ન અજ્ઞાન;
ઐસૈ તીનિ દેહ વ્યભિચારી,
આતમ અનુગત ન્યારો જાન. (વિચાર સાગર)
પંચકોશતેં આતમ ન્યારો,
જાનિ સુ જાનહુ બ્રહ્મ સ્વરૂપ;
તાતેં ભિન્ન જુ દીખે સુનિયે,
સો માનહુ મિથ્યા ભ્રમકૂપ. (,, ૫-૧૫૮-૯)

વિશ્રામ ૭ મો.

"હું કોણ છું" એ વિષે. ભાગ ૫ મો

(તું જાગ્રદાદિ ત્રણ અવસ્થાનો સાક્ષી છે.)

(૧. જાગ્રત અવસ્થાનો તું સાક્ષી છે.)

૧. શિષ્યઃ ત્રણ અવસ્થા કઈ કઈ છે? તેમને મારી સાથે શો સંબંધ છે?

ગુરુઃ જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ; એ ત્રણ અવસ્થા છે. તું, આત્મા, તે ત્રણે અવસ્થા (સ્થિતિ)નો સાક્ષી છે.

૨. શિષ્યઃ જાગ્રત અવસ્થાનું શું સ્વરૂપ છે?

ગુરુઃ સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિથી ભિન્ન, ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો તથા ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનના સંસ્કારનો આધારકાળ, તેને જાગ્રત અવસ્થા કહે છે. અથવા

શરીર અંતઃકરણ અને પ્રાણ જે અવસ્થામાં કામ કરે છે તેને જાગ્રત અવસ્થા કહે છે. અથવા

ચૌદ ઇન્દ્રિયો, તે ઇન્દ્રિયોના ચૌદ દેવતા અને તે ઇન્દ્રિયોના ચૌદ વિષયો મળી બેતાલીસ તત્વવડે જે અવસ્થામાં વ્યવહાર થાય છે તે અવસ્થાને જાગ્રત

અવસ્થા કહે છે. (સાધારણ બુદ્ધિવાળાને સમજાવવા આ લક્ષણ કહ્યું છે.)

આ ઇન્દ્રિયોને અધ્યાત્મ, તેના દેવતાઓને અધિદૈવ અને તેના વિષયોને અધિભૂત કહે છે.

आत्मनि इति अध्यात्म । આત્માનો આશ્રય કરીને પ્રવૃત્તિ કરનારી ઇન્દ્રિયો તે અધ્યાત્મ.

दैवे इति अधिदैव । સ્વશરીરથી ભિન્ન, ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોનો અવિષય તે અધિદૈવ.

भूते इति अधिभूत । સ્વશરીર (સંઘાત)થી ભિન્ન પરંતુ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોનો વિષય તે અધિભૂત.

૩. શિષ્ય: ચૌદ ઇન્દ્રિયોનાં નામ કહો.

ગુરુ: શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, જિહ્વા, ઘ્રાણ એ જ્ઞાનેન્દ્રિયો; વાક્, પાણિ, પાદ, શિશ્ન, ગુદ, એ કર્મેન્દ્રિયો; અને મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર અંતઃકરણ; એ ચૌદ ઇન્દ્રિયો છે. તેને અધ્યાત્મ કહે છે.

૪. શિષ્ય: તે ઇન્દ્રિયોના દેવતા કયા કયા છે?

ગુરુ: ૧. દિશા (દિક્પાલ) એ શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયના દેવતા છે;
૨. વાયુ એ ત્વચા ,, ,,
૩. સૂર્ય એ ચક્ષુ ,, ,,

૪. વરુણ એ જીહ્વા ઇન્દ્રિયના દેવતા છે,
૫. અશ્વિનીકુમાર એ ઘ્રાણ ,, ,,
આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયના દેવતા કહ્યા.
૬. અગ્નિ એ વાક્ ઇન્દ્રિયના દેવતા છે.
૭. ઇન્દ્ર, એ પાણિ (હસ્ત) ,, ,,
૮. વામનજી, એ પાદ ,, ,,
૯. પ્રજાપતિ, એ ઉપસ્થ ,, ,,
૧૦. યમ, એ ગુદ ,, ,,
પાંચ કર્મેન્દ્રિયના એ દેવતા કહ્યા.
૧૧. ચન્દ્રમા, એ મન ઇન્દ્રિયના દેવતા છે.
૧૨. બ્રહ્મા, એ બુદ્ધિ ,, ,,
૧૩. વાસુદેવ, એ ચિત્ત ,, ,,
૧૪. રુદ્ર, એ અહંકાર ,, ,,
ચાર અંતઃકરણના એ દેવતા કહ્યા.

૫. શિષ્યઃ તે ચૌદ ઇન્દ્રિયના વિષય કહેશો ?

ગુરુઃ ૧. શબ્દ, ૨. સ્પર્શ, ૩. રૂપ, ૪. રસ અને ૫. ગંધ. એ પાંચ અનુક્રમે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષયો છે.

૬. વચન, ૭. આદાન, ૮. ગમન, ૯. રતિભોગ અને ૧૦. મળત્યાગ એ પાંચ અનુક્રમે પાંચ

કર્મેન્દ્રિયોના વિષયો છે.

હવે ચાર અંતઃકરણના વિષયો અનુક્રમે કહું છું તે સાંભળ.

૧૧. સંકલ્પ વિકલ્પ, ૧૨. નિશ્ચય, ૧૩. ચિંતન ૧૪. અહંપણું.

આ ચોદે વિષયોને અધિભૂત કહે છે.

વિચાર કરીને જોઇએ તો સંકલ્પ વિકલ્પ મનનો વિષય નથી, પરંતુ જે વસ્તુનો સંકલ્પ થાય છે તે વસ્તુ વિષય છે.

તે પ્રમાણે નિશ્ચય એ બુદ્ધિનો વિષય નથી પણ જે બાબતનો નિશ્ચય થાય છે તે બાબત વિષય છે.

ચિત્ત તથા અહંકારના વિષય સંબંધમાં એ પ્રમાણે સમજી લેવું.

૬. શિષ્યઃ અધ્યાત્મ, અધિદૈવ, અધિભૂત, એ ત્રણે એકઠા મળે તો તેને શું કહેવાય ?

ગુરુઃ એ ત્રણે પુટ (આકાર) એકઠા થાય ત્યારે તેને ત્રિપુટી કહેવામાં આવે છે.

૭. શિષ્યઃ એ ચોદ ત્રિપુટી કેવી રીતે સમજવી?

ગુરુઃ ઉપર ખુલાસો લખ્યો છે તે જ કોષ્ટકના રૂપમાં કહી બતાવું છું.

(अ) જ્ઞાન ઈન્દ્રિયની ત્રિપુટીઃ—

ઇન્દ્રિય અધ્યાત્મ	દેવતા અધિદૈવ	વિષય આધિભૂત
શ્રોત્ર	દિશા	શબ્દ
ત્વચા	વાયુ	સ્પર્શ
ચક્ષુ	સૂર્ય	રૂપ
જિહ્વા	વરુણ	રસ
ઘ્રાણ	અશ્વિનીકુમાર	ગંધ

(આ) કર્મઇન્દ્રિયોની ત્રિપુટીઃ—

વાક્	અગ્નિ	વચન (ક્રિયા)
પાણિ	ઇન્દ્ર	લેવડદેવડ
પાદ	વામનજી	ગમન
ઉપસ્થ	પ્રજાપતિ	રતિભોગ
ગુદ	યમ	મળત્યાગ

(इ) ચાર અંતઃકરણની ત્રિપુટીઃ—

મન	ચંદ્રમા	સંકલ્પ, વિકલ્પ
બુદ્ધિ	બ્રહ્મા	નિશ્ચય
ચિત્ત	વાસુદેવ	ચિંતન
અહંકાર	રુદ્ર	અહં[illegible]

૮. શિષ્યઃ આ ત્રિપુટિયોનો સ્વભાવ કેવો છે?

ગુરુઃ ત્રણ ત્રણ પદાર્થની જે ત્રિપુટી છે તેમાંથી એક ન હોય તો તેમનો વ્યવહાર ચાલતો નથી. જેમકે

(અ) ઇન્દ્રિય અને દેવતા હોય પણ વિષય ન હોય;

(આ) વિષય અને ઈન્દ્રિય હોય પણ દેવતા ન હોય તો કોઈ પ્રકારનો વ્યવહાર થઇ શકે નહિં.

દૃષ્ટાંત ૧ નાટક જોવા ગયા. નેત્ર ઇન્દ્રિય નીરોગી છે. નાટયશાળામાં અનેક ખુરસી ટેબલ (વિષય) છે પણ પ્રકાશ નથી. દેખવાનો વ્યવહાર થઈ શકતો નથી.

(૨) કૂવા ઉપર ગયા. દોરી લોટો જોડી કૂવામાંથી પાણી કાઢવા લોટો અંદર મૂકયો. લોટો તટી ગયો. નીચે કૂવાના જળના તળિયે જઈ બેઠો. એક માણસ તે કાઢવા ઉતર્યો. તેણે જળમાં ડુબકી મારી. લોટો તેને મળ્યો.

વિષય (લોટો) મળ્યો તથા મળ્યો એવું બોલવાવાળી વાક્ ઇન્દ્રિય બન્ને હાજર છે. પરંતુ વાક્ ઇન્દ્રિયના દેવતા અગ્નિ અને જળને વિરોધ હોવાથી દેવતા

ત્યાં નથી. માટે બોલવારૂપી ક્રિયા થઈ શકતી નથી.

(૩) શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય છે, તેના દિશારૂપી દેવતા હાજર છે. પણ આજુબાજુ બધુ શાંત છે. કોઈ પ્રકારનો શબ્દ (વિષય) નથી. સાંભળવારૂપી ક્રિયા સિદ્ધ થતી નથી.

આ પ્રમાણે સર્વે ત્રિપુટીઓનો વ્યવહાર સમજવો. ત્રિપુટીમાંથી એકનો અભાવ હોય તો કામ ચાલે નહિં.

૯ શિષ્ય: મારો સ્વભાવ કેવો છે અને તે કેવી રીતે સમજાય ?

ગુરુ: (૧) ઉપર બતાવેલી ત્રિપુટી પૂર્ણ હોય તેને તું જાણે;

(૨) એ અપૂર્ણ હોય તેને તું જાણે;

(૩) તે ત્રિપુટીનો વ્યવહાર થાય તેને તું જાણે અને

(૪) ત્રિપુટી અપૂર્ણ હોવાથી વ્યવહાર ન ચાલે તેને પણ તું જાણે. એવો તારો સ્વભાવ છે તે વિચાર કરી તું નિશ્ચય કર.

૧૦ શિષ્ય: આ પ્રમાણે કહી આપ શું સિદ્ધ કરો છો ?

ગુરુઃ આ પ્રમાણે, ત્રિપુટીથી જેમાં વ્યવહાર ચાલે છે એવી <u>જાગ્રત અવસ્થા</u> છે, તે સિદ્ધ થઇ.

૧૧ શિષ્યઃ જાગ્રત અવસ્થામાં જીવનાં (૧) સ્થાન, (૨) વાચા, (૩) ભોગ, (૪) શકિત (૫) ગુણ (૬) માત્રા તથા (૭) જાગ્રતના અભિમાન વડે તે(જીવ) નાં નામ કયાં કયાં છે?

ગુરુઃ (ચોપાઈ) જાગ્રત અવસ્થા, નેત્રસ્થાન,
વૈખરીવાચા સ્થૂળભોગ જાણ;
ક્રિયા શકિત, રજોગુણ માન,
અકારમાત્રા વિશ્વ અભિમાન.

જાગ્રત અવસ્થામાં જીવનું (૧) નેત્ર સ્થાન છે.

જો કે ચિદાભાસરૂપ જીવ નખથી શિખા પર્યંત દેહમાં વ્યાપ્ત છે; છતાં મુખ્યત્વે તે નેત્રમાં રહે છે. તેથી નેત્રને આ જીવનું <u>સ્થાન</u> કહ્યું છે.

[૨] વૈખરી <u>વાચા</u>, [૩] સ્થૂળ <u>ભોગ</u> [૪] ક્રિયા <u>શકિત</u> અને [૫] <u>રજોગુણ</u> છે [૬] અકાર માત્રા અને જાગ્રત અવસ્થાના અભિમાની જીવનું [૭] <u>નામ</u> "વિશ્વ" છે.

૧૧. શિષ્યઃ આવી જાગ્રત અવસ્થાના વર્ણનથી શું સિદ્ધ કર્યું?

ગુરુઃ (૧) જાગ્રત અવસ્થાને તું જાણે;

(૨) સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં તે અવસ્થા નહોય ત્યારે તેના અભાવને તું જાણે.

માટે જાગ્રત અવસ્થા તે તું નથી અને સ્થૂળ દેહની હોવાથી તે તારી નથી. તું તેને જાણવાવાળો સાક્ષી, ઘટદ્રષ્ટાની પેઠે, તેનાથી જુદો છું એ સિદ્ધ કર્યું.

(૨) સ્વપ્ન અવસ્થાનો તું સાક્ષી છે.

૧૨. શિષ્યઃ સ્વપ્ન અવસ્થા કોને કહીએ ?

ગુરુઃ જાગ્રત અવસ્થામાં જે પદાર્થ દીઠા હોય, સાંભળ્યા હોય તથા ભોગવ્યા હોય છે તેના સંસ્કાર કંઠમાં માથાના વાળના હજારમા ભાગ જેટલી સૂક્ષ્મ, હિતા નામની નાડી છે તેમાં રહે છે. તે સંસ્કારથી નિદ્રા વખતે પાંચ વિષય આદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન ઉપજે છે અને તેનાથી જે અવસ્થામાં વ્યવહાર થાય છે તે અવસ્થાને સ્વપ્ન અવસ્થા કહીએ. અથવા

ઈન્દ્રિયોથી ન ઉત્પન્ન થાય તેવી (અજન્ય) અને વિષયોનો જેમાં અનુભવ થાય (વિષયગોચર) એવો અંતઃકરણની અપરોક્ષવૃત્તિનો સમય તેને સ્વપ્ન અવસ્થા કહીએ.   અથવા

મન અને પ્રાણુ જે અવસ્થામાં કામ કરે છે તેને સ્વપ્ન અવસ્થા કહીએ.

૧૩. શિષ્યઃ સ્વપ્ન અવસ્થામાં જીવનું (૧) સ્થાન, (૨) વાચા, (૩) ભોગ, (૪) શકિત, (૫) ગુણુ તથા (૬) માત્રા અને સ્વપ્નના અભિમાનથી (૭) તે જીવનાં નામ કયાં કયાં છે?

ગુરુઃ (ચોપાઇ) સ્વપ્ન અવસ્થા, કંઠસ્થાન,
મધ્યમા વાચા, પ્રવિવિક્ત ભોગ જાણુ;
જ્ઞાનશક્તિ, સત્ત્વગુણુમાન,
ઉકારમાત્રા, તૈજસ અભિમાન.

સ્વપ્ન અવસ્થામાં જીવનું (૧) કંઠ સ્થાન છે, (૨) મધ્યમા વાચા છે, (૩) સૂક્ષ્મ (વાસનામય) ભોગ છે; (૪) જ્ઞાન શકિત છે; (૫) સત્ત્વગુણુ છે, [કોઈ મતવાળા રજોગુણુ માને છે.] (૬) ઉકાર-માત્રા છે અને આ અવસ્થાના અભિમાની જીવનું (૭) તૈજસ એવું નામ છે.

૧૪. શિષ્યઃ આ અવસ્થાનું સ્વરૂપ જાણુવાથી શો લાભ થાય?

ગુરુઃ (૧) સ્વપ્ન અવસ્થા થાય તેને તું જાણે; (૨) જાગ્રત તથા સુષુપ્તિ અવસ્થામાં તેનો અભાવ હોય છે તેને તું જાણે.

માટે તે સ્વપ્ન અવસ્થા તું નથી; સૂક્ષ્મદેહની હોવાથી તારી નથી. તું તેનો જાણનાર, સાક્ષી, તેનાથી ન્યારો છું એવો નિશ્ચય કર. એ તને લાભ થશે.

(૩) સુષુપ્તિ અવસ્થાનો તું સાક્ષી છે.

૧૫. શિષ્યઃ સુષુપ્તિ અવસ્થાનું શું સ્વરૂપ છે?

ગુરુઃ મનુષ્ય જ્યારે નિદ્રામાંથી ઉંઘીને ઉઠે છે ત્યારે ઉંઘમાં અનુભવ કરેલા સુખ તથા અજ્ઞાનનું સ્મરણ કરીને કહે છે કે "આજે હું સુખથી ઉંઘ્યો હતો, અને હું કાંઈ જ જાણતો નથી."

આ સુખ તથા ન જાણવારૂપી અજ્ઞાનનું ભાન, સાક્ષી, ચેતનરૂપ અનુભવથી જે અવસ્થામાં થાય છે એવી જે બુદ્ધિની (વિલયરૂપ) અવસ્થા તે સુષુપ્તિ અવસ્થા છે.   અથવા

સુખ તથા અજ્ઞાન [ન જાણવાપણા]નો જેમાં અનુભવ થાય છે એવો અવિદ્યાની વૃત્તિનો સમય તે સુષુપ્તિ અવસ્થા છે.   અથવા

કેવળ પ્રાણ જે અવસ્થામાં કામ કરે છે તે સુષુપ્તિ અવસ્થા છે.

૧૬. શિષ્યઃ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જીવનું

(૧) સ્થાન, (૨) વાચા, (૩) ભોગ, (૪) શક્તિ, (૫) ગુણ (૬) માત્રા તથા સુષુપ્તિના અભિમાનથી તે (જીવ)નાં (૭) નામ કયાં કયાં છે ?

ગુરુઃ (ચોપાઈ) સુષુપ્તિ અવસ્થા હૃદયસ્થાન,
પશ્યંતિ વાચા, આનંદભોગ જાણ;
દ્રવ્યશક્તિ તમોગુણ માન,
મકારમાત્રા પ્રાજ્ઞ અભિમાન.

સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જીવનું (૧) હૃદય સ્થાન છે; (૨) પશ્યંતિ વાચા છે; (૩) આનંદ ભોગ છે; (૪) દ્રવ્ય શકિત છે; (૫) તમો ગુણ છે (૬) મકાર માત્રા અને તે અવસ્થાના અભિમાની જીવનું (૭) પ્રાજ્ઞ એવું નામ છે.

प्र+अज्ञ=प्राज्ञ=વિશેષે કરીને અજ્ઞાની તે પ્રાજ્ઞ.

પશ્યંતિવાચાઃ સૂક્ષ્મવિચારના સંસ્કારરૂપ વાચા

આનંદભોગઃ નિર્વિષય સુખનો ભોગ.

દ્રવ્યશકિતઃ જાગ્રત આદિ વ્યવહારને અનુકૂળ પદાર્થો ઉત્પન્ન થવાના કારણરૂપ શકિત.

૧૭. શિષ્યઃ કોઇ દૃષ્ટાંત આપીને સુષુપ્તિ અવસ્થા સમજાવવા કૃપા કરશો ?

ગુરુ : એક બાઈ જળ ભરવા કૂવા ઉપર ગઈ હતી. તેનો ઘડો કૂવામાં પડી ગયો. તે બહાર કાઢવાને તેના ઓળખીતા એક મનુષ્યને કૂવામાં ઉતાર્યો. જળમાં ડૂબકી મારતાં એ ભાઈને ઘડો મળે તેને તે જાણે છે અને નથી મળતો તેને પણ જાણે છે. બે ત્રણ વખત ઊંડા પાણીમાં ડૂબકી મારી તળે હાથ ફેરવ્યો કે તરત પેલો ઘડો તેના હાથમાં આવ્યો. તેથી (ઘડાના લાભથી) તેને જ્ઞાનપૂર્વક આનંદ થયો; પણ તે ઘડો જડ્યો એમ કહેવાને પાણીમાં વાણી બોલી શકતી નથી. કારણકે પાણીમાં વાણી સિવાયની બધી ઈન્દ્રિયોનો વ્યવહાર બને છે (ત્રિપુટી પૂર્ણ હોવાથી). પરંતુ વાણી ઈન્દ્રિયના દેવતા અગ્નિ છે; તેને જળ સાથે વિરોધ છે. માટે (ત્રિપુટી અપૂર્ણ રહેવાથી) દેવતા વિના વાણી ઈન્દ્રિય બોલી શકતી નથી. પણ પાણીમાં ઘડો મળ્યો છે તેના આનંદનો અનુભવ પોતે કરે છે. અને જળથી બહાર આવે છે ત્યારે દેવતા સહિત વાક્ ઇન્દ્રિય [જે બોલવાનું સાધન છે તે] ઘડો જડ્યો છે તે કહી શકે છે.

<u>તેમ</u> (૧) સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સુખ અને અજ્ઞા-

નના સાક્ષી ચેતનરૂપ સામાન્ય જ્ઞાન છે. (૨) પરં
વિશેષ જ્ઞાનનું સાધન જે ઇન્દ્રિય તથા અંતઃકરણ
તેનો તે વખતે અભાવ છે. તેથી સુખ તથા અજ્ઞા
નનું વિશેષ જ્ઞાન તેને થતું નથી.

(૩) જ્યારે મનુષ્ય જાગ્રત અવસ્થામાં આવે છે
ત્યારે ઇન્દ્રિય તથા અંતઃકરણ જે વિશેષ જ્ઞાનનુ
સાધન છે, તે હોવાથી સુષુપ્તિમાં અનુભવેલાં સુખ
તથા અજ્ઞાનની સ્મૃતિરૂપ વિશેષ જ્ઞાન થાય છે.

<u>બીજું દૃષ્ટાંત</u>: લાખને તાપની પાસે ધરીએ તે
તાપને લીધે તે નરમ થઈ જાય છે; અને તાપથી દૂર
કરતાં ઠંડકમાં રહેવાથી પાછી પત્થર જેવી કઠણ
થાય છે. વળી ગરમીની પાસે લાવતાં તે નરમ
થાય છે.

<u>તેમ</u> સુષુપ્તિ અવસ્થામાં કારણશરીરરૂપ અજ્ઞાન
વિદ્યમાન છે. તે અજ્ઞાન જાગ્રત તથા સ્વપ્ન અવસ્થામ
બુદ્ધિરૂપ બની જાય છે. અને વળી પાછી સુષુપ્તિ
અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં ફરીથી અજ્ઞાનરૂપ બની જાય છે

<u>ત્રીજું દૃષ્ટાંતઃ</u> એક શહેરના મોટા માળામ
બીજે માળે આવેલી એક ઓરડીમાં એક બાર

રહેતાં હતાં. તેમનું બાળક ઓરડીમાંથી બહાર ઘૂંટણીએ ચાલીને દોડી જતું. તે બાળક દાદરા ઉપ-રથી ગબડી પડશે એ બીકથી પેલાં બાઇ તે બાળ-કને વારંવાર દાદરા ઉપરથી પાછું લાવી ઘરમાં રમવા મૂકતાં.છતાં વળી વળીને તે બાળક દાદરા તરફજ જતું. રીસ ચઢવાથી તે બાઈએ બાળકને એક ધીમો લાફો લગાવ્યો. તેથી બાળક ખૂબ રડયું. માતાએ તેને દૂધ-પાન કરાવી છાનું રાખ્યું; પણ થાકેલું હોવાથી મા-તાના ખોળામાં ઉંઘી ગયું. અને સુખશાંતિનો અનુ-ભવ કરવા લાગ્યું. જાગી ઉઠતાં પાછું રમતાં રમતાં દાદરા તરફ જવા લાગ્યું.

તેમ કારણ શરીરરૂપ અજ્ઞાન છે તે માતારૂપ છે. તેનું બુદ્ધિરૂપી બાળક જાગ્રત તથા સ્વપ્ન અવસ્થામાં ઘરમાં તથા દાદરા ઉપર જવા રૂપ બહિર્ ભૂમિમાં વ્યવહાર (રમત) કરે છે. જ્યારે વિક્ષેપરૂપ થાક લાગે છે ત્યારે સુષુપ્તિ અવસ્થારૂપી ઘરમાં અજ્ઞાનરૂપી માતાના ખોળામાં લીન થઈ જાય છે; અને બ્રહ્માનંદનો અનુ-ભવ કરે છે. ફરીથી અદૃષ્ટ (કર્મ) ને લીધે જાગ્રત અવસ્થામાં આવે છે ત્યારે પાછું પૂર્વવત્ બહિર્ભૂમિ

વિષે વ્યવહાર રૂપ રમત કરવા જાય છે.

ચોથું દષ્ટાંત: [૧] સમુદ્રના જળથી ભરેલ ઘડાને[૨]ગળે દોરડું બાંધી સમુદ્રમાં મૂકવામાં આવે છે. ત્યારે (૩) [ઘડામાં] રહેલું પાણી સમુદ્રના જળ સાથે એકતા પામે છે. તો પણ [૪] તેને ઘટરૂપ ઉપાધિ હોવાથી તે જળ જુદા જેવું રહે છે. [૫] ફરીથી જ્યારે દોરડું ખેંચી બહાર કાઢીએ ત્યારે ઘડો અને જળ સમુદ્રના જળથી જુદાં બને છે પરંતુ [૬] ઘટ સહિતજળ અને સમુદ્રના જળને આધાર જે આકાશ તે ભિન્ન થતું નથી. પણ [૭ ત્રણે કાળમાં એક રસ છે.

તેમ [૧] અજ્ઞાનરૂપ જળથી ભરેલો જે લિં દેહરૂપી ઘટ છે તે [૨]અદૃષ્ટરૂપી દોરડાથી બંધાઈ સુષુપ્તિકાળમાં તથા તેના અવાંતર ભેદરૂપ મરણ મૂર્ચ્છા અથવા પ્રલયકાળમાં, સમષ્ટિ અજ્ઞાનરૂપ ઈશ્વ તેની ઉપાધિ જે માયા તેમાં લીન થાય છે. ત્યા [૩] વ્યષ્ટિ અજ્ઞાનરૂપ જીવની ઉપાધિ જે અવિદ્યા, સમષ્ટિ અજ્ઞાન સાથે એકતા પામે છે. (૪) તે છત લિંગ શરીરના સંસ્કારરૂપ ઉપાધિએ કરીને ભિ

જેવાંજ રહે છે. (૫) ફરીથી જ્યારે અદૃષ્ટરૂપી દોરડાને અંતરાત્મા પ્રેરે છે ત્યારે તે ભેદને પામે છે (જુદાં બને છે.) (૬) પરંતુ વ્યષ્ટિ અજ્ઞાનરૂપ જળ સહિત લિંગ દેહરૂપ ઘટ અને સમષ્ટિ અજ્ઞાનરૂપ સમુદ્રનો આધાર જે ચિદાકાશ તે ભિન્ન થતાં નથી. (૭) પણ ત્રણે કાળમાં એકરસ રહે છે.

૧૮. શિષ્યઃ આ પ્રમાણે સુપુપ્તિ અવસ્થાનું સ્વરૂપ જાણવાથી શો લાભ ?

ગુરુઃ સુષુપ્તિ અવસ્થા હોય છે તેને તું જાણે છે. જાગ્રત્ તથા સ્વપ્ન અવસ્થામાં સુપુપ્તિનો અભાવ હોય છે તેને પણ તું જાણે છે.

માટે તે સુપુપ્તિ અવસ્થા તે તું નથી. અને કારણ દેહની હોવાથી તે તારી નથી. તું તો તેનો જાણનાર સાક્ષી, ઘટ દ્રષ્ટાની પેઠે, તેનાથી જુદો છે એવો નિશ્ચય કરવો તે લાભ.

ॐ तत्सत्

શ્રી वेदान्तमार्गदर्शिनी માં "તું જાગ્રદાદિ ત્રણ અવસ્થાનો સાક્ષી છે" એ નામનો સાતમો વિશ્રામ સંપૂર્ણ.

ૐ

વિશ્રામ ૮ મો

બ્રહ્મરૂપ આત્માના સ્વરૂપ વિષે. ભાગ ૧ લો.

આત્માનાં વિશેષણ.

૧ શિષ્યઃ આત્માનાં વિશેષણ કેટલા પ્રકારનાં છે?

ગુરુઃ આત્માનાં વિશેષણ (૧) વિધેય, અને (૨) નિષેધ્ય એવા બે પ્રકારનાં છે.

વિધેય=સાક્ષાત્ બોધ કરનાર. જેમકે

"સધવા સ્ત્રી." આ શબ્દો "વિધવા" સ્ત્રીને નિષેધ કરે છે અને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીનો સાક્ષાત (સીધો) બોધ કરે છેઃ

તેમ "સત્, ચિત્" વિગેરે વિધેય વિશેષણો છે તે "અસત્, જડ" આદિ પ્રપંચના વિશેષણોને નિષેધ કરે છે; અને સદાદિરૂપ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્ બોધ કરે છે માટે તેમને "વિધેય" કહીએ છીએ.

નિષેધ્ય=પ્રપંચના નિષેધદ્વારા બોધ કરનાર. જેમકે

"અવિધવા" શબ્દ "વિધવા" સ્ત્રીનો નિષેધ કરે છે અને તેનાથી વિલક્ષણ સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીનો બોધ કરે છે.

તેમ અનંતાદિક જે નિષેધ્ય વિશેષણો છે, તે
ંતઆદિક પ્રપંચના ધર્મોનો નિષેધ કરે છે. અર્થાત્
નાથી વિલક્ષણ એવા બ્રહ્મનો બોધ કરનારાં છે. માટે
વિશેષણોને "નિષેધ્ય" કહીએ છીએ.

૨ શિષ્ય: આત્માનાં વિધેય વિશેષણો કયાં કયાં છે?

ગુરુ: (૧) સત્, (૨) ચિત્, (૩) આનંદ, (૪)
હ્મ, (૫) સ્વયંપ્રકાશ, (૬) કૂટસ્થ, (૭) સાક્ષી,
૮) દ્રષ્ટા, (૯) ઉપદ્રષ્ટા, (૧૦) એક, ઈત્યાદિ આ-
માનાં વિધેય વિશેષણો છે.

૩. શિષ્ય: આત્મા સત્રૂપ કેવી રીતે છે?

ગુરુ: (૧) જેની જ્ઞાનથી અથવા બીજા કશાથી
ણ નિવૃત્તિ ન થાય તે સત્ રૂપ કહેવાય.

આત્માની પોતાના જ્ઞાનથી અથવા બીજી કોઈ
સ્તુથી નિવૃત્તિ થતી નથી; માટે આત્મા સત્ છે.
ળી શાસ્ત્રકારે त्रिकालाबाध्यं सत्यम् ત્રણ કાળમાં જેનો
ાધ ન થાય તેને સત્ રૂપ કહે છે.

જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવ-
થામાં આત્મા છે માટે તે સત્રૂપ છે.

૪ શિષ્ય: આત્મા ચિતરૂપ કેવી રીતે છે?

ગુરુ: (૨) અલુપ્ત પ્રકાશ હોય તે ચિત્ કહેવાય. આત્મા પોતે સદાય પ્રકાશરૂપ છે. તેનો પ્રકાશ કદિ લોપાતો નથી. માટે આત્મા ચિત્ રૂપ છે.

૫ શિષ્ય: આત્મા આનંદરૂપ કેવી રીતે છે ?

ગુરુ: (૩) પરમ પ્રેમાસ્પદ (સૌથી વધારે પ્રીતિનો જે વિષય) હોય તે આનંદ કહેવાય.

આત્મામાં (પોતામાં) સર્વેની પરમ પ્રીતિ છે જેથી તે આનંદરૂપ છે.

યાજ્ઞવલ્કય પોતાની સ્ત્રી મૈત્રેયીને કહે છે:—હે મૈત્રેયિ ! પતિના ઉપર સ્ત્રીનો અધિકાધિક પ્રેમ હોય છે, તે પતિની કામનાઓ પૂર્ણ કરવા માટે નહિ; પણ પોતાની જ કામનાઓ પૂર્ણ કરવા માટે છે. એમ પતિને સ્ત્રી અધિક પ્રિય લાગે છે. તે પણ સ્ત્રીની કામનાઓ પૂર્ણ કરવા માટે નહિ, પણ પોતાની જ કામનાઓ પર્ણ કરવા માટે. માતાપિતાનો પુત્રો ઉપર જે અધિક પ્રેમ હોય છે તે પુત્રો માટે નહિ પણ પોતાને જ માટે છે. એમ ધન ઉપર જે અધિક પ્રેમ છે તે પણ ધન માટે નહિ, પરંતુ પોતાને જ માટે. (વિશેષ બધી વસ્તુ કહ્યા પછી કહે છે કે) આ જગત

બધું જ, જગત્ માટે પ્રિય નથી પણ બધું પોતાના આત્મા માટે જ પ્રિય છે.

આ સંબંધમાં એક દૃષ્ટાંત છેઃ-

એક રાજા અને પ્રધાન વાર્તા વિનોદ કરતા હતા; ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે ખરેખર, પ્રાણી માત્રને પોતાનાં બચ્ચાં ઉપર પ્રેમ હોય છે, પણ વાનરજાતિમાં તે સૌથી વધારે હોય છે. એના જેવો પ્રેમ બીજે જોવામાં આવતો નથી. પોતાના આત્મા કરતાં પણ પોતાનાં બચ્ચાં ઉપર વધારે પ્રેમ આ જાતિને હોય છે. ત્યારે પ્રધાને કહ્યું કે રાજન્ ! આપ કહો છો તે વાત યથાર્થ નથી. પોતાના આત્મા કરતાં પણ બચ્ચાં ઉપર વધારે પ્રેમ હોય એ સંભવિત નથી. <u>આત્મા જેટલી પ્રિય વસ્તુ જગતમાં બીજી કોઇ નથી.</u> આ સાંભળી રાજાએ કહ્યું કે બીજાં પ્રાણીઓમાં ભલે ગમે તેમ હોય, પણ વાનરજાતિમાં તેનાં બચ્ચાં ઉપર અતિશય પ્રેમ છે તે મેં પ્રત્યક્ષ જોયું છે. વાંદરી મરેલાં બચ્ચાંને પણ છોડતી નથી, અને સાથે લઈને ફરે છે. તો આત્મા જેટલી પ્રિયતા બીજામાં નથી એ હું કેમ માનું?

પ્રધાને કહ્યું કે મરેલાં બચ્ચાંને તો શું પણ

જીવતાં બચ્ચાંને પણ પોતાના પ્રાણ બચાવવા વાંદરી જતું કરે એ હું આપને બતાવું. આમ કહી, એક બચ્ચાંવાળી વાંદરીને પકડાવી ખાલી હોજમાં એવી રીતે બાંધી કે તે આમ તેમ જઈ ન શકે. પછી તે હોજમાં પાણી ભરાવા માંડયું. જેમ જેમ પાણી ભરાતું ગયું તેમ તેમ વાંદરી બચ્ચાને ઊંચું ઊંચું રાખતી ગઈ. પણ જ્યારે તેના નાક સુધી પાણી આવી ગયું ત્યારે ગુંગળાઇને મરી જવાના ભયથી તરત બચ્ચાને પોતાના પગતળે મૂકી તેના ઉપર પોતે ઊભી રહી. આ જોવાથી રાજાને ખાત્રી થઈ કે ખરેખર આ જગત્ બધું સ્વાર્થમય જ છે.

યાજ્ઞવલ્કય કહે છે, હે મૈત્રેયિ! આવી રીતે બધું જગત્ આત્માને માટે જ પ્રિય ભાસે છે. માટે આત્મા આનંદરૂપ છે.

૬. શિષ્યઃ આત્મા બ્રહ્મરૂપ કેવી રીતે છે?

ગુરુઃ (૪) (अ) આત્મા સત્, ચિત્, આનંદરૂપ શ્રુતિથી, યુક્તિથી અને અનુભવથી સિદ્ધ છેઃ

[ब] બ્રહ્મ પણ શાસ્ત્ર (ઉપનિષદ)માં સત્ ચિત્ આનંદરૂપ કહ્યો છેઃ માટે આત્મા બ્રહ્મરૂપ છે. અથવા

બ્રહ્મનામ વ્યાપકનું છે. જેનો દેશ, કાળ, તથા વસ્તુથી અંત આવતો નથી તે વ્યાપક કહેવાય.

[क] આત્મા જો બ્રહ્મથી ભિન્ન હોય તો દેશથી તેનો અંત આવે. [ख] જેનો દેશથી અંત થાય તેનો કાળથી પણ અંત થાય એવો નિયમ છે. [ग] અને જેનો દેશ તથા કાળથી અંત થાય તે અનિત્ય કહેવાય. માટે જો આત્મા બ્રહ્મથી ભિન્ન હોય તો તે અનિત્ય થશે. આત્મા નિત્ય છે માટે તે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી.

(अ) આત્માથી બ્રહ્મ ભિન્ન ઠરે તો બ્રહ્મ અનાત્મા ઠરે.

(आ) ઘટાદિક અનાત્મા છે એટલે જડ છે. આત્માથી ભિન્ન જો બ્રહ્મ હોય તો તે પણ જડ ઠરે. આ વાર્તા શ્રુતિથી વિરુદ્ધ છે.

માટે આત્માથી ભિન્ન બ્રહ્મ નથી પણ તે બ્રહ્મ રૂપ છે.

૭. શિષ્યઃ આત્મા સ્વયંપ્રકાશ કેવી રીતે છે?

ગુરુઃ (૫) દીપકની પેઠે પોતાને પ્રકાશવામાં જે બીજાની અપેક્ષા કરતો નથી તથા જે પોતે જ સર્વ

નો પ્રકાશક છે તેને <u>**સ્વયં પ્રકાશ**</u> કહેવામાં આવે છે.

આત્મા પોતાને પ્રકાશવામાં ચંદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ, તારા, વિદ્યુત આદિ કોઈ પ્રકાશની અપેક્ષા રાખતો નથી. માટે તે પણ <u>**સ્વયંપ્રકાશ**</u> છે. ભગવાન ગીતામાં કહે છે :—

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः।

અથવા:- (क) જે પોતે સર્વદા અપરોક્ષરૂપ હોય તથા (ख) કોઈ જ્ઞાનનો વિષય (પ્રકાશ્ય) ન હોય તે સ્વયંપ્રકાશ કહેવાય.

આત્મા પોતે સદા અપરોક્ષરૂપ છે તથા પ્રકાશ રૂપ છે તેથી તે કોઈ પણ જ્ઞાનનો વિષય (પ્રકાશ્ય) નથી. માટે આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે.

૮. શિષ્ય: આત્મા કૂટસ્થ કેવી રીતે છે?

ગુરુ : (૬) કૂટ = લુહારની એરણ. એરણની માફક જે નિર્વિકાર (અચળ) રૂપથી રહે તે <u>**કૂટસ્થ**</u> કહેવાય.

લુહાર એરણઉપર અનેક ઘાટ ઘડે છે; તોપણ તે જેમની તેમ રહે છે. તેમ મનરૂપ લુહાર વ્યવહાર રૂપ અનેક ઘાટ ઘડે છે તોપણ આત્મા જેમનો તેમ

રહે છે. માટે આત્મા કૂટસ્થ છે. (કૂટસ્થ કહ્યો, એટલે અચળ અને અક્રિય પણ સિદ્ધ થયો.)

૯. શિષ્યઃ આત્મા સાક્ષી કેવી રીતે છે?

ગુરુઃ (૭) લોક વ્યવહારમાં (अ) જે ઉદાસીન (રાગદ્વેષ રહિત) હોય; (आ) સમીપવર્તિ હોય અને (इ) ચેતન હોય તેને સાક્ષી કહેવામાં આવે છે.

આત્મા, (क) દેહાદિકથી ઉદાસીન છે. (ख) દેહાદિકની અત્યંત સમીપવર્તિ (પાસે રહેવાવાળો) છે. અને (ग) ચેતન છે. તેથી આત્મા સાક્ષી છે. અથવા

અંતઃકરણ ઉપાધિવાળા ચેતનને સાક્ષી કહેવામાં આવે છે.   અથવા

અંતઃકરણ અને અંતઃકરણની વૃત્તિયોમાં રહેલો ચેતનમાત્ર (કેવળ ચેતન) ને સાક્ષી કહેવામાં આવે છે.

આત્મા આવા પ્રકારનો છે માટે સાક્ષી છે.

૧૦. શિષ્યઃ આત્મા દ્રષ્ટા કેવી રીતે છે?

ગુરુઃ (૮) જે જોનાર છે તેને દ્રષ્ટા કહીએ. આત્મા પોતે સર્વ દ્રશ્યોનો જોનાર છે માટે આત્મા દ્રષ્ટા છે.

૧૧. શિષ્ય: આત્મા ઉપદ્રષ્ટા કેવી રીતે છે?

ગુરુ: (૯) જેમ યજ્ઞશાળામાં યજ્ઞક્રિયા કરનાર પંદર ઋત્વિજ હોય છે; સોળમો યજમાન હોય છે તથા સત્તરમી યજમાનની પત્ની હોય છે; અને અઢારમો ઉપદ્રષ્ટા (પાસે બેસીને જોનાર) હોય છે. તે ઉપદ્રષ્ટા કંઇ ક્રિયા કરતો નથી.

તેમ સ્થૂળ દેહરૂપી યજ્ઞશાળામાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય તથા પાંચ પ્રાણ એ પંદર ઋત્વિજ, મનરૂપ સોળમો યજમાન, અને સત્તરમી બુદ્ધિરૂપી યજમાનની સ્ત્રી છે. એ સત્તર પોતપોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવારૂપ ભોગમય યજ્ઞ કાર્ય કરે છે. તે સર્વેની પાસે રહીને તેમની ક્રિયામાત્રને જાણનાર (અઢારમો) આત્મા ઉપદ્રષ્ટા છે.

૧૨. શિષ્ય: આત્મા એક કેવી રીતે છે?

ગુરુ: (૧૦) આત્માનો સજાતીય (એક જાતી વાળો) બીજો કોઈ આત્મા નથી માટે આત્મા એક છે.

૧૩. શિષ્ય: આત્માનાં નિષેધ્ય વિશેષણ કયાં કયાં છે?

ગુરુ: (૧) અનંત, (૨) અખંડ, (૩) અસંગ,

(૪) અદ્વિતીય, (૫) અજન્મા, (૬) નિર્વિકાર, (૮) અવ્યક્ત (૯) અવ્યય, (૧૦) અક્ષર, ઇત્યાદિ આત્માનાં નિષેધ્ય વિશેષણો છે.

૧૪. શિષ્ય: આત્મા અનંત કેવી રીતે છે ?

ગુરુ: (૧). (क) આત્મા વ્યાપક છે તેથી તેનો દેશથી અંત નથી. (ख) આત્મા નિત્ય છે તેથી તેનો કાળથી અંત નથી. અને (ग) સર્વનો અધિષ્ઠાન હોવાથી આત્મા સર્વરૂપ છે; તેથી તેનો વસ્તુથી અંત નથી.

જેનો દેશથી, કાળથી, તથા વસ્તુથી અંત ન હોય તે અનંત કહેવાય. આત્મા આવો છે માટે તે અનંત છે.

એક સ્થળમાં હોય અને બીજા સ્થળમાં ન હોય તે દેશથી અંતવાળો કહેવાય. રણછોડજી ડાકોરમાં છે બીજે નથી, રામેશ્વર શ્વેતબિંદુ રામેશ્વરમાં છે બીજે નથી; માટે રણછોડજી તથા રામેશ્વરનો દેશથી અંત કહેવાય. આત્મા ડાકોરમાં પણ છે અને શ્વેતબિંદુ રામેશ્વરમાં પણ છે, માટે તેનો દેશથી અંત નથી.

વસિષ્ઠ મહારાજ, રામ, કૃષ્ણાદિક અમુક કા-

ળમાં હતા અને હાલ નથી; માટે તેમનો કાળે કરીને અંત કહેવાય. આત્મા સર્વ કાળમાં છે માટે તેનો કાળે કરીને અંત નથી.

જગતમાં અનેક વસ્તુઓ છે. પરંતુ તે બધી એક બીજાથી ભિન્ન છે. માટે તે સર્વનો પોતામાં જ અંત હોવાથી તે સર્વનો વસ્તુથી અંત છે. આત્મા સર્વ વસ્તુઓનો અધિષ્ઠાન હોવાથી તેનો વસ્તુએ કરીને અંત નથી. માટે આત્મા <u>અનંત</u> છે.

૧૫. શિષ્યઃ આત્મા અખંડ કેવી રીતે છે?

ગુરુઃ (૨) (अ) જીવ અને ઈશ્વરનો ભેદ, (आ) જીવોનો પરસ્પર ભેદ, (इ) જીવ અને જડનો ભેદ, (ई) જડ અને ઈશ્વરનો ભેદ અને (उ) એક જડ વસ્તુનો બીજી જડ વસ્તુ સાથે ભેદ, એમ પાંચ પ્રકારના ભેદ છે. તેનાથી આત્મા રહિત છે. અથવા

સજાતીય, વિજાતીય અને સ્વગતભેદ; એવા ત્રણ પ્રકારના ભેદથી આત્મા રહિત છે માટે આત્મા <u>અખંડ</u> છે.

૧૬ શિષ્યઃ આત્મા અસંગ કેવી રીતે છે?

ગુરુઃ (૩) સંગ=સંબંધ. આ સંબંધ ત્રણ પ્રકા-

રનો છે. (૧) સજાતીય સંબંધ, (૨) વિજાતીય સંબંધ, (૩) સ્વગત સંબંધ.

(૧) પોતાની જાતિવાળા સાથેનો સંબંધ તે સજાતીય સંબંધ. જેમકે

કોઈ બ્રાહ્મણનો બીજા બ્રાહ્મણ સાથે સંબંધ.

(૨) પોતાની જાતિ સિવાય અન્ય જાતિવાળા સાથે સંબંધ તે વિજાતીય સંબંધ. જેમકે

કોઇ બ્રાહ્મણનો કોઈ શૂદ્ર સાથેનો સંબંધ.

(૩) પોતાનાં અવયવો (અંગો) સાથેનો સંબંધ તે સ્વગત સંબંધ. જેમકે

કોઈ વ્યક્તિનો પોતાના હાથ, પગ, માથું વગેરે સાથેનો સંબંધ.

(૧) આત્મા (ચેતન) એક છે. માટે તેની જાતિનો બીજો નથી. જીવ, ઈશ્વર, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, હું, તું, વિગેરે ભેદ તો ઉપાધિના કરેલા છે માટે મિથ્યા છે. માટે આત્માનો બીજા કોઇની સાથે સજાતીય સંબંધ બની શકે નહિ.

(૨) આત્મા અદ્વૈત છે અને સત્ય છે. તેનાથી ભિન્ન માયા (અજ્ઞાન) તથા માયાનાં કાર્ય સ્થળ,

સૂક્ષ્મ, પ્રપંચ પ્રતીત થાય છે તે અસત્ છે. અને અસત્ એ કોઇ વસ્તુ નથી. માટે આત્માનો કોઇની સાથે <u>વિજાતીય સંબંધ</u> બની શકે નહિ.

(૩) આત્મા નિરવયવ છે. સત્, ચિત, આનંદ આદિ તો આત્માના અવયવ નથી; પરંતુ એકરૂપ હોવાથી તેનું સ્વરૂપ છે. માટે આત્માનો કોઇની સાથે <u>સ્વગત સંબંધ</u> બને નહિ.

આ પ્રમાણે આત્મા, સર્વ સંબંધથી રહિત હોવાથી, <u>અસંગ</u> છે.

૧૭ શિષ્ય: આત્મા અદ્વૈત કેવી રીતે છે ?

ગુરુ: (૪) દ્વૈત જે પ્રપંચ તે સ્વપ્નની પેઠે કલ્પિત હોવાથી વાસ્તવ છે જ નહિ. દ્વૈતથી રહિત હોવાથી આત્મા <u>અદ્વૈત</u> છે.

૧૮ શિષ્ય: આત્મા અજન્મા કેવી રીતે છે ?

ગુરુ: (૫) જન્મ સ્થૂળ દેહનો ધર્મ છે. એ જન્મ સક્ષ્મ દેહને નથી. તો પછી આત્માને તો હોય જ શી રીતે ?

જો આત્માનો જન્મ માનીએ તો પછી તેનું મરણ પણ માનવું પડે. અને જન્મ મરણવાન

આત્મા માન્યો તો તે આત્મા અનિત્ય સિદ્ધ થશે. પરલોકવાદી આસ્તિકોને એ વાત સંમત નથી. તેમજ વેદને પણ સંમત નથી.

કારણકે (૧) જે જન્મમરણવાળી વસ્તુ છે તેનો આદિ તથા અંતમાં અભાવ છે. માટે પૂર્વજન્મ વિષે આત્મા નહોતો અને તેનાં કર્મ પણ નહોતાં તો આ જન્મમાં આત્માને કર્મ વિના ભોગની પ્રાપ્તિ થાય છે (અહિં <u>અકૃતાભ્યાગમ</u> દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે). અને

(૨) મરણ પછી આત્મા નહિં રહેવાનો. તેથી આ જન્મમાં કરેલાં કર્મનો ભોગ વિના નાશ થવાનો. (અહિં <u>કૃતનાશ</u> દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે.)

આમ થવાથી વેદોક્ત કર્મ વ્યર્થ થશે. આ અનર્થ પ્રાપ્ત ન થાય માટે આત્મા અજન્મા માનવો જ પડે. અને અજન્મા માનીએ એટલે આત્મા અજર, અમર સિદ્ધ થયો.

૧૯. શિષ્યઃ આત્મા નિર્વિકાર કેવી રીતે છે?

ગુરુઃ (૬) જેમ ઘટનો (૧) જન્મ, (૨) અસ્તિ પણું (પ્રગટ હોવું,) (૩) વૃદ્ધિ, (૪) વિપરિણામ

(૫) અપક્ષય અને (૬) વિનાશ એ છ ધર્મો છે, પરંતુ તે ધર્મો ઘડાની અંદર રહેલા આકાશના અને ઘડાથી બહારના આકાશના નથી. તેમ

(૧) દેહ જન્મે છે એ જન્મ; (૨) પૂર્વે ન હતો અને હાલમાં અસ્તિત્વમાં આવે છે માટે એ દેહનું અસ્તિત્વ; (૩) દેહની બાલ્યાવસ્થા થાય છે તે તેની વૃદ્ધિ; (૪) દેહની યુવાવસ્થા થાય છે તે તેનો વિપરિણામ; (૫) દેહ વૃદ્ધ થાય છે તે તેનો અપક્ષય અને (૬) દેહનું મરણ થાય છે તે તેનો વિનાશ.

આ છ વિકારો દેહના ધર્મ છે. દેહને જાણવાવાળો તથા દેહથી ન્યારો જે આત્મા તેના તે ધર્મો નથી.

આ છ વિકારથી રહિત આત્મા હોવાથી તે નિર્વિકાર છે.

૨૦. શિષ્યઃ આત્મા નિરાકાર કેવી રીતે છે?

ગુરુઃ (૭) (૧) સ્થૂળ (૨) સૂક્ષ્મ (૩) લાંબો અને (૪) ટુંકો એવા ચાર પ્રકારના જગતમાં આકાર છે.

(૧) આત્મા, મન તથા ઇન્દ્રિયોનો અવિષય હોવાથી સૂક્ષ્મ છે; માટે સ્થૂળ નથી. (૨) વ્યાપક હોવાથી સૂક્ષ્મ (અણુ) નથી. (૩-૪) સર્વ ઠેકાણે

સભર (ઓતપ્રોત) ભરેલો છે માટે લાંબો તથા ટુંકો નથી. માટે આત્મા નિરાકાર છે.

૨૧. શિષ્ય: આત્મા અવ્યક્ત કેવી રીતે છે?

ગુરુ: (૮) મન તથા ઇન્દ્રિયો આદિને અગોચર હોવાથી તે અસ્પષ્ટ છે; માટે આત્મા અવ્યક્ત છે.

૨૨. શિષ્ય: આત્મા અવ્યય કેવી રીતે છે?

ગુરુ: (૯) જો કોઇ કોઠીમાંથી દાણા કાઢીએ તો તેમાંથી દાણાનો વ્યય થાય (ઘટે); અને તેમાં ઉમેરિયે તો તેમાં વધારો થાય. તેવી રીતે આત્માની વધઘટ (વ્યય) થતી નથી માટે આત્મા અવ્યય છે.

૨૩. શિષ્ય: આત્મા અક્ષર કેવી રીતે છે?

ગુરુ: (૧૦) આત્મા પોતે ક્ષર (નાશ)થી રહિત છે, તેથી તે અક્ષર છે. આત્માને અક્ષર, અમૃત તથા અવિનાશી પણ કહે છે.

૨૪. શિષ્ય: ઉપર કહ્યાં જે આત્માનાં વિશેષણો તે પરસ્પર અભિન્ન કેવી રીતે છે?

ગુરુ: સત્, ચિત્, આનંદ આદિક જો આત્માના ગુણ હોય તો તેઓ પરસ્પર ભિન્ન હોય.

એ વિશેષણો આત્માના ગુણો નથી પરંતુ સ્વરૂપ છે. માટે તે ભિન્ન નહિ પણ અભિન્ન છે અને

(૧) એકજ આત્મા નાશથી રહિત છે માટે સત્ કહિયે;

(૨) જડથી વિલક્ષણ તથા પ્રકાશરૂપ છે માટે તેને ચિત્ કહિયે; અને (૩) દુઃખથી વિલક્ષણ, મુખ્ય પ્રીતિનો વિષય છે માટે તેને આનંદ કહિયે છીએ.

સર્વ વિશેષણો આ પ્રમાણે ઘટાવી લેવાં.

જેમ એકજ પુરુષ (૧) પિતાની અપેક્ષાથી પુત્ર, (૨) દાદાની અપેક્ષાથી પૌત્ર, (૩) કાકાની અપેક્ષાથી ભત્રિજો, અને (૪) મામાની અપેક્ષાથી ભાણેજ કહેવાય છે. અથવા

એક સંન્યાસીને (૧) પશુ, સ્ત્રી, ગૃહસ્થ, વિગેરેની અપેક્ષાએ મનુષ્ય, પુરુષ અથવા ત્યાગી એવાં વિધેય વિશેષણોથી બોલાવીએ છીએ અને

(૨) ઘટ, પાષાણુ, વૃક્ષ આદિની અપેક્ષાએ અઘટ, અપાષાણુ, અવૃક્ષ વિગેરે નિષેધ્ય વિશેષણોથી બોલાવીએ છીએ. તેમ એકજ આત્માને પ્રપંચનાં અસત્, જડ, દુઃખ તથા અંત, ખંડ, સંગ આદિક

વિશેષણોની અપેક્ષાએ સત્, ચિત્, આનંદ, અનંત, અખંડ, અસંગ વિગેરે નામો આપીએ છીએ.

આ પ્રમાણે આત્માનાં જે વિશેષણો કહ્યાં તે પરસ્પર ભિન્ન નથી પણ અભિન્ન છે.

ॐ तत्सत्

શ્રી વેદાન્તમાર્ગદર્શિનીમાં "આત્માનાં વિશેષણ" એ નામનો આઠમો વિશ્રામ સંપૂર્ણ.

स्वर्गे मृत्यौ च पाताले यत्किंचित्सचराचरः ।
सर्वं तत्पांचभौतिक्यं षष्ठं किंचिन्न विद्यते ॥

(દાસબોધ. સમાસ ૪ દશક ૭ મો)

અર્થ:—સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળમાં કિંવા સર્વ ચરાચરમાં જોઈએ તો આ સર્વ પાંચભૂતોનો જ ખેલ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. છઠ્ઠું જરાપણ દેખાતું નથી.

બ્રહ્મ ચૈતન્યમાં લોકો, દેવો; વેદો, યજ્ઞો; માતા, પિતા; પુત્ર વધૂ; ચાંડાળ, સંન્યાસી તથા વાનપ્રસ્થ આદિ ભેદો નથી. (બ્રહ્મ ઉપનિષદ્.)

विश्राम ९ मो.

બ્રહ્મરૂપ આત્માના સ્વરૂપ વિષે. ભાગ ૨ જો.

(સત્ ચિત આનંદનું વિશેષ વર્ણન.)

૧. શિષ્યઃ સત્ એટલે શું ?

ગુરુઃ (૧) જાગ્રત્, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ એ ત્રણે કાળમાં જેનો બાધ ન થાય તે સત્ કહેવાય.

૨. શિષ્યઃ ચિત્ એટલે શું ?

ગુરુઃ (૨) ત્રણે કાળમાં જે સર્વને જાણે છે તે ચિત્.

૩. શિષ્યઃ આનંદ એટલે શું ?

ગુરુઃ (૩) ત્રણે કાળમાં જે પરમ પ્રીતિનો વિષય હોય તે આનંદ કહેવાય.

૪. શિષ્યઃ હું સત્ છું એ કેવી રીતે જાણવું ?

ગુરુઃ (૧) તું ત્રણે કાળમાં છે માટે તું સત્ છે એમ જાણવું

૫. શિષ્યઃ ત્રણે કાળમાં હું છું માટે સત્ છું એ કેવી રીતે સમજાય ?

ગુરુઃ (૧) જાગ્રતમાં તું છે; સ્વપ્નમાં તું છે;

સુષુપ્તિમાં તું છે; (૨) તેવી રીતે પ્રાત:કાળ, મધ્યાહ્નકાળ તથા સાયંકાળમાં તું છે; (૩) તેવી રીતે દિવસમાં, રાત્રિમાં તથા પક્ષ વિષે તું છે; (૪) તેવી રીતે માસ વિષે, ઋતુ વિષે તથા વર્ષ વિષે તું છે; (૫) તેવી રીતે બાળક, યુવા અને વૃદ્ધ અવસ્થા વિષે તું છે; (૬) તેજ રીતે પૂર્વ દેહ વિષે તું છે; આ દેહમાં તું છે અને ભાવિ દેહમાં તું છે; (૭) તેજ પ્રમાણે યુગ વિષે, મનુ વિષે, કલ્પ વિષે તું છે; (૮) તેજ પ્રમાણે ભતકાળમાં, વર્તમાનકાળમાં તથા ભવિષ્યકાળમાં પણ તું છે.

[આ વિશ્રામમાં પૂર્વ દેહમાં તું હતો અને ભાવિ દેહમાં તું હોઇશ એ પ્રમાણે ભૂત તથા ભવિષ્ય કાળના સંબંધમાં કહેવા કરતાં વર્તમાનકાળના સંબંધમાં "છે" એવું કહ્યું છે. તે ભૂત તથા ભવિષ્ય કાળની કલ્પના (મિથ્યાત્વ) માત્ર સૂચવે છે. અને આત્માની સદાદિ રૂપતા વિષે શ્રુતિ આદિ અનેક પ્રમાણો મોજુદ છે. તથા તેના અસત્તાદિક (અભાવ) વિષે પ્રમાણનો સંપૂર્ણ અભાવ છે. જેથી સર્વ કાળમાં આત્મા સચ્ચિદાનંદરૂપ જ છે એમ નિશ્ચય જાણવું].

આ પ્રમાણે ત્રણે કાળમાં તું છે માટે તું સત્ છે એવો નિશ્ચય કર.

૬. શિષ્ય: મારાથી ભિન્ન નામરૂપ વસ્તુ સહિત ત્રણે કાળને કેવા જાણવા ?

ગુરુ: તારાથી ભિન્ન નામરૂપ વસ્તુ સહિત ત્રણ કાળ અસત્ છે એમ જાણ.

૭. શિષ્ય: સત્ તથા અસત્નો નિર્ણય કેવી રીતે થાય ?

ગુ૰ સત્ તથા અસત્ વસ્તુનો નિર્ણય અન્વય વ્યતિરેક રૂપ યુક્તિથી થાય.

૮. શિષ્ય: સત્ તથા અસત્ના નિર્ણયમાં અન્વય વ્યતિરેકરૂપ યુક્તિ કેવી રીતે ઘટાવશો (સમજાવશો) ?

ગુરુ: (અન્વય=સંબંધ; વ્યતિરેક=જુદાપણું).
અ. તું જે જાગ્રતમાં છે તેજ તું સ્વપ્નમાં છે માટે તું સત્ છે.
વ્ય૰ જાગ્રત તારામાં નથી માટે તે જાગ્રત અસત્ છે.
અ૰ તું જે સ્વપ્નમાં છે તેજતું સુષુપ્તિમાંછે માટે તું સત્ છે.
વ્ય૰ સ્વપ્ન તારામાં નથી માટે એ સ્વપ્ન અસત્ છે.
અ૰ તુંજે સુષુપ્તિમાં છેતેજતું પ્રાતઃકાળમાં છેમાટેતુંસત્ છે

ષ્યં૦ સુષુપ્તિ તારામાં નથી માટે એ સુષુપ્તિ અસત્ છે.

આ પ્રમાણે તું પ્રાતઃકાળ, મધ્યાહ્નકાળ, સાયંકાળ, દિવસ, રાત્રિ, પક્ષ, માસ, ઋતુ, વિગેરે કાળના વિભાગમાં; તથા બાળક, યૌવન, વૃદ્ધ અવસ્થામાં; તથા પૂર્વદેહ, વર્તમાન દેહ અને ભાવિદેહમાં; તથા યુગ, મનુ, કલ્પ; તથા ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય કાળમાં છે. માટે તું આત્મા સત્ છે. અને તે વિભાગો આદિ તારામાં નથી માટે તે વિભાગો આદિ અસત્ છે; એમ અન્વય વ્યતિરેકરૂપ યુક્તિ સત્ તથા અસત્નો નિર્ણય કરવામાં ઘટાવજે.

૯. શિષ્યઃ હું ચિત્ કેવી રીતે છું?

ગુરુઃ (૨) તું ત્રણે કાળને જાણે છે માટે તું ચિત્ છે.

૧૦. શિષ્યઃ ત્રણે કાળને હું જાણું છું માટે હું ચિત છું એ કેવી રીતે સમજાય?

ગુરુઃ જાગ્રત્ને તું જાણે છે; સ્વપ્નને તું જાણે છે; સુષુપ્તિને તું જાણે છે.

પ્રાતઃકાળને તું જાણે છે; મધ્યાહ્નકાળને તું જાણે છે; સાયંકાળને તું જાણે છે.

તેજ પ્રમાણે દિવસ, રાત્રિ, પક્ષ; માસ, ઋતુ, વર્ષ; બાળક, યુવા, તથા વૃદ્ધઅવસ્થા; પૂર્વદેહ, વર્તમાનદેહ તથા ભાવિદેહ; યુગ, મનુ, કલ્પ, અને ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ તથા ભવિષ્યકાળને તું જાણે છે.

આ રીતે સર્વ કાળને તું જાણે છે માટે તું ચિત્ છે એમ, સમજીને નિશ્ચય કર.

૧૧. શિષ્ય: મારાથી ભિન્ન નામરૂપ વસ્તુ સહિત ત્રણ કાળને કેવા જાણવા ?

ગુરુ: તારાથી ભિન્ન નામરૂપ વસ્તુ સહિત ત્રણે કાળ જડ છે માટે જડ જાણવા.

૧૨. શિષ્ય: ચિત્ અને જડનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવો ?

ગુરુ: ચિત્ અને જડનો નિર્ણય અન્વય વ્યતિરેકરૂપ યુક્તિથી કરવો.

૧૩. શિષ્ય: ચિત્ અને જડનો નિર્ણય કરવામાં અન્વય તથા વ્યતિરેક રૂપ યુક્તિ કેવી રીતે ઘટાવશો ?

ગુરુ: (અન્વય) તું જે જાગ્રત્‌ને જાણે છે તેજ તું સ્વપ્નને જાણે છે માટે તું ચિત્ છે.

(વ્યતિરેક) જાગ્રત્ તને જાણે નહિ માટે તે ાગ્રત્ જડ છે.

(અન્વય)-તું જે સ્વપ્નને જાણનાર છે તેજ તું ુષુપ્તિને જાણે છે માટે તું ચિત્ છે.

(વ્યતિ૦) સ્વપ્ન તને જાણે નહિં માટે તે વપ્ન જડ છે.

આ પ્રમાણે ચિત અને જડના નિર્ણયમાં અન્વય યતિરેકરૂપ યુક્તિ ઘટાવજે.

૧૪. શિષ્ય: હું આનન્દ કેવી રીતે છું?

ગુરુ: (૩) ત્રણે કાળમાં તું પરમપ્રિય છે. માટે તું આનંદ છે.

૧૫. શિષ્ય: ત્રણે કાળમાં હું પ્રિય છું માટે આનંદ છું એ કેવી રીતે જાણું?

ગુરુ: (અ) જાગ્રતમાં તું પ્રિય છે; સ્વપ્નમાં તું પ્રિય છે; સુષુપ્તિમાં તું પ્રિય છે;

(આ) તે પ્રમાણે પ્રાતઃકાળે, મધ્યાહ્નકાળે, સાયંકાળે તું પ્રિય છે;

(ઇ) દિવસ રાત્રિ તથા પક્ષ વિષે તું પ્રિય છે;

(ઈ) માસ, ઋતુ, વર્ષ વિષે તું પ્રિય છે;

(ङ) બાળક, યુવા અને વૃદ્ધ અવસ્થા વિષે તું પ્રિય છે;

(ऊ) પૂર્વદેહ, વર્તમાન દેહ તેમજ ભાવિદેહ વિષે તું પ્રિય છે;

(ए) યુગ, મનુ તથા કલ્પવિષે તું પ્રિય છે;

(ऐ) તેવીજ રીતે ભૂતકાળ, ભવિષ્યકાળ અને વર્તમાનકાળમાં પણ તુંજ પ્રિય છે. આમ ત્રણે કાળમાં તું પરમપ્રિય છે માટે તું આનંદ છે એવો નિશ્ચય કર.

૧૬. શિષ્યઃ મારાથી ભિન્ન નામરૂપ વસ્તુ સહિત ત્રણ કાળને કેવા જાણવા ?

ગુરુઃ તારાથી ભિન્ન નામ રૂપ વસ્તુ સહિત ત્રણ કાળ દુઃખરૂપ છે એમ જાણવું.

૧૭. શિષ્યઃ આનંદ તથા દુઃખનો નિર્ણય કેવી રીતે થઈ શકે ?

ગુરુઃ આનંદ તથા દુઃખનો નિર્ણય અન્વય વ્યતિરેકરૂપ યુક્તિથી થાય છે.

૧૮. શિષ્યઃ આનંદ તથા દુઃખના નિર્ણયમાં અન્વય વ્યતિરેકરૂપ યુક્તિ ઘટાવોજી.

ગુરુઃ (અન્વય) તું કે જે જાગ્રતમાં (પરમ) પ્રિય છે તે જ તું સ્વપ્નમાં પ્રિય છે તેથી તું આનંદ છે.

[જે જે જાગ્રતાદિ કાળ આત્મામાં ભાસે છે, તે તે કાળ યદ્યપિ દુઃખરૂપ છે, તથાપિ (૧) અધ્યાસને લીધે તે તે કાળ આત્માને ચિદાભાસ દ્વારા પ્રિય ભાસે છે. તે વખતે અન્યકાળ પ્રિય ભાસતો નથી. માટે સર્વ કાળમાં વ્યભિચારી પ્રીતિ છે અને તેથી તે પ્રીતિ વાસ્તવ દુઃખ રૂપ જ છે.

(૨) અને આત્મામાં (પોતાનામાં) પ્રીતિ સર્વદા અવ્યભિચારી છે. માટે આત્મા આનંદરૂપ છે.]

(વ્યતિરેક) જાગ્રત તને પ્રિય નથી. માટે એ જાગ્રત દુઃખરૂપ છે. એ પ્રમાણે આનન્દ અને દુઃખના નિર્ણયમાં અન્વય વ્યતિરેકરૂપ યુક્તિ ઘટાવવી.

૧૯. શિષ્યઃ હું પરમ પ્રિય છું એ કેવી રીતે જાણવું ?

ગુરુઃ (૧) પુત્રના મિત્રમાં જે પ્રીતિ રહે છે તે પુત્રને લીધેજ રહે છે. અને (૨) પુત્રમાં જે પ્રેમ છે તે તેના મિત્રને લીધે નથી, માટે પુત્ર અધિકપ્રિય છે.

(૧) તે પ્રમાણે ધન દારાદિકમાં જે પ્રેમ છે તે

આત્માને લીધે છે, અને (૨) આત્મામાં જે પ્રેમ છે. તે ધનદારાદિકને લીધે નથી. માટે આત્મા વધારે પ્રિય છે. આ પ્રમાણે હું પરમ પ્રિય છું એવો નિર્ણય કરવો. [સાતમા વિશ્રામના પાંચમા પ્રશ્નનો ખુલાસો વાંચો.]

૨૦ શિષ્યઃ પ્રીતીનો ન્યૂનાધિક ભાવ કેવી રીતે જાણવો ?

वित्तात् पुत्रः प्रियः, पुत्रात्
पिण्डः, पिण्डात्तथेन्द्रियम् ।
इन्द्रियाच्च प्रियः प्राणः, प्राणादात्मा परः प्रियः ॥

૧. જાગ્રત્‌માં સર્વથી પ્રિય દ્રવ્ય છે; કારણ કે પુરુષ દ્રવ્યને માટે દેશ છોડીને પરદેશ જાય છે, અને (પ્રસંગ આવ્યે) દ્રવ્યને માટે અનેક નીચ કર્મ કરે છે. માટે દ્રવ્ય પ્રિય છે.

૨. દ્રવ્યથી પુત્ર પ્રિય છે. જો કોઈ ચોરી આદિ દુષ્ટ કર્મ કરવાથી પુત્ર કેદમાં પડે છે, તો તેને માટે પિતા ધન ખરચીને તેને છોડાવે છે. માટે ધનથી પુત્ર વધારે પ્રિય છે.

૩. <u>પુત્ર કરતાં શરીર વધારે પ્રિય છે.</u> કારણ કે જ્યારે દુષ્કાળ આવે છે ત્યારે કેટલાંય માતાપિતા પોતાના પુત્રને વેચીને પોતાના શરીરનો નિર્વાહ કરે છે. માટે પુત્રથી પોતાનું શરીર વધારે પ્રિય છે.

૪. <u>શરીર કરતાં ઇન્દ્રિય પ્રિય છે.</u> કારણ કે કોઈ મારવા આવે ત્યારે નેત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોને બચાવવાને 'શરીર ઉપર માર; પણ આંખ કાન નાક મુખ ઉપર મારતો નહિ' એમ કહે છે. માટે શરીર કરતાં ઇન્દ્રિયો પ્રિય છે.

૫. <u>ઇન્દ્રિયોથી પ્રાણ પ્રિય છે.</u> કારણ કે કોઈ દુષ્ટ કર્મ કરવાથી તે કર્મ કરનારના પ્રાણ લેવાનો જ્યારે રાજા હુકમ કરે છે ત્યારે તે કહે છે કે મારું ઘર, સ્ત્રી, પુત્ર, આદિ લુંટી લ્યો, પણ મારા પ્રાણ ન લેશો. આમ વિનંતિ કર્યા છતાંય જ્યારે રાજાની આજ્ઞા પ્રાણ લેવાની જ કાયમ રહે છે ત્યારે તે કહે છે કે મારાં નાક, કાન, હાથ પગ અથવા બીજું ગમે તે અવયવ કાપી લ્યો; પણ મારા પ્રાણ લેશો નહિં. આથી નક્કી થાય છે કે ઇન્દ્રિયોથી પ્રાણ અધિક પ્રિય છે. અને

૬. <u>પ્રાણથી આત્મા પ્રિય છે.</u> કારણ કે કોઈ મનુષ્યને બહુ જ મંદવાડથી પીડા ભોગવવી પડે છે ત્યારે તે કહે છે કે 'હવે તો મારા પ્રાણ છૂટે તો હું સુખી થાઉં.' માટે પ્રાણથી આત્મા પ્રિય છે.

આ પ્રમાણે <u>પ્રીતિનો ન્યૂન અધિક ભાવ</u> સમજી આત્મા સર્વથી અધિક પ્રિય છે એવો નિર્ણય કરો.

ॐ तत्सत्

<u>श्री वेदान्तमार्गदर्शिनी</u> માં 'સત્, ચિત્, આનંદનું વિશેષ વર્ણન' એ નામનો નવમો વિશ્રામ સંપૂર્ણ.

अवधूत उवाचः—

बालस्य वा विषयभोगरतस्य वापि
मूर्खस्य सेवकजनस्य गृहस्थितस्य ।
एतद्गुरोः किमपि नैव न चिन्तनीयं
रत्नं कथं त्यजति कोऽप्यशुचौ प्रविष्टम् ।।

(अवधूत गीता अ० २-१)

સ્વામી દત્તાત્રેયજી કહે છે કે બાળક ગુરુ, વિષયી ગુરુ, મૂર્ખ ગુરુ, સેવક ગુરુ, ગૃહસ્થી ગુરુ અથવા એવી જાતના ગમે તે કોઈ ગુરુ હોય એમ-

(વધુ માટે પૃષ્ટ ૧૫૩ ઉપર વાંચો)

ॐ

विश्राम १०मो

બ્રહ્મરૂપ આત્માના સ્વરૂપ વિષે; ભાગ ૩ જો.

(અવાચ્ય સિદ્ધાંત વર્ણન.)

૧. શિષ્યઃ બ્રહ્મરૂપ આત્મા જ્યારે વાણીનો વિષય નથી તો સત્ ચિત્ આનંદઆદિ વિશેષણોથી તે કેવી રીતે કહી [જણાવી] શકાય છે?

ગુરુઃ બ્રહ્મરૂપ આત્માનાં કેટલાંક વિધેય વિશેષણ છે તથા કેટલાંક નિષેધ્ય વિશેષણો છે.

(સત્ છે, ચિત્ છે, એ પ્રમાણે વિધિમુખથી બ્રહ્મનો બોધ કરનાર પદ (શબ્દ) <u>વિધેય વિશેષણ</u> કહેવાય; અને અનંત (અંત વગરના), અખંડ (ખંડ વગરના) એ પ્રમાણે નિષેધ મુખથી બ્રહ્મનો બોધ કરનાર શબ્દો <u>નિષેધ્ય વિશેષણ</u> કહેવાય.)

(૧) સત્ આદિ જે વિધેય વિશેષણો છે તે, પ્રપંચનો નિષેધ કરીને, અવશેષ [બાકી રહેતા] બ્રહ્મનું લક્ષણાથી <u>સાક્ષાત્ બોધન</u> કરે છે.

ब्रह्म काहु पदको न वाच्य युं बखानै वेद।

× × ×

मायामांहि सत्यता जु और भांति भाखियत ।
ब्रह्ममांहि सत्यता सु और भांति भाखिये ।
दोउ मिलि सत्यपद वाच्यमुनि भाखत है ।
ब्रह्ममांहि सत्यता सु लच्छय भाग राखिये ॥
बुद्धि वृत्ति संवित द्वैं मिले ज्ञानपद वाच्य ।
संवित स्वरूप लच्छय बुद्धिवृत्ति नाखिये ।
आत्म औ विषै को सुख वाच्यपद आनंदको ।
विषै सुख त्यागी आत्म सुख लच्छय आखिये ॥

(विचारसागर ६-४४)

× × ×

(૧. વાચ્ય) માયા તથા પ્રપંચમાં આપેક્ષિક સત્યતા છે. અને બ્રહ્મમાં નિરપેક્ષ સત્યતા છે. એ બન્ને મળીને સત પદનો વાચ્ય છે. તેમાંથી

(લક્ષ્ય) માયાની તથા પ્રપંચની સત્યતાનો ત્યાગ કરીએ તો કેવળ બ્રહ્મની સત્યતા લક્ષ્ય છે.

(૨. વા૦ અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન અને ચેતનરૂપ જ્ઞાન બન્ને મળી ચિત્ પદનો વાચ્ય છે.

(લ૦) વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનને છોડી દઇને કેવળ ચેતન રૂપ જ્ઞાન લક્ષ્ય છે.

(૩. વા૦) વિષયાનંદ,વાસનાનંદ તથા બ્રહ્માનંદ

ત્રણે મળીને આનંદપદનો વાચ્ય છે. તેમાંથી

(લ૦)વિષયાનંદ તથા વાસનાનંદનો ત્યાગ કરીએ તો કેવળ બ્રહ્માનંદ આનન્દપદનો લક્ષ્ય છે.

(૪. વા૦) માયા અને તેના કાર્ય આકાશાદિમાં આપેક્ષિક વ્યાપકતા છે. અને બ્રહ્મ (આત્મા) માં નિરપેક્ષ વ્યાપકતા છે. બન્ને મળીને બ્રહ્મ (વિભુ) પદનો વાચ્ય છે.

(લ૦) કેવળ બ્રહ્મ, બ્રહ્મપદનો લક્ષ્ય છે.

(૫. વા૦) સાભાસ બુદ્ધિમાં આપેક્ષિક સ્વપ્રકાશતા છે. અને ચેતનમાં નિરપેક્ષ સ્વપ્રકાશતા છે. એ બન્ને મળી સ્વયંપ્રકાશ પદનો વાચ્ય છે.

(લ૦) કેવળ ચેતન સ્વયંપ્રકાશ શબ્દનો લક્ષ્ય છે.

(૬. વા૦) રજ્જુ આદિકમાં આપેક્ષિક અવિકારિતા છે. અને ચેતનમાં નિરપેક્ષ અવિકારિતા છે. એ બન્ને મળીને કૂટસ્થ પદનો વાચ્ય છે. અને

(લ૦) કેવળ ચેતન કૂટસ્થ પદનું લક્ષ્ય છે.

(૭ વા૦) લૌકિક સાક્ષી અને માયા તથા અવિદ્યા ઉપહિત ચેતન (બ્રહ્મ અને આત્મા) બન્ને મળીને સાક્ષી પદનો વાચ્ય છે.

(લ૦) કેવળ માયા, તથા અવિદ્યા ઉપહિત ચેતન સાક્ષી પદનો લક્ષ્ય છે.

(૮ વા૦) સાભાસ અંતકરણની વૃત્તિરૂપ દષ્ટિ વડે વિશિષ્ટ (સહિત) ચેતન દ્રષ્ટાપદનો વાચ્ય છે.

(લ૦) કેવળ ચેતન ભાગ દ્રષ્ટા પદનો લક્ષ્ય છે.

(૯ વા૦) યજ્ઞનો ઉપદ્રષ્ટા અને પ્રત્યગાત્મા બન્ને મળીને ઉપદ્રષ્ટા પદનો વાચ્ય છે.

(લ૦) કેવળ પ્રત્યગાત્મા ઉપદ્રષ્ટાપદનો લક્ષ્ય છે.

(૧૦ વા૦) લોકગત એકાકી પુરુષ અને સજાતીયાદિ ભેદરહિત બ્રહ્મ એક પદનું વાચ્ય છે.

(લ૦) કેવળ બ્રહ્મ 'એક' પદનું લક્ષ્ય છે.

બીજાં જે વિધેય વિશેષણો નથી કહ્યાં તેમાં વાચ્ય અર્થ અને લક્ષ્ય અર્થ સમજવા ઉપર પ્રમાણે પ્રયત્ન કરવો.

આ પ્રમાણે પ્રપંચનાં અસદ્ આદિ વિશેષણોના નિષેધક સદ્ આદિ શબ્દોના અર્થોમાં પણ ભાગ ત્યાગ લક્ષણાની પ્રવૃત્તિ કરવી.

અને (૨) અનંત, અખંડાદિ જે નિષેધ્ય વિશેષણો છે, તે તો સાક્ષાત્ પ્રપંચનોજ નિષેધ કરે

છે. એટલે તેનાથી વિલક્ષણ બ્રહ્મરૂપ આત્માની સહજ સિદ્ધિ થાય છે.

માટે બ્રહ્મરૂપ આત્મા અવાચ્ય હોવાથી કોઈ-પણ વિશેષણથી કહી શકાતો નથી.

૨. શિષ્ય: સદ્ આદિક વિધેય વિશેષણ પ્રપંચનો નિષેધ કરીને અવશેષ (બાકી રહેતા) બ્રહ્મનો કેવી રીતે બોધ કરે છે?

ગુરુ:–(૧) સત્ કહેવાથી અસત્‌નો નિષેધ થાય છે. બાકી રહ્યું સદ્‌રૂપ; તે લક્ષણાથી સિદ્ધ છે.

(૨) ચિત્ કહેવાથી જડનો નિષેધ થાય છે. બાકી રહ્યું ચિદ્‌રૂપ; તે લક્ષણાથી સિદ્ધ છે.

(૩) આનંદ કહેવાથી દુ:ખનો નિષેધ થાય છે. બાકી રહ્યું આનંદ (સુખ) રૂપ; તે લક્ષણાથી સિદ્ધ છે.

(૪) બ્રહ્મ કહેવાથી પરિચ્છિન્નનો નિષેધ થાય છે. બાકી રહ્યો વ્યાપક; તે લક્ષણાથી સિદ્ધ છે.

(૫) સ્વયંપ્રકાશ કહેવાથી પરપ્રકાશનો નિષેધ થાય છે. બાકી રહ્યો સ્વયંપ્રકાશ; તે લક્ષણાથી સિદ્ધ છે.

(૬) કૂટસ્થ (અવિકારી) કહેવાથી વિકારીનો

નિષેધ થાય છે. બાકી રહ્યો અવિકારી; તે લક્ષણાથી સિદ્ધ છે.

(૭) સાક્ષી કહેવાથી સાક્ષ્યનો નિષેધ થાય છે. બાકી રહ્યો સાક્ષી; તે લક્ષણાથી સિદ્ધ છે.

આ પ્રમાણે બીજાં દ્રષ્ટા, ઉપદ્રષ્ટા, એક વિગેરે વિધેય વિશેષણ વિષે પણ નિર્ણય કરવો.

૩. શિષ્ય: અનંત આદિ નિષેધ્ય વિશેષણ, પ્રપંચનો નિષેધ કેવી રીતે કરે છે ?

ગુરુ: અનન્ત કહેવાથી દેશકાળ વસ્તુકૃત પરિચ્છેદનો નિષેધ થાય છે; બાકી રહ્યું અનન્ત; તે અર્થથી સિદ્ધ છે.

આ પ્રમાણે બીજાં નિષેધ્ય વિશેષણોના સંબંધમાં ઘટાવી લેવું.

૪. શિષ્યઃ આ વિશેષણોનો આવો અર્થ કરવાનું શું પ્રયોજન છે ?

ગુરુ: ચેતનને મનવાણીનો અવિષય કહેનારી શ્રુતિના અર્થ સાથે મળતાપણું છે. એ બતાવવા આ વિશેષણોનો આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે.

ગુણ, ક્રિયા, જાતિ અને સંબંધાદિક જે

શબ્દની અને મનની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તરૂપ ધર્મો છે તે ધર્મો બ્રહ્મમાં નથી; પરંતુ ધર્મ રહિત હોવાથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે. માટે શ્રુતિ પણ તેને મનવાણીનો અવિષય કહે છે.   અથવા

જે કંઇ બોલવાનું છે તે દ્વૈતમાં થાય છે; અદ્વૈતમાં નહિં. માટે આ વિશેષણોના આવા અર્થ કરવાથી શ્રુતિ વિરુદ્ધ, દ્વૈતની સિદ્ધિ થતી નથી અને અદ્વૈતતત્ત્વ સ્વરૂપ સહજ સમજી શકાય છે.

ॐ तत्सत् ॥

श्री वेदांतमार्गदर्शिनी માં " અવાચ્ય સિદ્ધાન્ત વર્ણન " એ નામનો દસમો વિશ્રામ સંપૂર્ણ.

(પૃષ્ટ ૧૪૬ થી ચાલુ)

નાથી શો લાભ થવાનો છે ? એવો વિચાર ન કરશો. એ ગુરુઓમાં પણ કોઇક ગુણ તો અવશ્ય હશે. તે સદ્‌ગુણ ગ્રહણ કરો અને પછી તે ગુરુનો ત્યાગ કરો. કારણ કે અપવિત્ર કાદવ આદિમાં હીરો પડ્યો હોય તો તે હીરાનો કયો પુરુષ ત્યાગ કરશે ? (સર્વ કોઈ હીરો લઈ લેશે અને કાદવનો ત્યાગ કરશે.) તેમ જેની તેની પાસેથી ગુણ ગ્રહણ કરી લ્યો.

ॐ

विश्राम ११ मो

પરમાત્માના સ્વરૂપ વિષે.

(સામાન્ય વિશેષ ચૈતન્ય વર્ણન.)

૧. શિષ્યઃ—વિશેષ ચૈતન્ય કોને કહેવાય ?

ગુરુ : અંતકરણ તથા અંતઃકરણની વૃત્તિમાં જે સામાન્ય ચૈતન્ય બ્રહ્મના પ્રતિબિંબરૂપ ચિદાભાસ તે વિશેષ ચૈતન્ય છે. (અહિં ચિદાભાસરૂપ જે વિશેષ ચૈતન્ય કહ્યું છે તેનો, છઠ્ઠા વિશ્રામમાં કહેલા કલ્પિત વિશેષ અંશમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.)

૨. શિષ્યઃ ચિદાભાસ કોને કહીએ ? (તેનું લક્ષણ શું ?)

ગુરુઃ (૧) ચૈતન્યના લક્ષણથી રહિત હોય પણ (૨) ચૈતન્યવત્ ભાસે તે ચિદાભાસ કહેવાય.

૩. શિષ્યઃ આ ચિદાભાસને વિશેષ ચૈતન્ય શા માટે કહ્યો ?

ગુરુઃ અલ્પદેશ તથા અલ્પકાળમાં જે વસ્તુ હોય

તે વિશેષ કહેવાય. ચિદાભાસ અંતઃકરણ પ્રદેશ અને જાગ્રત, સ્વપ્નકાળ તથા અજ્ઞાનકાળમાં છે. તેથી તેને વિશેષ ચૈતન્ય કહીએ છીએ.

(અધિષ્ઠાન અને અધ્યસ્ત એવા વિશેષના બે પ્રકાર છે. તેમાં (૧) ભ્રાન્તિકાળમાં જેની પ્રતીતિ થતી નથી; પણ જેની પ્રતીતિથી ભ્રાન્તિની નિવૃત્તિ થાય છે તે અધિષ્ઠાનરૂપ વિશેષ છે અને (૨) ભ્રાન્તિ-કાળમાં જેની પ્રતીતિ થાય છે અને અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનકાળમાં જેની પ્રતીતિ થતી નથી તેને અધ્યસ્તરૂપ વિશેષ કહીએ છીએ. આને કલ્પિત વિશેષ પણ કહીએ છીએ.)

૪. શિષ્યઃ "વિશેષ ચૈતન્ય" દૃષ્ટાંતવડે સમ-જાવવા કૃપા કરો.

ગુરુઃ (૧) જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ સર્વત્ર સમાન છે. પરંતુ તે સર્વ ઠેકાણે પ્રતિબિંબને પામતો નથી. જ્યાં દર્પણ અથવા જળરૂપ ઉપાધિ હોય ત્યાં તે પ્રતિબિંબપણાને પામી વિશેષરૂપે દેખાય છે. અથવા

(૨) જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ સર્વત્ર સમાન છે પરંતુ વસ્ત્ર, કપાસ આદિને બાળી શકતો નથી. જ્યાં

આગિયો કાચ (સૂર્યકાંતમણિ) રૂપી ઉપાધિ હોય ત્યાં તે અગ્નિરૂપે વિશેષ થઈને વસ્ત્ર, રૂ વગેરેને બાળે છે.

(૧) તેમાં જે <u>સામાન્યરૂપ</u> છે તે સર્વદા જેમનું તેમ રહેવાથી બહુકાળમાં રહેવાવાળું (યથાર્થ) છે અને (૨) ઉપાધિવડે ભાસનાર જે <u>વિશેષરૂપ</u> તે વ્યભિચારી હોવાથી, અલ્પકાળ સ્થાયી (અયથાર્થ) છે.

તે પ્રમાણે (૧) <u>સામાન્ય ચૈતન્ય</u> જે અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયરૂપે છે તે સર્વત્ર સમાન છે; તેનાથી બોલવું ચાલવું વિગેરે વિશેષ વ્યવહાર થતો નથી. અને (૨) જ્યાં અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિ હોય છે ત્યાં ચિદાભાસરૂપે <u>વિશેષ ચૈતન્યરૂપે</u> થઈને બોલવું, ચાલવું, કર્તાપણું, ભોક્તાપણું, પરલોકમાં તથા આ લોકમાં ગમનાગમન વિગેરે વિશેષ વ્યવહાર કરે છે.

તેમાં (૧) સામાન્ય ચૈતન્ય જે બ્રહ્મ છે તે <u>સત્ય</u> છે. અને (૨) ઉપાધિવડે ભાસનાર જે વિશેષ ચૈતન્ય ચિદાભાસ છે તે <u>મિથ્યા</u> છે. તેમ

(૧) પુણ્ય પાપનું કર્તાપણું (૨) સુખદુઃખનું ભોગવવાપણું, (૩) પરલોક તથા આ લોકમાં જવું

આવવું (૪) જન્મ, મરણ (૫) ચોરાશી લાખ યોનીની પ્રાપ્તિ આદિ સંસારરૂપ ધર્મો પણ ચિદાભાસના છે. તેથી તે મિથ્યા છે.

૫ શિષ્યઃ વિશેષ ચૈતન્યના સ્વરૂપને જાણીને શું નિશ્ચય કરવો ?

ગુરુઃ (૧) વિશેષ ચૈતન્ય જે ચિદાભાસ તથા (૨) તેના ધર્મો તે તું નથી. તથા તે તારા નથી. તે તારામાં કલ્પિત છે. તું તો તેના અધિષ્ઠાનરૂપ સામાન્ય ચૈતન્ય, તેનાથી ન્યારો છે એ પ્રકારનો નિશ્ચય કર્ય.

૬. શિષ્યઃ સામાન્ય ચૈતન્ય કોને કહીએ ?

ગુરુઃ (૧) જે આકાશની પેઠે સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છે; (૨) જે સર્વ નામરૂપનું અધિષ્ઠાન છે; (૩) જે અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયરૂપ છે અને (૪) જે નિર્વિકાર બ્રહ્મરૂપ છે તેને સામાન્ય ચૈતન્ય કહીએ છીએ.

૭. શિષ્યઃ બ્રહ્મને સામાન્ય ચૈતન્ય શા માટે કહેવામાં આવે છે ?

ગુરુઃ જે વસ્તુ અધિક દેશ તથા અધિક કાળમાં હોય તેને સામાન્ય કહીએ છીએ. બ્રહ્મ, બુદ્ધિ કલ્પિત સર્વ દેશ તથા સર્વકાળમાં વ્યાપક છે તેથી તેને

સામાન્ય ચૈતન્ય કહીએ છીએ.

૮. શિષ્યઃ સામાન્ય ચૈતન્યનું સ્વરૂપ દ્રષ્ટાંત આપીને અધિક સ્પષ્ટ રીતે સમજાવોજી.

ગુરુઃ એક રજ્જુમાં જુદા જુદા પુરુષોને ભ્રાન્તિને લીધે, કોઇને લાઠીની, કોઇને સર્પની, કોઇને પૃથ્વીમાં તરાડની અને કોઈને પાણીના રેલાની પ્રતીતિ થાય છે. તે ભ્રાન્તિમાં બે અંશ છેઃ–

(૧) સામાન્ય અંશ અને (૨) સર્પ આદિક વિશેષ અંશઃ

તેમાં (૧) 'આ' દંડ છે; (૨) 'આ' સર્પ છે; (૩) 'આ' પૃથ્વીમાં તરાડ છે, (૪) 'આ' જળધારા છે; એવી સર્પાદિ અંશમાં 'इदम् (આ)' સામાન્ય અંશ કહેવાય છે. 'આ' (इदम्) અંશ સર્વત્ર વ્યાપક છે અને તે રજ્જુનું સ્વરૂપ છે. તે સામાન્ય 'આ' (इदम्) અંશ (૧)ભ્રાન્તિકાળમાં પણ ભાસે છે અને (૨) ભ્રાન્તિની નિવૃત્તિકાળમાં પણ 'આ' રજ્જુ છે તે રીતે ભાસે છેઃ

જેથી સામાન્ય 'આ' [इदम्] અંશ અવ્યભિચારી હોવાથી સત્ય છે.

(૨) પરસ્પર વ્યભિચારી જે સર્પાદિક વિશેષઅંશ છે. તે કલ્પિત છે. તેજ પ્રમાણે

સર્વ પદાર્થોમાં પાંચ અંશ છે. (૧) અસ્તિ, (૨) ભાતિ, (૩) પ્રિય, (૪) નામ, અને (૫) રૂપ.

[क] એક ઘડાનું દૃષ્ટાંત લઇએ. તેમાં (૧) ઘટ છે તે अस्ति (सत्); (૨) ઘટ ભાસે છે તે भाति (चित्); (૩) ઘટ પ્યારો છે તે જળ ભરવાના ઉપયોગનો છે માટે તે प्रिय (आनंद); (સર્પ, સિંહ, આદિક પણ સર્પિણી તથા સિંહણને પ્રિય છે.) (૪) ઘટ એવું બે અક્ષરનું नाम અને (૫) જેનું પેટ પહોળું અને ગોળ છે તથા મુખ સાંકડું છે તે ઘટનું रूप (આકાર) છે. આ પ્રમાણે ઘટ આદિક સર્વભૂત તથા ભૂતોનાં કાર્યોમાં પણ જાણીને નિશ્ચય કર્યે.

આ પાંચ અંશ તો શરીરના બહારના પદાર્થો-માં બતાવ્યા. તે જ પ્રમાણે અંતર દેહ આદિમાં (૧) હું છું એ अस्ति અંશ, (૨) હું ભાસુ (જાણું) છું એ भाति અંશ, (૩) હું મને પોતાને પ્રિય છું એ प्रिय અંશ છે. (૪) દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, મન, ચિત્ત, બુદ્ધિ વગેરે તથા તેના ધર્મ તે नाम અંશ છે અને (૫) તેનો

યથાવત્ આકાર છે તે રૂપ અંશ છે. આ પ્રમાણે શરીરના અંદરના પણ પાંચ અંશ બતાવ્યા.

(ख) આ ઘટાદિક સર્વ નામરૂપનો [(૧) પૃથ્વી છે; (૨) પૃથ્વી ભાસે છે; (૩) પૃથ્વી પ્રિય છે; (કારણ કે પૃથ્વી રહેવાનું સ્થાનઆપે છે); (૪) પૃથ્વી એવું નામ છે અને (૫) ગંધ ગુણવાળું રૂપ છે તે આદિ પાંચ અંશનો પૃથ્વીમાંથી] ત્યાગ કરવાથી જળ શેષ રહે છે. (ग) તે પ્રમાણે જળના અસ્તિભાતિ આદિ પાંચ અંશનો ત્યાગ કરવાથી તેજ શેષ રહે છે; (घ) તેજના અસ્તિભાતિ આદિ પાંચ અંશનો ત્યાગ કરવાથી વાયુ શેષ રહે છે અને (ङ) વાયુ આદિના તેવાજ પાંચ અંશનો ત્યાગ કરવાથી આકાશ શેષ રહે છે (च) તથા ગુણોના પાંચ અંશોનો ત્યાગ કરવાથી અજ્ઞાન શેષ રહે છે.

(छ) અજ્ઞાનના નામરૂપ આદિનો ત્યાગ કરવાથી " પછીથી કશું રહેતું નથી " એવી રીતે પ્રતીયમાન સર્વ વસ્તુનો અભાવ રહેછે; અભાવ ભાસે છે; એ અભાવ શૂન્ય ધ્યાનીઓને પ્રિય છે, તેનું અભાવ એવું જે નામ તથા સર્વ વસ્તુઓનો

અભાવ (નિષેધમુખ પ્રતીતિનો વિષય) રૂપ છે; અભાવ બાકી રહે છે.

(જ) અને તે અભાવના નામ આદિનો ત્યાગ કરવાથી, અભાવના સ્વરૂપ ભૂત અધિષ્ઠાન સદ્ વસ્તુજ અવશેષ રહે છે; તે અભાવના અભાવપણાનો પ્રકાશ કરે છે તેથી તે ચિત્ છે, અને તે દુઃખથી ભિન્ન છે તેથી તે આનંદ છે.

આ પ્રમાણે સર્વ નામરૂપમાં અનુગત, અવ્યભિચારી, નામરૂપનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ સામાન્ય ચૈતન્ય છે અને તે સત્ય છે. અને ઘટનાં નામરૂપ પટમાં નથી; તથા પટનાં નામ રૂપ ઘટમાં નથી. (આવાં નામ અને રૂપ જે એક ઠેકાણે હોય અને બીજે ઠેકાણે ન હોય તેને વ્યભિચારી કહેવામાં આવે છે.) સર્વનામ અને રૂપ વ્યભિચારી છે માટે તે મિથ્યા છે.

એ પ્રમાણે ઉપરનાં દ્રષ્ટાંતો સારી રીતે સમજી સામાન્ય ચૈતન્યનું સ્વરૂપ તારી વૃત્તિમાં દૃઢ કર.

(૧) સુષુપ્તિ, મૂર્ચ્છા અને સમાધિનું પ્રકાશક સામાન્ય ચૈતન્ય છે. (૨) ઘટને હું જાણું છું એ પ્રમાણે પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેયરૂપ ત્રિપુટીનો

પ્રકાશ કરનાર, સાક્ષી, સામાન્ય ચૈતન્ય છે. (૩) જાગ્રત્ આદિ અવસ્થાની સંધિનો પ્રકાશ કરનાર સામાન્ય ચૈતન્ય છે. (૪) તેજ પ્રમાણે વૃત્તિયોની સંધિનો પ્રકાશક સામાન્ય ચૈતન્ય છે. (૫) અંગુઠાનો અગ્ર ભાગ તેનો પણ પ્રકાશક સામાન્ય ચતન્ય છે. (૬) વૃત્તિ દેશાંતરમાં ગઇ હોય ત્યારે તેના મધ્ય ભાગનો પ્રકાશક સામાન્ય ચૈતન્ય છે. (૭) વૃત્તિ, સૂર્ય, ચંદ્ર પદાર્થાકાર થઇ હોય ત્યારે તેના મધ્ય ભાગનો પ્રકાશક સામાન્ય ચૈતન્ય છે. (૮) "મેરુ પર્વતને હું નથી જાણતો" એવા અજ્ઞાનવિશિષ્ટ મેરુનો પ્રકાશક સામાન્ય ચૈતન્ય છે.

સામાન્ય ચૈતન્યના સંબંધમાં આ પ્રમાણે અધિક ખુલાસો છે તે વિચારી જો.

૯. શિષ્યઃ ઉપર જણાવેલા સામાન્ય ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મની સર્વથી અધિક સૂક્ષ્મતા તથા વ્યાપકતા કેવી રીતે છે?

ગુરુઃ જે જે કાર્ય હોય તે તે સ્થૂળ તથા પરિચ્છિન્ન હોય; અને જે જે કારણ હોય તે તે સૂક્ષ્મ તથા વ્યાપક (અધિક દેશવર્તી) હોય એવો નિયમ છે.

બ્રહ્મ સર્વનું કારણ છે માટે સર્વથી અધિક સૂક્ષ્મ તથા વ્યાપક છે તે હવે બતાવું છું.

(क) [૧] સમુદ્રના જળમાંથી ફીણ તથા મીઠું ઉત્પન્ન થાય છે, તે જળના કરતાં કઠણ હોય છે. તે ઉપરથી આપણે, પૃથ્વી જળનું કાર્ય છે એમ જાણી શકીએ છીએ. માટે પૃથ્વીથી જળ સૂક્ષ્મ તથા વ્યાપક છે.

અથવા વસ્ત્રમાં પાણી નાખીએ છીએ તો તે તેમાંથી આરપાર નીકળી જાય છે;[૨] પૃથ્વીનાં કાર્ય પાષાણ આદિક વસ્ત્રમાં નાખ્યાં હોય તો તે પાર નીકળી જતાં નથી;[૩] પૃથ્વીમાં જ્યાં જ્યાં ખોદવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં જળ નીકળે છે; તથા (૪) પુરાણોમાં પણ કહ્યું છે કે પૃથ્વી કરતાં દશગણા વધારે દેશમાં રહેનાર જળ છે. એ બધાં કારણોથી જણાય છે કે પૃથ્વીથી જળ સૂક્ષ્મ છે તથા વ્યાપક છે.

(ख) ૧. અગ્નિ આદિકના તાપથી શરીરમાં પરસેવો થાય છે; તાપ પડવાથી વર્ષા થાય છે, માટે જળ અગ્નિનું કાર્ય છે એમ જણાય છે. માટે જળથી અગ્નિ સૂક્ષ્મ છે તથા વ્યાપક છે. અથવા

(૨) જળ વસ્ત્રમાં ટકી રહેતું નથી પરંતુ ઘડામાં

ટકી રહે છે. અને (૩) સૂર્યાદિકનો પ્રકાશ ઘટમાં પણ ટકી રહેતો નથી. તેમજ (૪) પુરાણોમાં પણ જળથી તેજ દશગણા વધારે દેશમાં રહેનાર કહેલું છે:

તેથી પણ જળથી અગ્નિ સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક છે.

(ग) [૧] અગ્નિનો જન્મ તથા નાશ પવનને આધીન છે; માટે તેજ વાયુનું કાર્ય છે એવું આપણે જાણી શકીએ છીએ. માટે તેજથી વાયુ સૂક્ષ્મ તથા વ્યાપક છે. અથવા

(૨) સૂર્યાદિનો પ્રકાશ ઘટાદિપાત્રમાં રહેતો નથી. પણ નેત્રથી જણાય છે અને વાયુ તો નેત્રથી પણ દેખાતો નથી. વળી (૩) પુરાણોમાં વાયુ તેજથી દશ-ગણાઅધિક દેશમાં રહેનાર કહ્યો છે. માટે તેજથી વાયુ સૂક્ષ્મ છે તથા વ્યાપક છે.

(घ) [૧] વાયુની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય આકાશ (પોલાણ)માં થાય છે; માટે વાયુ આકાશનું કાર્ય છે એમ જણાય છે.વાયુ આકાશનું કાર્ય છે તેથી વાયુથી આકાશ સૂક્ષ્મ છે તથા વ્યાપક છે. અથવા

[૨] વાયુ નેત્રથી દેખાતો નથી પરંતુ ત્વચાદ્વારા તેના સ્પર્શગુણને લીધે સમજાય છે : આકાશ તો

ત્વચાથી પણ સમજાતું નથી.

[૩] પુરાણોમાં વાયુથી દશગણા અધિક દેશમાં રહેવાવાળું આકાશ કહ્યું છે. માટે તે આકાશ વાયુથી સૂક્ષ્મ તથા વ્યાપક છે.

[च] (૧) આકાશથી આગળ શું હશે? એવો વિચાર આવતાં 'હું જાણતો નથી' એ પ્રકારે બુદ્ધિ અટકી જાય છે. અને તે કુંઠીભાવનો આશ્રય (વિષય) અજ્ઞાન પ્રતીત થાય છે. માટે આકાશ અજ્ઞાનનું કાર્ય છે એમ સમજાય છે. તેથી તે અજ્ઞાન આકાશથી સૂક્ષ્મ તથા વ્યાપક છે. અથવા,

(૨) આકાશનું ત્વચાથી ગ્રહણ થતું નથી. પરંતુ મનથી ગ્રહણ થાય છે. અજ્ઞાન તો મનથી પણ ગ્રહણ થઈ શકતું નથી.

(૩) અને શાસ્ત્રોમાં આકાશથી અનેકગણું અધિક અજ્ઞાન કહ્યું છે. માટે આકાશથી તે અજ્ઞાન સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક છે.

[छ] (૧) તે પ્રમાણે "હું જાણતો નથી" એ પ્રકારના અનુભવનો વિષય જે અજ્ઞાન તેનો પ્રકાશ

જ્ઞાનરૂપ ચેતનથી થાય છે અને "અજ્ઞાન છે; અજ્ઞાન ભાસે છે; અજ્ઞાન અજ્ઞાની પુરુષને પ્રિય છે" એ પ્રમાણે અજ્ઞાનમાં અનુસ્યૂત, અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય રૂપ બ્રહ્મચેતન ભાસે છે: માટે અજ્ઞાન બ્રહ્મચેતનને આશ્રયે રહેલું છે. માટે અજ્ઞાનથી બ્રહ્મચેતન સૂક્ષ્મ છે તથા વ્યાપક છે: અથવા

(૨) અજ્ઞાન મનવડે ગ્રહણ થતું નથી; પરંતુ "હું નથી જાણતો" એ પ્રકારના અનુભવરૂપી લિંગદ્વારા તેનું અનુમાન થાય છે. અને બ્રહ્મચેતન સ્વયં પ્રકાશ હોવાથી કોઇપણ પ્રમાણનું વિષય નથી.

(૩) અને શરીરમાં જેમ તલ રહે છે તેમ બ્રહ્મના એક દેશમાં અજ્ઞાન રહે છે; અને અવશેષ રહ્યું જે બ્રહ્મ તે શુદ્ધ તથા સ્વયંપ્રકાશ છે. એવું શ્રુતિમાં કહ્યું છે. માટે તે બ્રહ્મચેતન અજ્ઞાન કરતાં પણ સૂક્ષ્મ તથા વ્યાપક છે.

આ પ્રમાણે સામાન્ય ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મની સર્વ પ્રપંચથી અધિક સૂક્ષ્મતા તથા વ્યાપકતા છે તેનો તું નિશ્ચય કર.

૧૦. શિષ્ય: સામાન્ય ચૈતન્યના સ્વરૂપને જાણ-

વાથી કયો નિશ્ચય કરવો ?

ગુરુઃ (૧) અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયરૂપ સામાન્ય ચૈતન્ય જે બ્રહ્મ તે હું છું;

(૨) અને હું તે અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયરૂપ સામાન્ય ચતન્ય બ્રહ્મ છું;

તથા (૩) નામરૂપ જગત્ મારામાં કલ્પિત છે એવો નિશ્ચય કર.

૧૧. શિષ્યઃ આ પ્રમાણેનો નિશ્ચય કરવાથી શું ફળ થાય?

ગુરુઃ આ પ્રમાણે નિશ્ચય દૃઢ કરવાથી સર્વ અનર્થની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ થાય છે.

ॐ तत्सत्

શ્રી વેદાન્તમાર્ગદર્શિનીમાં " સામાન્ય વિશેષ ચૈતન્ય વર્ણન " એ નામનો અગીઆરમો વિશ્રામ સંપૂર્ણ.

विश्राम १२ मो

બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્માના સ્વરૂપ વિષે. ભાગ ૪ થો
तत् त्वम् 'પદાર્થ ઐક્ય નિરૂપણ.

૧. શિષ્યઃ तत् પદ એ શું ?

ગુરુઃ સામવેદના છાંદોગ્ય ઉપનિષદના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ઉદ્દાલક મુનિએ પોતાના પુત્ર શ્વેતકેતુને तत्त्वमसि એ મહાવાક્ય વડે ઉપદેશ કરેલો છે. તે મહાવાક્યનો પહેલો શબ્દ તે तत् ।

(સામવેદના આ तत्त्वमसि મહાવાક્યની પેઠે ઋગ્વેદનું प्रज्ञानं ब्रह्म મહાવાક્ય છે; યજુર્વેદનું अहं ब्रह्मास्मि મહાવાક્ય છે; અને અથર્વ વેદનું अयमात्मा ब्रह्म મહાવાક્ય છે.

(૧) જે तत् પદનો વાચ્ય અર્થ ઇશ્વર છે અને લક્ષ્ય અર્થ શુદ્ધ બ્રહ્મ છે, તેજ અર્થ ઉપર આપેલાં ત્રણે મહાવાક્યગત "બ્રહ્મ" શબ્દનો છે. અને

(૨) જે त्वम् પદનો વાચ્ય અર્થ જીવ છે અને લક્ષ્ય અર્થ કૂટસ્થ સાક્ષી છે તેજ અર્થ, ઉપર કહેલાં ત્રણે મહાવાક્યોમાં આવેલા "प्रज्ञानम्", "अहम्", અને "अयम् પદસંહિત " આત્મા " એ ત્રણે

પદનો વાચ્ય તથા લક્ષ્ય અર્થ છે.

(૩) આખાયે तत्त्वमसि મહાવાકયનો જે જીવ બ્રહ્મની એકતારૂપ અર્થ છે, તેજ ઉક્ત ત્રણ મહાવાકયનો અર્થ છે.

૨ શિષ્ય: त्वम् પદ એટલે શું ?

ગુરુ: આ तत्त्वमसि મહાવાકયનું જે બીજું પદ છે તે "त्वम्" છે.

૩ શિષ્ય: વાચ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ એટલે શું ?

ગુરુ: શબ્દનો અર્થની સાથે જે સંબંધ છે તેને શબ્દની વૃત્તિ કહેવામાં આવે છે. આ વૃત્તિ બે પ્રકારની છે: (૧) શક્તિવૃત્તિ અને (૨) લક્ષણા વૃત્તિ:

[૧] શબ્દમાં અર્થ (વસ્તુ)નું જ્ઞાન કરવાના સામર્થ્યરૂપ જે, શબ્દનો પદાર્થની સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ તે શબ્દની શક્તિવૃત્તિ છે. [દ્રષ્ટાંત: દેવતા (અગ્નિ) શબ્દ સાંભળતાંજ રસોડામાં ચૂલામાં જે ધીકતા અંગારા છે તે અર્થ શક્તિવૃત્તિથી સમજાય.]

[૨] શક્તિ વૃત્તિથી જાણેલા અર્થદ્વારા શબ્દનો જે પદાર્થ સાથે પરંપરારૂપ સંબંધ છે તે, તે શબ્દની લક્ષણાવૃત્તિ છે.

(જેમ આ માણસમાં બહુ દેવતા છે. અહિં દેવતા શબ્દથી દેવતાની પેઠે બાળી મૂકે તેવો ક્રોધ એ અર્થ લક્ષણાવૃત્તિથી સમજાય.)

(૧) તેમાં શક્તિ વૃત્તિવડે જે અર્થ જણાય છે તે શબ્દનો વાચ્ય અર્થ કહેવાય.આ વાચ્ય અર્થને શક્ય અર્થ અથવા મુખ્ય અર્થ પણ કહેવામાં આવે છે. અને

(૨) લક્ષણા વૃત્તિ વડે જે અર્થ જાણવામાં આવે છે તેને શબ્દનો લક્ષ્યઅર્થ કહેવામાં આવે છે.

૪ શિષ્ય: લક્ષણાવૃત્તિ કેટલા પ્રકારની છે?

ગુરુ: લક્ષણાવૃત્તિ ત્રણ પ્રકારની છે. (૧)જહત્, (૨) અજહત્ તથા (૩) ભાગત્યાગ.

૫ શિષ્ય: ત્રણ પ્રકારની લક્ષણાઓ લક્ષણ તથા ઉદાહરણ સહિત સમજાવો.

ગુરુ: જ્યાં સંપૂર્ણ વાચ્ય અર્થનો ત્યાગ કરીને વાચ્ય અર્થના સંબંધીનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે જહત્ લક્ષણા છે.

દૃષ્ટાંત: કોઈ એક મનુષ્યે બીજાને પૂછયું કે ગાયોનો વાડો ક્યાં છે? તેના ઉત્તરમાં તે મનુષ્યે કહ્યું કે "ગંગામાં ગાયોનો વાડો છે." આ ઠેકાણે

ગંગાપદનો વાચ્ય અર્થ દેવ નદીનો પ્રવાહ છે; તેમાં ગાયનો વાડો સંભવતો નથી. તેથી સંપૂર્ણ વાચ્ય અર્થ જે દેવ નદીનો પ્રવાહ તેનો ત્યાગ કરીને તેનો સંબંધ જેની સાથે છે એવા તેના તીરનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. [અર્થાત્ ગંગાને કિનારે ગાયનો વાડો છે એવો અર્થ ગ્રહણ કરવાનો છે.]

૨. જ્યાં વાચ્ય અર્થનો ત્યાગ નહિં કરતાં તેના સંબંધીનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે અજહત્ લક્ષણા છે.

દૃષ્ટાંતઃ કોઈએ કહ્યું "શોણ દોડે છે." શોણ શબ્દનો અર્થ લાલ રંગ થાય છે. શોણ પદનો વાચ્ય અર્થ લાલ રંગ, તે દોડે છે એમ કહેવું તે અર્થ રહિત છે. જેથી લાલ રંગવાળો ઘોડા દોડે છે એમ અર્થ લેવો તે યોગ્ય છે. આ પ્રમાણે વાચ્ય અર્થ બન્યો રહે; (તેના અર્થનો ત્યાગ નહિ કરીને) અને તેના સંબંધી ઘોડારૂપ અધિક અર્થને ગ્રહણ કરાય છે

(૩) જ્યાં વાચ્ય અર્થમાંથી કંઈક વિરોધિ ભાગનો ત્યાગ કરીને તેના સંબંધી કંઈક અવિરોધી વાચ્ય ભાગનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે ભાગ ત્યાગ લક્ષણા છે.

દૃષ્ટાંતઃ પૂર્વે કોઈ દેશ તથા કાળમાં દેખેલો પુરુષ અન્ય દેશ,તથા કાળમાં જોવામાં આવે તો તેને જોનાર મનુષ્ય કહે છે કે તે (દૂર) દેશ તથા તે (ભૂત) કાળમાં જે મનુષ્ય જોયો હતો તેજ પુરુષ આ (સમીપ) દેશ અને આ (વર્તમાન) કાળમાં આવ્યો છે. [તેજ પુરૂષ આ છે] આ ઠેકાણે તે દેશ તથા કાળ અને આ દેશ તથા કાળરૂપ વાચ્ય ભાગની એકતાનો વિરોધ છે. જેથી તે વિરોધીદૃષ્ટિ ત્યાગ કરીને "તે મનુષ્ય તેજ અહિં છે" એ પ્રમાણે અવિરોધી વાચ્ય ભાગનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

૬. શિષ્યઃ ત્રણ પ્રકારની લક્ષણામાંથી મહાવાક્યમાં કઇ લક્ષણા સંભવે છે?

ગુરુઃ (क) જ્યાં જહત્ લક્ષણા હોય છે ત્યાં સંપૂર્ણ વાચ્ય અર્થનો ત્યાગ થાય છે. જો મહાવાક્યમાં જહત્ લક્ષણા માનીએ તો (૧) तत् અને त्वम् પદના વાચ્ય અર્થમાં પ્રવેશ પામેલા બ્રહ્મ ચૈતન્ય અને સાક્ષી ચૈતન્યનો ત્યાગ થશે; અને (૨) તેનાથી ભિન્ન અસત્ જડ દુઃખરૂપ પ્રપંચનું ગ્રહણ કરવું પડશે. અથવા સમષ્ટિ વ્યષ્ટિ પ્રપંચમય

ઉપાધિ (વિશેષણ રૂપ વાચ્ય ભાગ)નો પણ ચેતન સહિત ત્યાગ કરવાથી બાકી રહેલા શન્યને ગ્રહણ કરવું પડશે. તેથી મહા અનર્થની પ્રાપ્તિ થશે તથા તેથી પુરુષાર્થ સિદ્ધ થશે નહિ. માટે મહાવાકયમાં જહત્ લક્ષણા સંભવતી નથી.

(ख) જયાં અજહત્ લક્ષણા હોય ત્યાં વાચ્ય અર્થમાંથી કંઈપણ ત્યાગ થતો નથી અને કંઈક વિશેષ અર્થ ગ્રહણ કરવો પડે છે. જો મહાવાકયમાં અજહત્ લક્ષણા માનીએ તો "तत्" અને "त्वम्" પદનો વાચ્ય અર્થ જેમનો તેમ બન્યો રહે છે અને તે ઉપ-રાંત શૂન્યરૂપ અધિક અર્થ લેવો પડે છે; તેથી એક-તાનો વિરોધ દૂર થતો નથી; માટે લક્ષણા કરવાનું કંઇપણ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. જેથી મહાવાકયમાં અજહત્ લક્ષણા પણ સંભવતી નથી.

(ग) જયાં ભાગત્યાગ લક્ષણા હોય ત્યાં વિરોધી ભાગનો ત્યાગ કરીને અવિરોધી ભાગનું ગ્રહણ થાય છે. જો મહાવાકયમાં ભાગ ત્યાગ લક્ષણા માનીએ તો "तत्" અને "त्वम्" પદના વાચ્ય અર્થમાંથી ધર્મ સહિત માયા અને અવિદ્યારૂપ વિરોધી ભાગનો

ત્યાગ થાય છે અને (૨) અવિરોધી અસંગ શુદ્ધ ચેતન ભાગનું ગ્રહણ થાય છે.

તેથી (૧) તેની એકતા પણ થાય છે; તથા (૨) પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે મહાવાક્યમાં ભાગ ત્યાગ લક્ષણા સંભવે છે.

૭. શિષ્યઃ તત્ પદનો વાચ્ય અર્થ તથા લક્ષ્ય અર્થ શું છે?

ગુરુઃ (૧) અવ્યાકૃત જે માયા તે ઇશ્વરનો દેશ છે;

(૨) ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય એ ત્રણ ઇશ્વરના કાળ છે;

(૩) સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ એ ત્રણ ઇશ્વરની વસ્તુ (સૃષ્ટિની સામગ્રી) છે. [જો કે માયા અને ત્રણ ગુણ એક જ પદાર્થ છે અને તેથી ઈશ્વરના દેશ, વસ્તુ અને શરીરની એકતા થાય છે; તોપણ જેમ કુંભારને ઘટ બનાવવા માટે (૧) મૃત્તિકારૂપ પૃથ્વી દેશ છે, (૨) મૃત્તિકાનો પિંડ વસ્તુ છે અને (૩) અસ્થિ વિગેરે રૂપ પૃથ્વીનો ભાગ શરીર છે, તેની એકતાનો જેમ અસંભવ નથી તેમ ઈશ્વરના

દેશ આદિની એકતાનો પણ અસંભવ નથી.]

(૪) વિરાટ, હિરણ્યગર્ભ અને અવ્યાકૃત એ ત્રણ ઇશ્વરનાં શરીર છે.

(૫) વૈશ્વાનર, સૂત્રાત્મા અને અંતર્યામી એ ત્રણ ઇશપણાના અભિમાની છે.

(૬) "હું એક છું તે બહુરૂપ થાઉં" એવી જે ઇશ્વરની ઇષણા ત્યાંથી શરૂ કરીને "જીવરૂપે પ્રવેશ કર્યો" ત્યાં સુધીની જે સૃષ્ટિ તે ઇશ્વરનું કાર્ય છે;

(૭) (૧) સર્વશક્તિપણું, (૨) સર્વજ્ઞપણું, (૩) સર્વવ્યાપકપણું, (૪) એકપણું, (૫) સ્વાધીનપણું, (૬) સમર્થપણું, (૭) પરોક્ષપણું, (૮) માયા ઉપાધિવાળા હોવાપણું; એ આઠ ઇશ્વરના ધર્મ છે.

[क] (૧) આ સર્વ સહિત માયા, (૨) તેમાં પ્રતિબિંબરૂપ ચિદાભાસ, અને (૩) તેનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ, એ સર્વ મળીને ઇશ્વર કહેવાય છે. તે "तत" પદનો વાચ્ય અર્થ છે.

(ख) આ સર્વ સહિત માયા અને ચિદાભાસ ભાગનો ત્યાગ કરીને અવશેષ રહેતા જે વિરાટ્,

હિરણ્યગર્ભ અને અવ્યાકૃતના અધિષ્ઠાન ઇશ્વરસાક્ષી, શુદ્ધ બ્રહ્મ તે <u>तत् પદનો લક્ષ્ય અર્થ છે.</u>

૮. શિષ્ય: બ્રહ્મનો અને માયામાં પ્રતિબિંબરૂપ ઇશ્વરનો પરસ્પર અધ્યાસ (અન્યોન્યાધ્યાસ) કેવી રીતે છે ?

ગુરુ: અવિચાર દૃષ્ટિથી, (૧) બ્રહ્મની સત્યતાનો સંસર્ગ (તાદાત્મ્ય સંબંધ) ઈશ્વરમાં અધ્યસ્ત છે. જેથી ઈશ્વર સત્ય પ્રતીત થાય છે. તથા (૨) ઈશ્વર અને તેની કારણતાનું સ્વરૂપ બ્રહ્મમાં અધ્યસ્ત છે. જેથી બ્રહ્મ જગતનું કારણ પ્રતીત થાય છે. આનો અનુવાદ તટસ્થ લક્ષણનો બોધ કરનાર શ્રુતિ, પુરાણ, તથા આચાર્યોનાં વચન કરે છે. આ રીતે બ્રહ્મ અને <u>ઈશ્વરનો પરસ્પર અધ્યાસ છે.</u>

૯. શિષ્ય: આ અન્યોન્યાધ્યાસની નિવૃત્તિ કેવી રીતે થાય છે ?

ગુરુ: આ અધ્યાસની નિવૃત્તિ વિવેક જ્ઞાનથી થાય છે.

૧૦ શિષ્ય: त्वम् પદનો વાચ્યઅર્થ અને લક્ષ્ય અર્થ શું છે ?

ગુરુ: (૧) ચક્ષુ, કંઠ તથા હૃદય એ ત્રણ જીવના દેશ છે;

(૨) જાગ્રત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ જીવના કાળ છે;

(૩) સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ જીવની વસ્તુ (ભોગ સામગ્રી) છે અને

(૪) આ જ શરીર છે;

(૫) વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાજ્ઞ એ ત્રણ જીવ-પણાના અભિમાની છે;

(૬) જાગ્રત્‌થી મોક્ષપર્યંત જે ભોગરૂપ સંસાર તે જીવનું કાર્ય છે;

(૭) (૧) અલ્પશક્તિપણું, (૨) અલ્પજ્ઞપણું, (૩) પરિચ્છિન્નપણું, (૪) નાનાપણું, (૫) પરાધીનપણું, (૬) અસમર્થપણું, (૭) અપરોક્ષપણું અને (૮) અવિદ્યા ઉપાધિવાન્‌પણું; એ આઠ જીવના ધર્મ છે.

(ક) (૧) એ સર્વ સહિત જે અવિદ્યા, અને (૨) તેમાં પ્રતિબિંબરૂપ ચિદાભાસ અને (૩) તેનો અધિષ્ઠાન કૂટસ્થ; એ સર્વ મળીને જીવ કહિએ છીએ, તે જીવ "ત્વમ્" પદનો વાચ્ય અર્થ છે.

(त्व) એ સર્વ સહિત ચિદાભાસ ભાગનો ત્યાગ કરવાથી બાકી રહ્યો જે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, કારણ શરીરનો અધિષ્ઠાન જીવસાક્ષી, કૂટસ્થ, આત્મા તે "त्व" પદનો લક્ષ્ય અર્થ છે.

૧૧. શિષ્ય: કૂટસ્થનો અને બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબ-રૂપ જીવનો પરસ્પર અધ્યાસ કેવી રીતે હોય છે?

ગુરુ: અવિચાર દૃષ્ટિથી (૧) કૂટસ્થની સત્યતાનો સંસર્ગ (તાદાત્મ્ય સંબંધ) જીવમાં અધ્યસ્ત છે. જેથી જીવ મિથ્યા પ્રતીત થતો નથી, પરંતુ સત્ય પ્રતીત થાય છે. અને

(૨) જીવ તથા તેના કર્તાપણા વિગેરે ધર્મનું સ્વરૂપ, કૂટસ્થમાં અધ્યસ્ત છે. જેથી કૂટસ્થ અકર્તા, અભોક્તા, અસંસારી, નિત્યમુક્ત, અસંગ, બ્રહ્મરૂપ પ્રતીત થતો નથી; પરંતુ તેનાથી વિપરીત પ્રતીત થાય છે. આ પ્રમાણે કૂટસ્થ અને જીવનો પરસ્પર અધ્યાસ છે.

૧૨ શિષ્ય: ઉક્ત અધ્યાસની નિવૃત્તિ કેવી રીતે થાય છે?

ગુરુ: આ અધ્યાસની નિવૃત્તિ વિવેક જ્ઞાનથી થાય છે.

૧૩. શિષ્ય: "तत्" પદ અને "त्वम्" પદના અર્થની મહાવાકય વિષે આગળ જણાવેલી એકતા તે કેવી રીતે સંભવે ?

ગુરુ: (૧) જો કે "तत्" પદ અને "त्वम्" પદનો વાચ્ય અર્થ જે ઉપાધિ સહિત ચૈતન્ય (ઇશ્વર અને જીવ) છે; તેમની એકતાનો વિરોધ છે, (૨) તોપણ "तत्" પદનો લક્ષ્યાર્થ બ્રહ્મ અને "त्वम्" પદનો લક્ષ્યાર્થ આત્મા એ બેની એકતામાં કંઈપણ વિરોધ નથી.

આ પ્રમાણે "तत्" પદ અને "त्वम्" પદના અર્થની મહાવાકયમાં, આગળ જણાવેલી એકતા સંભવે છે.

૧૪.શિષ્ય: " હું બ્રહ્મ છું " એ પ્રમાણે બ્રહ્મ અને આત્માની એકતાનું જ્ઞાન કોને થાય છે ?

ગુરુ: એ જ્ઞાન ચિદાભાસને થાય છે.

૧૫. શિષ્ય: બ્રહ્મથી ભિન્ન જે ચિદાભાસ તે પોતાને બ્રહ્મરૂપ કેવી રીતે જાણે છે ?

ગુરુ: (૧) જીવભાવના અધિષ્ઠાન કૂટસ્થનો બ્રહ્મની સાથે મુખ્ય અભેદ છે.

અને (૨) બુદ્ધિ સહિત ચિદાભાસનો બ્રહ્મની સાથે પોતાના સ્વરૂપનો બાધ કરીને અભેદ થાય છે. માટે

(૧) ચિદાભાસ પોતાના સ્વરૂપનો બાધ કરીને પોતાને "अहम्" શબ્દના લક્ષ્ય અર્થ કૂટસ્થ રૂપ જાણે છે; અને

(૨) "હું કૂટસ્થ છું" એ પ્રમાણે પોતાના સ્વરૂપભૂત કૂટસ્થનું અભિમાન ધારણ કરીને "હું બ્રહ્મ છું" એમ જાણે છે.

આ પ્રમાણે ચિદાભાસ પોતાને બ્રહ્મરૂપ કરીને જાણે છે.

૧૬. શિષ્ય: આ "तत्" પદ અને "त्वम्" પદના લક્ષ્યાર્થની એકતામાં દૃષ્ટાંત શું છે ?

ગુરુ: (क) જેમ (૧) ઘટ અને મઠ ઉપાધિ સહિત, ઘટાકાશ અને મઠાકાશની એકતાનો વિરોધ છે, તથાપિ (૨) ઘટમઠરૂપ ઉપાધિની દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરીને કેવળ આકાશની એકતાનો વિરોધ નથી.

(ख) (૧) જેમ કાચની હાંડી અને માટીની હાંડીમાં દીવા બળતા હોય, તે બન્ને દીપકની ઉપા-

ધિ, બે હાંડીની એકતાનો વિરોધ છે, (૧) તો પણ અગ્નિપણાથી દીપકની એકતામાં વિરોધ નથી.

(ग) (૧) જેમ રાજા અને રબારી એ બેની ઉપાધિ, જે સેના અને અજાવર્ગ તેની એકતાનો વિરોધ છે; (૨) તથાપિ મનુષ્યપણાની એકતાનો વિરોધ નથી.

(घ) (૧) જેમ ગંગાજળ અને ગંગાજળથી ભરેલો કળશ એ બેની ઉપાધિ જે નદી અને કળશ તેની એકતાનો વિરોધ છે; (૨) પરંતુ કેવળ ગંગાજળની એકતાનો વિરોધ નથી.

(च) (૧) જેમ સાગર અને જળનું બિંદુ એ બેની ઉપાધિ સાગર અને બિંદુ તે બેની એકતાનો વિરોધ છે; (૨) પરંતુ કેવળ જળની એકતાનો વિરોધ નથી.

(छ) (૧) જેમ કોઇ પુરુષને પિતાની અપેક્ષાથી પુત્ર કહેવામાં આવે છે અને દાદાની અપેક્ષાથી પૌત્ર કહેવામાં આવે છે; તેની ઉપાધિ પિતા અને દાદાની એકતાનો વિરોધ છે; (૨) પરંતુ કેવળ પુરુષની એકતાનો વિરોધ નથી.

(જ) (૧) જેમ કાશીનો કોઇ એક રાજા હતો, તે હાથી ઉપર બેસીને સવારીમાં નીકળ્યો હતો. તેને કોઈ યાત્રાવાસી મનુષ્યે સારી રીતે જોયો હતો. પછી તે મનુષ્ય પોતાને ગામ આવ્યો; તદનંતર પેલો કાશીનો રાજા તીવ્ર વૈરાગ્ય થવાથી, સમગ્ર રાજ્યનો ત્યાગ કરી, કૌપીન ધારણ કરીને, શરીરે ભસ્મ ચોળીને, હાથમાં દંડ તથા તુંબડી લઇને ઉઘાડે પગે તીર્થયાત્રા કરવા નીકળી પડયો. આ રાજા ફરતો ફરતો પેલા યાત્રાવાસીના ગામમાં જઈ ચઢયો. તેને પેલા યાત્રાવાસી મનુષ્યે ત્યાં જોયો અને તેને જોઇને તે પોતાની પાસેના અન્ય મનુષ્યને કહેવા લાગ્યો કે, 'મેં કાશીમાં જે રાજા જોયો હતો "તેજ આ છે". ત્યારે પેલો અન્ય મનુષ્ય તે સાંભળીને કહેવા લાગ્યો કે (૧) તે દેશ અન્ય હતો; આ દેશ અન્ય છે, (૨) તેની અવસ્થા જુદી હતી; આની અવસ્થા જુદી છે, (૩) તેની સામગ્રી જુદી હતી; આની સામગ્રી જુદી છે (૪) તેનું અભિમાન જુદું હતું, આનું આભિમાન જુદું છે; (૫) તેનું કાર્ય જુદું હતું આનું કાર્ય જુદું છે, (૬) તેનો ધર્મ જુદો હતો; આનો ધર્મ જુદો છે.

જેથી તે કાશીના રાજાની અને આ ભિક્ષુકની એકતા કેવી રીતે સંભવે ?

આ વચનો સાંભળીને પેલા યાત્રાએ જઈ આવેલા મનુષ્યે કહ્યું કે "તેનો અને આનો (૧) દેશ, (૨) અવસ્થા, (૩) સામગ્રી, (૪)અભિમાન, (૫) કાર્ય તથા (૬) ધર્મનો ત્યાગ કરીને બન્નેમાં અનુસ્યૂત રહેલો જે પુરુષ માત્ર તે એક જ છે."

સિદ્ધાંતઃ–તેજ પ્રમાણે જીવ અને ઇશ્વરના સંબંધમાં દેશ, કાળ, સામગ્રી આદિનો ત્યાગ કરીને બન્નેમાં અનુસ્યૂત (વ્યાપક) જે ચેતન માત્ર આત્મા અને બ્રહ્મ તે એક જ છે. માટે "બ્રહ્મ તે હું જ છું" અથવા " હું છું તેજ બ્રહ્મ " છે એવો દૃઢ નિશ્ચય કર્યું ઃ એનેજ તત્વજ્ઞાન કહીએ છીએ.

એવો દૃઢ નિશ્ચય કરવાથી જ સર્વ દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ રૂપમોક્ષ થાય છે.

ॐ तत्सत्

શ્રી वेदान्तमन्दाकिनी માં "તત્, ત્વમ્ પદાર્થ-ઐક્ય નિરૂપણ, એ નામનો બારમો વિશ્રામ સંપૂર્ણ.

ॐ

विश्राम १२ मो

પ્રપંચ વિષે. ભાગ ૩ જો

પ્રપંચનું મિથ્યાપણું.

૧. શિષ્યઃ આત્મામાં ત્રણ અવસ્થા કેમ ભાસે છે?

ગુરુઃ છીપમાં રૂપું (રજત), અબરખ અથવા કાગળ એ ત્રણે છીપના અજ્ઞાનથી કલ્પિત ભાસે છે. તે ત્રણે વસ્તુઓનો (૧) પરસ્પર અથવા છીપની સાથે વ્યતિરેક (જુદાપણું) છે. (૨) અને છીપનો ત્રણે વસ્તુઓમાં અન્વય (સંબંધ) છે.

(क) જેમકે (૧) છીપમાં જ્યારે રૂપું ભાસે ત્યારે અબરખ તથા કાગળ ન ભાસે; અને (૨) જ્યારે અબરખ ભાસે ત્યારે કાગળ અથવા રૂપું ન ભાસે; અને (૩) જ્યારે કાગળ ભાસે ત્યારે રૂપું તથા અબરખ ન ભાસે. આ, ત્રણે વસ્તુઓનો પરસ્પર વ્યતિરેક કહેવાય છે. છીપમાં આદિ, મધ્ય, તથા અંતમાં આ ત્રણ વસ્તુઓનો વ્યાવહારિક અથવા પારમાર્થિક અત્યંતાભાવ છે, માટે છીપમાં ત્રણે વસ્તુનો <u>વ્યતિરેક</u> કહેવાય છે.

(ख)[૧] આ રૂપું છે;[૨] આ અબરખ છે; [૩] આ કાગળ છે એ પ્રમાણે જ્યારે છીપમાં ભ્રાન્તિ થાય તે ત્યારે છીપોલીનો "આ" [इदम्] અંશ, તેનું તે ત્રણે વસ્તુમાં વ્યાપકપણું છે. તે વ્યાપકપણું તે, ત્રણે વસ્તુઓ વિષે છીપનો અન્વય (સંબંધ) છે.

અહિં છીપના ત્રણ અંશ છે: (૧) સામાન્ય અંશ; (૨) વિશેષ અંશ; અને (૩) કલ્પિત વિશેષ અંશ.

(૧) इदम् (આ) પણું એ સામાન્ય અંશ છે. જે અધિક કાળમાં પ્રતીત થાય તે સામાન્ય અંશ કહેવાય છે.

"इदम्"પણું ભ્રાન્તિકાળમાં પ્રતીત થાય છે તથા ભ્રાન્તિના અભાવકાળમાં પણ "આ છીપ છે" એવી રીતે પ્રતીત થાય છે. માટે આ इदम् પણું સામાન્ય અંશ છે. તે આધાર પણ કહેવાય છે.

(૨) નીલપૃષ્ઠ તથા ત્રણ ખુણાવાળી છીપ એ વિશેષ અંશ છે. જે ન્યૂનકાળમાં પ્રતીત થાય તે વિશેષ અંશ કહેવાય છે.

ભ્રાન્તિકાળમાં આ નીલપૃષ્ઠ તથા ત્રિખુણની

પ્રતીતિ થતી નથી. પરંતુ તે નીલપૃષ્ઠ આદિકની પ્રતીતિ થવાથી ભ્રાન્તિની નિવૃત્તિ થાય છે. માટે તે વિશેષ અંશ છે. તે અધિષ્ઠાન પણ કહેવાય છે.

(૩) રજત, અબરખ, કાગળ, એ ત્રણ કલ્પિત વિશેષ અંશ છે. જે અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનકાળમાં પ્રતીત થાય નહિં તે કલ્પિત વિશેષ અંશ કહેવાય છે.

રજત, અબરખ, કાગળ; એ છીપ (અધિષ્ઠાન) ના અજ્ઞાનકાળમાં ભાસે છે પણ છીપના જ્ઞાનકાળમાં તે પ્રતીત થતાં નથી. તેઓ છીપથી વ્યભિચારી છે; માટે તે કલ્પિત વિશેષ અંશ છે તે ભ્રાન્તિ પણ કહેવાય છે.

સિદ્ધાંત:

અધિષ્ઠાન આત્મામાં જાગ્રત્, સ્વપ્ન, અથવા સુષુપ્તિ એ ત્રણે ભ્રાન્તિ આત્માના અજ્ઞાનથી થાય છે: તેમનો (૧) પરસ્પર તથા (૨) અધિષ્ઠાન આત્માની સાથે વ્યતિરેક છે. અને આત્માનો તે ત્રણેમાં અન્વય છે.

વ્યતિરેક=અભાવ, વ્યાવૃત્તિ;

અન્વય=ભાવ, અનુવૃત્તિ.

૨. શિષ્યઃ એ ત્રણે અવસ્થાઓનો પરસ્પર વ્યતિરેક તથા આત્મા સાથે અન્વય અને વ્યતિરેક છે એ કેવી રીતે સમજાય ? સહેલાઇથી સમજાય એમ કરશો.

ગુરુ: (૧) જાગ્રત્ ભાસે (જાગ્રત્‌નું ભાન થાય) ત્યારે સ્વપ્ન અથવા સુષુપ્તિ ભાસતાં નથી. (૨) સ્વપ્ન ભાસે ત્યારે સુષુપ્તિ અથવા જાગ્રત્ ભાસતાં નથી. અને (૩) સુષુપ્તિ ભાસે ત્યારે જાગ્રત્ તથા સ્વપ્ન ભાસતાં નથી. આ પ્રમાણે ત્રણે અવસ્થાનો પરસ્પર વ્યતિરેક બતાવ્યો.

(અધિષ્ઠાન આત્મામાં આ ત્રણે અવસ્થાનો પારમાર્થિક અત્યંતાભાવ (નિત્ય નિવૃત્તિ) છે: માટે ત્રણે અવસ્થાનો અધિષ્ઠાનમાં વ્યતિરેક કહીએ છીએ.)

(ख) અધિષ્ઠાન આત્મા એ ત્રણે અવસ્થાઓમાં અનુસ્યૂત રહીને તેમને પ્રકાશે છે; માટે આત્માનો ત્રણે અવસ્થામાં અન્વય છે.

આત્માના, અવિદ્યા ઉપાધિને લીધે, આરોપિત (કલ્પિત) ત્રણ અંશ છે: (૧) સામાન્ય અંશ; (૨) વિશેષ અંશ; (૩) કલ્પિત વિશેષ અંશ.

(૧) सत् (હોવાપણું) રૂપ એ આત્માનો સામાન્ય અંશ છે. જાગ્રત્ છે; સ્વપ્ન છે; સુષુપ્તિ છે, એ પ્રમાણે આત્માનું सत्પણું ભ્રાન્તિકાળમાં પણ પ્રતીત થાય છે. અને (૨) ભ્રાન્તિના નિવૃત્તિકાળમાં પણ "હું સત્ છું, હું ચિત્ છું, હું આનંદ છું, હું પરિપૂર્ણ છું, હું અસંગ છું, હું નિત્યમુક્ત છું, હું બ્રહ્મ છું;" એ પ્રમાણે આત્માના सत्પણાની પ્રતીતિ થાય છે. માટે આ सत्રૂપ સામાન્ય અંશ છે. એ આધાર પણ કહેવાય છે.

(ख) ચેતન, આનંદ, અસંગ, અદ્વિતીયપણું વિગેરે જે આત્માનાં વિશેષણો છે, તે વિશેષઅંશ છે. કારણ કે (૧) ભ્રાન્તિકાળમાં તેમની પ્રતીતિ થતી નથી; પરંતુ (૨) તેમની પ્રતીતિથી ભ્રાન્તિની નિવૃત્તિ થાય છે.

માટે એ વિશેષ અંશ છે. અને તે અધિષ્ઠાન પણ કહેવાય છે.

(ग) ત્રણ અવસ્થારૂપ પ્રપંચ કલ્પિત વિશેષ અંશ છે. કારણ કે (૧) બ્રહ્મથી અભિન્ન આત્માના અજ્ઞાનકાળમાં તે પ્રતીત થાય છે; તથા (૨) "હું

બ્રહ્મ છું" એવા આત્માના જ્ઞાનકાળમાં આત્માથી ભિન્ન સત્ પ્રતીત થતું નથી.

માટે આ ત્રણ અવસ્થારૂપ પ્રપંચ કલ્પિતવિશેષ અંશ છે; તે ભ્રાન્તિ પણ કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે આ ત્રણ અવસ્થા આત્મામાં મિથ્યા પ્રતીત થાય છે.

૩. શિષ્યઃ આત્મામાં મિથ્યા પ્રપંચની પ્રતીતિ થાય છે. તેવાં મિથ્યા પ્રતીતિનાં બીજાં કોઈ દૃષ્ટાંત છે ?

ગુરુ: (૧) સ્થાણુ વિષે પુરુષની પ્રતીતિ થાય છે. (૨) સાક્ષીમાં સ્વપ્નની પ્રતીતિ, (૩) મરુભૂમિમાં જળની પ્રતીતિ, (૪) આકાશમાં નીલતાની પ્રતીતિ, (૫) રજ્જુમાં સર્પની પ્રતીતિ, (૬) જળમાં અધોમુખ પુરુષ અથવા વૃક્ષની પ્રતીતિ અને (૭) દર્પણમાં અન્ય વસ્તુ (નગરી આદિક)ની પ્રતીતિ થાય છે તે બધાંય મિથ્યા છે. તેમ

આત્મામાં પોતાના અજ્ઞાનથી પ્રપંચની પ્રતીતિ થાય છે તે મિથ્યા છે.

આ પ્રમાણે પ્રપંચના મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય

કરવો એજ પ્રપંચનો "બાધ" છે.

બાધ = મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય.

(૧) શાસ્ત્રીય, (૨) યૌક્તિક અને (૩) અપરોક્ષ એવા "બાધ"ના ત્રણ પ્રકાર છે.

૪. શિષ્યઃ ભ્રાન્તિરૂપ સંસાર કયા કયા પ્રકારનો છે?

ગુરુ: [૧] ભેદ ભ્રાન્તિ, [૨] કર્તા ભોકતાપણાની ભ્રાન્તિ, [૩] સંગ ભ્રાન્તિ, [૪] વિકાર ભ્રાન્તિ [૫] બ્રહ્મથી ભિન્ન જગત્‌ની સત્યતાની ભ્રાન્તિ એવા પાંચ પ્રકારનો ભ્રાન્તિરૂપ સંસાર છે.

પાંચ પ્રકારની ભ્રાન્તિનું સ્વરૂપઃ

૧. <u>ભેદ ભ્રાન્તિ</u> : (૧) જીવ ઇશ્વરનો ભેદ, (૨) જીવોનો પરસ્પર ભેદ; (૩) જડનો પરસ્પર ભેદ, (૪) જીવ અને જડનો ભેદ, તથા (૫) જડ અને ઇશ્વરનો ભેદ. એવા પાંચ પ્રકારની ભેદભ્રાન્તિ છે;

૨. <u>કર્તાભોક્તાપણાની ભ્રાન્તિ</u>ઃ અંતઃકરણના ધર્મો કર્તાપણું, ભોક્તાપણું વિગેરે તેમની આત્મામાં પ્રતીતિ તે;

૩. સંગભ્રાન્તિ: આત્માનો દેહ આદિકમાં અહંતારૂપ અને ગૃહાદિકમાં મમતારૂપ સંબંધ છે તેની પ્રતીતિ તે; અથવા

સજાતીય, વિજાતીય અને સ્વગત વસ્તુની સાથેના સંબંધની જે પ્રતીતિ તે;

(૪) વિકાર ભ્રાન્તિ: દૂધના વિકાર દહીંની પેઠે બ્રહ્મનો વિકાર જીવ તથા જગત્ છે એવી જે પ્રતીતિ તે;

(૫) બ્રહ્મથી ભિન્ન જે જગત્ છે તે અસત્ય છતાં તેમાં સત્યતાની પ્રતીતિ તે પાંચમી ભ્રાન્તિ છે.

૫. શિષ્ય: આ પાંચ પ્રકારના ભ્રમની નિવૃત્તિ કયા દૃષ્ટાંતથી થાય છે?

ગુરુ: (૧) ભેદ ભ્રાન્તિની નિવૃત્તિ, બિંબ પ્રતિબિંબના દૃષ્ટાંતથી;

(૨) કર્તાભોક્તાપણાની ભ્રાન્તિની નિવૃત્તિ સ્ફટિકમાં લાલ પુષ્પના લાલ રંગની પ્રતીતિના દૃષ્ટાંતથી;

૩) સંગ ભ્રાન્તિની નિવૃત્તિ ઘટાકાશના દૃષ્ટાંતથી;

(૪) વિકારભ્રાન્તિની નિવૃત્તિ રજ્જુમાં કલ્પિત સર્પના દૃષ્ટાંતથી અને

(૫) બ્રહ્મથી ભિન્ન જગત્‌ના સત્યપણાની ભ્રાન્તિની નિવૃત્તિ કનકમાં કુંડળની પ્રતીતિના દૃષ્ટાંતથી થાય છે.

(૧) ભેદભ્રાન્તિની નિવૃત્તિમાં બિંબપ્રતિબિંબનું દૃષ્ટાંત:—

જેમ (૧) દર્પણમાં મુખનું પ્રતિબિંબ જણાય છે; તે પ્રતિબિંબ દર્પણમાં નથી. પરંતુ દર્પણને જોવાને માટે નીકળેલી નેત્રની જે વૃત્તિ તે દર્પણને સ્પર્શ કરીને પાછી ફરીને મુખનેજ જુવે છે. માટે બિંબ જે મુખ તેની સાથે પ્રતિબિંબ અભિન્ન છે. તેથી પ્રતિબિંબ મિથ્યા નથી પણ સત્ય છે; તથા

(૨) પ્રતિબિંબનો જે ધર્મ, (अ) બિંબથી ભિન્નપણું તથા (ब) દર્પણમાં સ્થિતિ તથા (क) બિંબથી ઉલટાપણું એ ત્રણ તથા તેમની પ્રતીતિરૂપ જ્ઞાન તે ભ્રાન્તિ છે. જેથી

(૩) એ ધર્મોના મિથ્યાપણાના નિશ્ચયરૂપ બાધ કરવાથી બિંબ અને પ્રતિબિંબનો સદા અભેદ નિશ્ચય થાય છે.

તે પ્રમાણે (૧) શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ બિંબ છે. તેનું અજ્ઞાનરૂપ દર્પણમાં જીવરૂપ પ્રતિબિંબ ભાસે છે. તેમાં

સ્વપ્નની પેઠે એક જીવ મુખ્ય છે અને બીજા સ્થાવર જંગમરૂપ નાના જીવો દેખાય છે. તે જીવાભાસ છે. તે જીવરૂપ પ્રતિબિંબ, ઇશ્વર રૂપ બિંબની સાથે સદા અભિન્ન છે. પરંતુ

(૨) માયાના બળથી તે જીવનો ધર્મ, (अ) બિંબરૂપ ઈશ્વરથી ભેદ, (ब) જીવપણું, નાનાપણું, અલ્પજ્ઞપણું, અલ્પશક્તિપણું, પરિચ્છિન્નતા વિગેરે તથા (क) તેની પ્રતીતિરૂપ જ્ઞાન એ સર્વ ભ્રાન્તિ છે. જેથી

(૩) તેના મિથ્યાપણાના નિશ્ચયરૂપ બાધ કરીને જીવરૂપ પ્રતિબિંબ તથા ઈશ્વરરૂપ બિંબ એ બેનો સદા અભેદ નિશ્ચય થાય છે.

બિંબ પ્રતિબિંબના દૃષ્ટાંતથી આ પ્રમાણે ભેદ ભ્રાન્તિની નિવૃત્તિ થાય છે.

(૨) કર્તા ભોક્તાપણાની નિવૃત્તિમાં સ્ફટિકમાં લાલપુષ્પના લાલરંગની પ્રતીતિનું દૃષ્ટાંત:

જેમ (૧) સ્વચ્છ સફેદ સ્ફટિકની બાજુ ઉપર લાલ (જપા) પુષ્પ હોય, તેનો લાલરંગ સંયોગ-

સંબંધથી સ્ફટિકમાં ભાસે છે. પરંતુ (૨) તે પુષ્પનો ધર્મ છે. અને (૩) પુષ્પ અને સ્ફટિકનો વિયોગ થતાં સ્ફટિકમાં લાલરંગ ભાસતો નથી. જેથી (૪) તે સ્ફટિકનો ધર્મ નથી. પરંતુ (૫) તેમાં ભ્રાન્તિથી ભાસે છે.

તે પ્રમાણે (૧) આત્મામાં અંતઃકરણનો ધર્મ જે કર્તાભોક્તાપણું તે તાદાત્મ્ય સંબંધને લીધે ભાસે છે. પરંતુ (૨) તે અંતઃકરણનો ધર્મ છે. (૩) સુષુપ્તિમાં અંતઃકરણ અને આત્માનો વિયોગ થતાં આત્મા વિષે તેનું ભાન થતું નથી. જેથી (૪) તે આત્માનો ધર્મ નથી. પરંતુ (૫) આત્મામાં ભ્રાન્તિથી ભાસે છે.

સ્ફટિકમાં લાલ રંગની પ્રતીતિના દૃષ્ટાંતથી આ પ્રમાણે કર્તાભોક્તાપણાની ભ્રાન્તિની નિવૃત્તિ થાય છે.

(૩) સંગ ભ્રાન્તિની નિવૃત્તિમાં ઘટાકાશનું દૃષ્ટાંત:

જેમ (૧) ઘટ ઉપાધિવાળું આકાશ ઘટાકાશ કહેવાય છે. (૨) તે આકાશ ઘટના સંગવાળું ભાસે છે તો પણ (૩) ઘટના ધર્મ ઉત્પત્તિ, નાશ, ગમના-

ગમન આદિ છે તે આકાશને સ્પર્શ કરતા નથી. જેથી (૪) આકાશ અસંગ છે અને (૫) આકાશનો સંબંધ ઘટની સાથે ભાસે છે, તે ભ્રાન્તિ છે. તેમ

(૧) દેહાદિ સંઘાતરૂપ ઉપાધિવાળા આત્માને જીવ કહેવામાં આવે છે. (૨) તે આત્મા તે સંઘાતના સંગવાળો ભાસે છે. તોપણ (૩) સંઘાતના ધર્મ જે જન્મ મરણુ આદિ છે તે આત્માને સ્પર્શ કરતા નથી. કારણુ કે સંઘાત દૃશ્ય અને આત્મા દ્રષ્ટા છે. (૪) આત્મા સંઘાતથી ન્યારો છે અને અસંગ છે તેથી (૫) આત્મા સંઘાતરૂપ નથી. માટે આત્માનો સંઘાતની સાથે અહંતારૂપ સંબંધ પણુ નથી. તથા

તે સંઘાત આત્માનો નથી પણુ પંચમહાભૂતોનો છે. જેથી આત્માનો સંઘાતની સાથે મમતારૂપ સંબંધ પણુ નથી. આત્મા સંઘાતથી ન્યારો છે માટે સંઘાતનાં સંબંધી સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ આદિ સાથે આત્માનો મમતારૂપ સંબંધ નથી.

એ પ્રમાણે આત્મા અસંગ છે. તેનો સંઘાતની સાથે અહંતા મમતારૂપ સંબંધ ભ્રાન્તિ છે.

*

ઘટાકાશના દષ્ટાંતથી સંગ ભ્રાન્તિની નિવૃત્તિ થાય છે.

(૪) વિકાર ભ્રાન્તિની નિવૃત્તિમાં રજ્જુમાં સર્પની પ્રતીતિનું દષ્ટાંત:

જેમ (૧) રજ્જુ પડેલી હોય, આછો અંધકાર હોય, તે રજ્જુ જોવા નેત્રરૂપ દ્વારથી અંતઃકરણની વૃત્તિ નીકળી છે. તે વૃત્તિ અંધકારાદિ દોષને લીધે રજ્જુના સ્વરૂપને ઓળખતી નથી. માટે તે વૃત્તિથી રજ્જુના આવરણનો ભંગ થતો નથી. અને રજ્જુ ઉપહિત ચૈતન્યને આશ્રયે રહેલી જે તૂલાવિદ્યા તેમાં ક્ષોભ થઈ સર્પરૂપ વિકાર ધારણ કરે છે. તેથી (૨) તે સર્પ, અવિદ્યાનો પરિણામ છે અને (૩) રજ્જુ ઉપહિત ચૈતન્યનો વિવર્ત છે. પરિણામ (વિકાર) નથી.

તે પ્રમાણે (૧) બ્રહ્મચૈતન્યને આશ્રયે રહેલી જે મૂલાવિદ્યા છે તે પ્રારબ્ધાદિ નિમિત્તથી ક્ષોભ પામીને જડ ચૈતન્ય (ચિદાભાસ) પ્રપંચરૂપ વિકાર ધારણ કરે છે. (૨) તે પ્રપંચ, અવિદ્યાનો પરિણામ

છે; અને (૩) અધિષ્ઠાન બ્રહ્મચૈતન્યનો વિવર્ત છે. પરિણામ (વિકાર) નથી.

આ રીતે રજ્જુમાં કલ્પિત સર્પના દૃષ્ટાંતથી વિકાર ભ્રાન્તિની નિવૃત્તિ થાય છે.

તૂલાવિદ્યા: વિષય (ઘટાદિ) ઉપહિત ચૈતન્યને આશ્રયે રહી તેને આવરણ કરવાવાળી જે અવિદ્યા તે.

મૂલાવિદ્યા: શુદ્ધ બ્રહ્મ જે આત્મા તેને આશ્રયે રહી તેને આવરણ કરવાવાળી જે અવિદ્યા તે.

ક્ષોભ: કાર્ય કરવાને તત્પર થવું તે.

પરિણામ: પૂર્વરૂપનો ત્યાગ અને અન્યરૂપની પ્રાપ્તિ તે.

અથવા ઉપાદાનની સમાનસત્તાવાળો અન્યથા સ્વરૂપ (ઉપાદાનથી અન્ય પ્રકારનો આકાર) તે. જેમ

દૂધનું પરિણામ દહિં છે. દૂધ તથા દહિંની સમાન (વ્યાવહારિક) સત્તા છે પણ દહિંનો આકાર, ગુણ, દૂધના નથી. માટે દહિં તે દૂધનું પરિણામ છે. એને વિકાર પણ કહે છે.

<u>અધિષ્ઠાન</u> : જે પોતે નિર્વિકારરૂપે રહે છે અને અવિદ્યાકૃત કલ્પિત કાર્યનો આશ્રય હોય છે તે. આ અધિષ્ઠાન વ્યાવહારિક તથા પારમાર્થિક એમ બે પ્રકારનું છે. જેમ કલ્પિત સર્પનું અધિષ્ઠાન રજ્જુ છે. (વ્યાવહારિક) જગતનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ ચૈતન્ય છે. (પારમાર્થિક)

<u>વિવર્ત</u>: અધિષ્ઠાનથી વિષમ (અલ્પ અને ભિન્ન) સત્તાવાળો તથા અન્યથા સ્વરૂપ (નવીન પ્રકારનો આકાર) તે.

જેમ રજ્જુનું વિવર્ત સર્પ છે. તેને <u>કલ્પિતકાય</u> અથવા <u>કલ્પિત વિશેષ અંશ</u> પણ કહે છે.

(૫) બ્રહ્મથી ભિન્ન જગતની સત્યતાની ભ્રાન્તિની નિવૃત્તિમાં કનકમાં પ્રતીતિનું દૃષ્ટાંતઃ

જેમ (૧) કનક અને કુંડળનો ભેદ કાર્ય કારણને લીધે ભાસે છે તે કલ્પિત છે; અને (૨) કનકથી કુંડળનું ભિન્ન સ્વરૂપ દેખાતું નથી. જેથી (૩) તેમનો વાસ્તવ અભેદ છે. અને તેથી (૪) કનકથી ભિન્ન કુંડળની સત્તાજ નથી. તે પ્રમાણે

(૧) બ્રહ્મ અને જગતનો ભેદ કાર્ય કારણને લીધે ભાસે છે પણ તે કલ્પિત છે. (૨) વિચાર કરીને જોઈએ છીએ તો અસ્તિ, ભાતિ, અને પ્રિયથી ભિન્ન નામ રૂપ જગત્ સત્ય સિદ્ધ થતું નથી, પરંતુ મિથ્યા સિદ્ધ થાય છે. અને જે વસ્તુ જેમાં કલ્પિત હોય છે તે વસ્તુ તેનાથી ભિન્ન સિદ્ધ થતી નથી. જેથી (૩) બ્રહ્મથી જગતનો વાસ્તવ અભેદ છે (૪) તેથી બ્રહ્મથી જગતની ભિન્ન સત્તા નથી.

આ પ્રમાણે કનકમાં કુંડળની પ્રતીતિના દૃષ્ટાંતથી બ્રહ્મથી ભિન્ન જગતની સત્યતાની ભ્રાન્તિની નિવૃત્તિ થાય છે.

૬ શિષ્યઃ ભ્રાન્તિ એટલે શું?

ગુરુઃ ભ્રાન્તિ એટલે અધ્યાસ.

૭ શિષ્યઃ અધ્યાસ એ શું?

ગુરુઃ (૧) ભ્રાન્તિ જ્ઞાનનો વિષય જે મિથ્યા વસ્તુ અને ભ્રાન્તિ જ્ઞાન તે અધ્યાસ અથવા

(૨) અધિષ્ઠાનથી વિષમ સત્તાવાળો અવભાસ તે અધ્યાસ, છીપોલીમાં રૂપાની ભ્રાન્તિ થાય. ત્યાં

છીપોલી વ્યાવહારિક સત્તામાં છે અને રૂપું કલ્પિત હોવાથી પ્રાતિભાસિક સત્તામાં છે. માટે છીપોલીમાં રૂપાનું જ્ઞાન અને રૂપું તે બન્નેને સિદ્ધાન્તમાં અવભાસ અથવા અધ્યાસ કહે છે. (વૃત્તિ પ્રભાકર. ૧૦૪) અથવા

(૩) પોતાના અભાવવાળા અધિકરણમાં પોતાની પ્રતીતિ તેને અધ્યાસ કહે છે. (પંચદશી.)

(अ) ઠૂણકામાં ચોરનો અભાવ છે છતાં આધકરણ ઠૂણકામાં ચોરની પ્રતીતિ, તે અધ્યાસ.

(आ) છીપોલીમાં રૂપાનો અભાવ છે છતાં અધિકરણ છીપોલીમાં રૂપાની પ્રતીતિ તે અધ્યાસ.

(इ) રજ્જુમાં સર્પનો અભાવ છે છતાં અધિકરણ રજ્જુમાં સર્પની પ્રતીતિ તે અધ્યાસ.

જેમાં ભ્રાન્તિ થાય તે અધિષ્ઠાન કહેવાય. આ અધિષ્ઠાન (અધિકરણ) વ્યાવહારિક હોય અથવા પારમાર્થિક હોય.

જેની ભ્રાન્તિ થાય તે આરોપ્ય કહેવાય.

૮ શિષ્યઃ આ અધ્યાસ કેટલા પ્રકારના છે?

ગુરુઃ સ્વરૂપાધ્યાસ અને સંસર્ગાધ્યાસ એમ

અધ્યાસના બે પ્રકાર છે. અથવા

જ્ઞાનાધ્યાસ અને અર્થાધ્યાસ એમ બે પ્રકારના અધ્યાસ છે.

૯ શિષ્યઃ આ અધ્યાસના પ્રકાર સરળતાથી સમજાવશો ?

ગુરુઃ અનાત્માનું સ્વરૂપજ આત્મામાં અધ્યસ્ત છે. અથવા

જ્યાં પદાર્થનું સ્વરૂપ અનિર્વચનીય ઉત્પન્ન થાય ત્યાં કહિયે.

સ્વરૂપાધ્યાસ

(૧) "હું અજ્ઞાની છું." એ પ્રમાણે અજ્ઞાનનો <u>શુદ્ધચેતન</u> વિષે અધ્યાસ બને છે.

(૨) "હું છું." એ પ્રમાણે <u>અજ્ઞાન ઉપહિત ચેતન</u> વિષે અહંકાર (અંતઃકરણ) નો અધ્યાસ બને છે.

(૩) "હું સુખી છું; હું દુઃખી છું; હું કર્તા છું; હું ભોક્તા છું." એ પ્રમાણે સુખ દુઃખ, કામ સંકલ્પાદિ અંતઃકરણના ધર્મોનો <u>અંતઃકરણ ઉપહિત ચેતનમાં</u> અધ્યાસ બને છે.

(૪) "હું કાણો છું; હું આંધળો છું; હું બહેરો છું; દેખું છું; સાંભળું છું; હું બોલું છું." એ પ્રમાણે ઈન્દ્રિયોના ધર્મોનો પણ અંતઃકરણ ઉપહિત ચેતનમાં અધ્યાસ બને છે.

(૫) "હું મનુષ્ય છું; બાળક છું; યુવાન છું; બ્રાહ્મણ છું; વિગેરે ધર્મો સહિત દેહનો અંતઃકરણ તથા ઈન્દ્રિયના ધર્મ ઉપહિત ચેતનવિષે અધ્યાસ બને છે.

(૬) "હું જાડો છું; હું પાતળો છું; ગોરો છું; કાળો છું;" વિગેરે દેહના ધર્મોનો દેહઉપહિત ચેતન વિષે અધ્યાસ બને છે.

ઈન્દ્રિય તથા દેહનો સ્વરૂપથી કૂટસ્થ વિષે અધ્યાસ નથી; પણ બ્રહ્મ ચેતન વિષે અધ્યાસ છે. પરંતુ ઈન્દ્રિય અને દેહના ધર્મસહિત તેમની કૂટસ્થ સાથે અભેદ પ્રતીતિ થાય છે.

"હું આંખ છું; હું દેહ છું;" એવી કેવળ દેહ અને ઈન્દ્રિયોની કૂટસ્થ સાથે અભેદપ્રતીતિ થતી નથી.

આ પ્રમાણે અજ્ઞાન આદિકનો (ઉપર દૃષ્ટાંત ૧ થી ૬ માં કહ્યું તેમ) ચૈતન્યમાં અધ્યાસ બને છે.

તે તે પદાર્થોનું સ્વરૂપ અનિર્વચનીય ઉત્પન્ન થએલું છે; માટે તે સર્વ પ્રકાર સ્વરૂપાધ્યાસના છે.

(સત્ અસત્થી વિલક્ષણ તે અનિર્વચનીય રજ્જુમાં સર્પની પ્રતીતિ: જો સર્પ સત્ય હોય તો રજ્જુનું જ્ઞાન થતાં તે સર્પની નિવૃત્તિ ન થવી જોઇએ. પણ નિવૃતિ થાય છે માટે સર્પ સત્થી વિલક્ષણ કહેવાય છે. જો સર્પ અસત્ હોય તો વંધ્યાપુત્રની પેઠે પ્રતીતિ ન થવી જોઇએ. પણ પ્રતીતિ થાય છે માટે સર્પ અસત્થી વિલક્ષણ કહેવાય છે.)

સ્વરૂપાધ્યાસમાં કેવળ ધર્માધ્યાસ, ધર્મસહિત ધર્મીનો અધ્યાસ અને અન્યતરાધ્યાસ એ ત્રણે સમાઇ જાય છે.

આવિશ્રામના પ્રશ્ન ૪માં બતાવેલી જે પાંચ પ્રકારની ભ્રાન્તિ બતાવી તેમાં સંગભ્રાન્તિ તે સંસર્ગાધ્યાસમાં સમાઈ જાય છે અને બાકીની ચાર (૧) ભેદ ભ્રાન્તિ (૨) કર્તા ભોક્તાપણાની ભ્રાન્તિ, (૩) વિકાર ભ્રાન્તિ અને (૪) જગતની સત્યતાની ભ્રાન્તિ એ સ્વરૂપાધ્યાસમાં આવી જાય છે.

સંસર્ગાધ્યાસ અથવા સંબંધાધ્યાસ.

જ્યાં પદાર્થનું સ્વરૂપ તો પહેલેથીજ સિદ્ધ હોય,

પછી તે પદાર્થ વ્યાવહારિક હોય અથવા પારમાર્થિક હોય અને અનિર્વચનીય સંબંધ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સંસર્ગાધ્યાસ છે:

આત્માનું સ્વરૂપ તો સત્ય છે. માટે તે અધ્યસ્ત નથી. પણ તેનો સંસર્ગ અનાત્મા વિષે અધ્યસ્ત છે. માટે તેમનો સંસર્ગાધ્યાસ છે.

(૧) જેમ મુખનો દર્પણ સાથે કોઇ સંબંધ નથી. બન્ને પદાર્થ (મુખ અને દર્પણ) વ્યાવહારિક છે. ત્યાં દર્પણમાં મુખનો સંબંધ પ્રતીત થાય છે. માટે તે અનિર્વચનીય સંબંધ ઉપજે છે.

તેમ રાતા વસ્ત્રમાં "रक्तः पटः" એવી પ્રતિતી થાય છે; રાતા રંગવાળું વસ્ત્ર છે. આ પ્રતીતિથી રાતા રંગનો વસ્ત્ર સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ ભાસે છે. રાતો રંગ એ તો કેસુડા (કસુંબા)નો છે માટે રાતાપણાનો તાદાત્મ્ય સંબંધ કેસુડા (કસુંબા)ના ફુલમાં છે, વસ્ત્રમાં નથી.

આ પ્રમાણે રાતા રંગવાળું કુંસુંભ પુષ્પ અને વસ્ત્ર એ બન્ને વ્યાવહારિક છે તેમનો તાદાત્મ્ય સંબંધ અનિર્વચનીય ઉપજે છે.

(૨) "રાતો સ્ફટિક" આ પ્રતીતિથી રાતા પણાનો તાદાત્મ્ય સંબંધ સફેદ સ્ફટિકમાં ભાસે છે. રતાશનું તાદાત્મ્ય પુષ્પમાં છે, સ્ફટિકમાં નથી. માટે સ્ફટિકમાં રાતાપણાનો અનિર્વચનીય તાદાત્મ્ય સંબંધ ઉપજે છે.

આ પ્રમાણે અનેક સ્થાનોમાં,સંબંધી તો વ્યાવહારિક છે. તેમના સંબંધનું જ્ઞાન અનિર્વચનીય ઉપજે છે. તેને સંસર્ગાધ્યાસ અથવા સંબંધાધ્યાસ કહે છે.

તેજ પ્રમાણે ચેતનનો અહંકારમાં અધ્યાસ નથી; પણ ચેતન તો પારમાર્થિક છે; તેના સંબંધનો અહંકારમાં અધ્યાસ છે. આત્માપણું ચેતનમાં છે અને અહંકારમાં પ્રતીત થાય છે માટે આત્માનું તાદાત્મ્ય, ચેતનમાં છે અને અહંકારમાં પ્રતીત થાય છે. માટે આત્મચેતનનો તાદાત્મ્ય સંબંધ અહંકારમાં અનિર્વચનીય છે. માટે ચેતન કલ્પિત નથી પણ ચેતનનો અહંકાર સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ કલ્પિત છે.

આ પ્રમાણે અનાત્મા (અહંકારાદિક)માં ચેતન

આત્માનો અધ્યાસ થાય છે. ત્યાં આત્માનો અનાત્માની સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ અધ્યસ્ત (કલ્પિત) છે. તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી; આત્માનો અનાત્મામાં કેવળ સંબંધાધ્યાસ (સંસર્ગાધ્યાસ) છે.

જ્ઞાનાધ્યાસ તથા અર્થાધ્યાસ

જ્ઞાન + અધ્યાસ = જ્ઞાનાધ્યાસ. અનિર્વચનીય વસ્તુની પ્રતીતિને જ્ઞાનાધ્યાસ કહીએ.

રજ્જુમાં સર્પની પ્રતીતિ; ઠુણકામાં ચોરની પ્રતીતિ; છીપોલીમાં રૂપાની પ્રતીતિ; વિગેરે જ્ઞાનાધ્યાસમાં દૃષ્ટાંત છે.

અર્થ+અધ્યાસ=અર્થાધ્યાસ. અર્થ=વિષય; પદાર્થ. જ્ઞાનના અનિર્વચનીય વિષયને અર્થાધ્યાસ કહીએ (ઉપર કહેલાં દૃષ્ટાંતોમાં સર્પ, ચોર, રૂપું વિગેરે વિષયો છે.)

અર્થાધ્યાસના છ પ્રકાર.

(૧) કેવળ સંબંધાધ્યાસ (સંસર્ગાધ્યાસ); (૨) સંબંધ સહિત સંબંધીનો અધ્યાસ; (૩) કેવળ ધર્માધ્યાસ; (૪) ધર્મ સહિત ધર્મીનો અધ્યાસ; (૫) અન્યોન્યાધ્યાસ; અને (૬) અન્યતરાધ્યાસ.

જ્યાં જ્યાં ભ્રમજ્ઞાન છે ત્યાં બધે સ્થળે અનિર્વચનીય પદાર્થની ઉત્પત્તિ થાય છે.

(अ) કોઈ સ્થળે સંબંધીની ઉત્પત્તિ તથા અધ્યાસ થાય છે. જેમ છીપોલીમાં રૂપાની, રજ્જુમાં સર્પની: વિગેરે.

છીપોલીમાં રૂપાનો અધ્યાસ તે અર્થાધ્યાસ કહેવાય. અને રૂપાની પ્રતીતિ તે જ્ઞાનાધ્યાસ કહેવાય.

(૧) કેવળ સંબંધાધ્યાસ: આત્માનો અનાત્મામાં કેવળ સંબંધાધ્યાસ: જેમ અનાત્મા (અહિંકારાદિક)માં આત્માનો અધ્યાસ.

(ब) કોઈ સ્થળે ધર્મના સંબંધનો અધ્યાસ થાય છે.

(૨) સંબંધ સહિત સંબંધીનો અધ્યાસ: "હું અજ્ઞાની છું" અહિં શુદ્ધ ચેતન વિષે અનાત્મા "અજ્ઞાન"નો સંબંધ તથા સ્વરૂપ બન્ને અધ્યસ્ત છે.

(૩) કેવળ ધર્માધ્યાસ: જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છે; અંતઃકરણ જ્ઞાન સ્વરૂપ નથી. જ્ઞાનનો સંબંધ અંતઃકરણમાં પ્રતીત થાય છે. માટે આત્માના સંબંધનો અંતઃકરણમાં અધ્યાસ થાય છે.

"घटः स्फुरति, पटः स्फुरति" એમ સ્ફુરણ સંબંધ સર્વ પદાર્થોમાં પ્રતીત થાય છે. માટે આત્મસંબંધનો સર્વ પદાર્થમાં અધ્યાસ થાય છે.

કાણાપણું, બહેરાપણું, વિગેરે ઇન્દ્રિયોના ધર્મોની આત્મામાં પ્રતીતિ થાય છે. જેમકે "હું કાણો છું."

"હું નેત્ર છું" એવી પ્રતીતિ કોઇને થતી નથી. માટે નેત્રનો ધર્મ કાણાપણું, તેનો આત્મામાં અધ્યાસ છે. આ કેવળ ધર્માધ્યાસનું દૃષ્ટાંત છે.

૪. ધર્મસહિત ધર્મીનો અધ્યાસ: કર્તા ભોક્તાપણું વિગેરે ધર્મ કહેવાય. તે અંતઃકરણના ધર્મો છે; માટે અંતઃકરણ ધર્મી કહેવાય.

અંતઃકરણ અને તેના કર્તાપણું વિગેરે ધર્મો આત્મામાં અધ્યસ્ત હોય ત્યાં ધર્મ સહિત ધર્મીનો અધ્યાસ છે.

હું ભજન, દાન, તપ, યજ્ઞાદિક શુભ કાર્ય કરું છું, તેથી હું સ્વર્ગમાં જઇ ત્યાંના ભોગ ભોગવીશ. જવાનો ધર્મ અને ભોગવવાનો ધર્મ અંતઃકરણનો છે. અહિં તે અંતઃકરણ અને તેના ધર્મો ચેતન આત્મા (હું) માં અધ્યસ્ત છે.

(૫) <u>અન્યોન્યાધ્યાસ:</u> લોહ અને અગ્નિની પેઠે આત્મામાં અનાત્માનો અને અનાત્મામાં આત્માનો જે અધ્યાસ તે.

(૬) <u>અન્યતરાધ્યાસ :</u> બેમાંથી એકનો અધ્યાસ તે.

આત્મામાં અનાત્માનો અથવા અનાત્મામાં આત્માનો અધ્યાસ. અનાત્મામાં આત્માનું સ્વરૂપ અધ્યસ્ત નથી પણ આત્મામાં અનાત્માનું સ્વરૂપ અધ્યસ્ત છે.

અહંકારાદિક અનાત્માનો અને આત્માનો અધ્યાસ જાણવામાં પાંચમો અન્યોન્યાધ્યાસ વિશેષ ઉપયોગી છે. એ અધ્યાસ સંસર્ગાધ્યાસ અને સ્વરૂપાધ્યાસ બન્નેમાં સમાઈ રહે છે.

<u>અન્યોન્યાધ્યાસનો વિશેષ ખુલાસો :</u>

પરસ્પરમાં પરસ્પરનો અધ્યાસ તે અન્યોન્યાધ્યાસ.

(૧) અનાત્માનો ધર્મ દુ:ખ અને દ્વૈત સહિતપણું, તે આત્માના ધર્મ આનંદ અને અદ્વૈતપણામાં સ્વરૂપથી અધ્યસ્ત થઇને તેને ઢાંકે છે.

(૨) આત્માના ધર્મ (સત્ અને ચિત્) અનાત્માના ધર્મ (અસત્તા અને જડતા) માં સંસર્ગદ્વારા અધ્યસ્ત થઈને તેને ઢાંકે છે.

સત્, ચિત્, આનંદ અને અદ્વૈતપણું; એ ચાર વિશેષણો આત્માનાં છે. અને અસત્, જડ, દુઃખ અને દ્વૈતસહિતપણું એ ચાર વિશેષણો અનાત્માનાં છે: તેમાં અનાત્માનાં દુઃખ અને દ્વૈતસહિતપણું એ બે વિશેષણોએ આત્માના આનંદ અને અદ્વૈતપણાને ઢાંકયાં છે માટે આત્મામાં

(૧) હું આનન્દરૂપ તથા અદ્વૈતરૂપ છું એવી પ્રતીતિ થતી નથી. પણ

(૨) હું દુઃખી તથા ઈશ્વરાદિકથી ભિન્ન છું એવી પ્રતીતિ થાય છે.

આત્માનાં સત્ અને ચિત્ એ બે વિશેષણોએ અનાત્માનાં અસત્ અને જડપણું એ બે વિશેષણોને ઢાંકી દીધાં છે. માટે અનાત્મા જે અહંકારાદિક તેમાં

(૧) અસત્ છે, અભાન (જડ) રૂપ છે એવી પ્રતીતિ થતી નથી. પણ

(૨) વિદ્યમાન છે, ભાસે (ચેતન) છે એવી પ્રતીતિ થાય છે.

આ પ્રમાણે આત્મા અને અનાત્માનો અન્યોન્યાધ્યાસ (પરસ્પરનો અધ્યાસ) છે.

ॐ तत्सत्

શ્રી वेदान्तमार्गदर्शिनीમાં "પ્રપંચનું મિથ્યાપણું" એ નામનો તેરમો વિશ્રામ સંપૂર્ણ.

धीरोऽत्यन्तदयान्वितोऽपि सुगुणाचारान्वितोवाऽथवा
नीतिज्ञो विधिवाददेशिकपरो विद्याविवेकोऽथवा ।
दुष्टानामतिपापभावितधियां सङ्गं सदा चेद्भजेत्
तद्बुद्ध्या परिभावितो व्रजति तत्
साम्यं क्रमेण स्फुटम् ॥ १

अतः सङ्गः परित्याज्यो दुष्टानां सर्वदैव हि ।
दुःसङ्गी च्यवते स्वार्थाद्यथेयं राज्यकन्यका ॥ २

(અધ્યાત્મ રામા૦ અયો૦ કાં૦ સ૦ ૨. શ્લો૦ ૮૨-૮૩)

અર્થઃ-(મહાદેવજી કહે છે, હે પાર્વતિ!) મનુષ્ય ગમે તેટલો ધીર, અત્યંત દયાળુ, સુંદર ગુણી, સદાચારી, નીતિજ્ઞ, શાસ્ત્રજ્ઞ, ગુરુભક્ત તથા પ્રજ્ઞ-

(વધુ માટે પૃ. ૨૨૭ ઉપર વાંચો.)

વિશ્રામ ૧૪મો

પ્રપંચ વિષે. ભાગ ૪ થો

જ્ઞાનીના કર્મની નિવૃત્તિ વિષે.

૧. શિષ્યઃ કર્મ કોને કહીએ ?

ગુરુઃ શરીર, વાણી અને મનની જે ક્રિયા તે કર્મ કહેવાય.

૨. શિષ્યઃ કર્મ કેટલા પ્રકારનાં છે ?

ગુરુઃ (૧) સંચિત, (૨) પ્રારબ્ધ અને (૩) ક્રિયમાણ (આગામિ); એમ ત્રણ પ્રકારના ભેદથી કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં છે.

૩. શિષ્યઃ સંચિત કર્મ કોને કહીએ ?

ગુરુઃ (૧) અનેક અતીત (પૂર્વેના) જન્મોમાં સંચય કરેલાં જે કર્મ તે <u>સંચિત કર્મ</u> કહેવાય.

૪. શિષ્યઃ પ્રારબ્ધ કર્મનું શું સ્વરૂપ છે ?

ગુરુઃ (૨) અનેક સંચિત કર્મમાંથી પરિપાક દશાને પામેલાં તથા ઈશ્વરની ઇચ્છાથી વર્તમાન દેહનો આરંભ કરવાવાળાં જે કોઇ સંચિત કર્મ (કર્મો) તે <u>પ્રારબ્ધ કર્મ</u> કહેવાય છે. (આ કર્મો વર્તમાન દેહમાં સુખદુઃખાદિક આપવામાં નિમિત્ત રૂપ છે.)

૫. શિષ્યઃ ક્રિયમાણ કર્મ કોને કહીએ?

ગુરુઃ (૩) જ્ઞાન થયા પછી અથવા પૂર્વે, આ વર્તમાન દેહમાં મરણ પર્યંત કરવામાં આવતાં જે કર્મ તે ક્રિયમાણ કર્મ કહેવાય છે.

૬. શિષ્યઃ જ્ઞાનીના કર્મની નિવૃત્તિ કેવી રીતે થાય છે.

ગુરુઃ (૧) જ્ઞાનથી અજ્ઞાનના આવરણ અંશની નિવૃત્તિ થાય છે. આવરણની નિવૃત્તિ થવાથી તેને આશ્રયે રહેલાં જે સંચિત (પૂર્વે અનેક જન્મોમાં કરેલાં) કર્મ તેમની નિવૃત્તિ થાય છે. [સંચિત કર્મ અજ્ઞાનની આવરણ શક્તિ (અંશ)ને આશ્રયે રહે છે.]

(૨) જ્ઞાન થયા પૂર્વે તથા પછીથી આ જન્મમાં કરેલાં કર્મોનો, "હું અકર્તા છું, હું અભોક્તા છું, હું અસંગ છું તથા હું બ્રહ્મ છું" એ નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાનના બળથી, પોતામાં રહેલો ભ્રમજન્ય તાદાત્મ્ય તેનો નાશ થવાથી અને રાગદ્વેષનો અભાવ સધાવાથી, જળમાં રહેલા કમળપત્રની પેઠે તે કર્મોનો જ્ઞાનીને સ્પર્શ થતો નથી.

[આવા જ્ઞાનીથી થતાં ક્રિયમાણ કર્મનું શું

થાય ? તે કર્મોનું ફળ કોઈને મળે કે નહિ ? એવી શંકા થાય તેનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણે:]

प्रारब्धं भोगतो नश्येत् शेषं ज्ञानेन दह्यते ।
शारीरं त्वितरत्कर्म तद्द्वेषिप्रियवादिनोः ॥

તે જ્ઞાની પુરુષનાં આ જન્મમાં કરેલાં શુભ ક્રિયમાણ કર્મનું ફળ સુહૃદ, સકામી ભક્ત, અથવા શિષ્યને મળે છે; અને અશુભ ક્રિયમાણ કર્મનું ફળ તેમનો દ્વેષ કરનાર તથા નિંદા કરનાર મનુષ્યોને મળે છે.

(૩) અજ્ઞાનની વિક્ષેપશક્તિને આશ્રયે રહેતાં જ્ઞાનીનાં પ્રારબ્ધ (પૂર્વે કોઇ એક અથવા અનેક જન્મમાં કરેલાં અને આ દેહનો આરંભ કરવાવાળાં) કર્મની ભોગથી નિવૃત્તિ થાય છે.

માટે જ્ઞાની સર્વ કર્મથી મુક્ત છે અને તેથી જ કર્મથી રચેલા જન્માદિક સંસારથી પણ મુક્ત છે.

આ પ્રમાણે જ્ઞાનીનાં કર્મની નિવૃત્તિ થાય છે.

ॐ तत्सत्

इति श्री वेदान्तमार्गदर्शिनी માં "જ્ઞાનીના કર્મની નિવૃત્તિ વિષે" એ નામનો ચૌદમો વિશ્રામ સંપૂર્ણ.

ॐ

विश्राम १५ मो

પ્રપંચ વિષે. ભાગ ૫ મો.

જ્ઞાનની તથા અજ્ઞાનની સાત ભૂમિકા.

૧. શિષ્યઃ સર્વ જ્ઞાનીઓનો નિશ્ચય એક હોય છે, છતાં સ્થિતિનો ભેદ શા કારણથી હોય છે?

ગુરુઃ સર્વ જ્ઞાનીઓની સ્થિતિનો ભેદ જ્ઞાનની ભૂમિકાઓને લીધે છે.

૨. શિષ્યઃ એ જ્ઞાનની ભૂમિકા કયી કયી છે?

ગુરુઃ જ્ઞાનની સાત ભૂમિકા છે. (૧) શુભેચ્છા, (૨) સુવિચારણા, (૩) તનુમાનસા, (૪) સત્ત્વાપત્તિ, (૫) અસંસક્તિ, (૬) પદાર્થાભાવિની અને (૭) તુરીયગા.

અનાથદાસજી મહાત્મા "વિચારમાળા" ગ્રંથમાં આ ભૂમિકાનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છેઃ

विषय विषे भई द्वेषता, गुरु तीरथ अनुराग।
तातें शुभइच्छा कही, कथा श्रवण मन लाग १

અર્થઃ-વિષયો (અનિત્ય, સાતિશય દોષવાળા, તથા જેનો સ્પર્શ માત્ર દુઃખદાયી છે એવું જ્ઞાન

થવાથી તે)માં દ્વેષ (તેમનો ત્યાગ કરવાની ઈચ્છા) ઉત્પન્ન થતાં ગુરુ તથા તીર્થોમાં પ્રીતિ થાય અને કથાશ્રવણુમાં મન ચોંટે તેને શુભ ઇચ્છા (જ્ઞાનની પ્રથમ ભૂમિકા) કહી છે.

भगवति रति गति आन मति, प्रेमयुक्त नित चित्त ।
गुण गावत पुलकित हृदय, दिन दिन सरस सुहित्त॥

અર્થ:–(તે પુરાણોની કથાના શ્રવણુથી) ભગવાનમાં પ્રીતિ; ભગવાનના જ્ઞાનથી જ મોક્ષ થવો એવો નિશ્ચય; ચિત્તની ભગવાન સિવાય બીજા બધામાંથી નિવૃત્તિ; ભગવાનમાં પ્રેમ સહિત નિત્ય ચિત્તની સ્થિતિ; તેમના ગુણુગાન કરતાં શરીરમાં રોમાંચ થવો તેમજ તેમના ઉપર હંમેશ પ્રેમનો વધારો થવો એ શુભ ગુણોનો સંભવ, શુભ ઇચ્છા કહેવાય છે.

दूजी कही विचारना, उपज्यो तत्त्व विचार ।
एकांत है शोधन लग्यो कोऽहं को संसार ॥

અર્થ:–જ્યારે (આ સંસારમાં તત્ત્વ શું છે? મિથ્યા શું છે? એવો) વિચાર ઉત્પન્ન થાય; ત્યારે એકાંતમાં બેસીને "હું કોણ છું? આ સંસારનું

સ્વરૂપ શું છે?" એવો વિચાર કરવા લાગે છે. આને બીજી "સુવિચારણા" ભૂમિકા કહી છે.

तनुमानसा सु तीसरी, मनको प्रत्याहार ।
थिर ह्वै शुद्ध स्वरूपको, राखै नित संभार ॥

અર્થ:–બહાર તેમજ અંતર વિષયોથી ચિત્તનો નિરોધ કરી, પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપ-બ્રહ્મરૂપની હંમેશ સ્મૃતિ કરવી તે તનુમાનસા નામની ત્રીજી ભૂમિકા છે. (તનુમાનસા=મનની સૂક્ષ્મતા.)

चतुर्थी सत्त्वापत्ति यह, अनुभव उदय अभंग ।
आत्मा जग दरस्यो भलै, ज्यों मध्य सिंधु तरंग ॥

અર્થ:–(બ્રહ્મ ચિંતન નિરંતર કરવાથી) સંશય વિપર્યય રહિત, સ્વરૂપ સાક્ષાત્કારનો અનુભવ પ્રાપ્ત થવો. અને તેનાથી સમુદ્ર મધ્યે તરંગ છે તે જેમ સમુદ્રરૂપ છે, તેમ જગત્ છે તે આત્મારૂપ સમુદ્રમાં તરંગ હોવાથી આત્મારૂપ જ છે, એવું રૂડી પ્રકારે જ્ઞાન થવું. એ ભૂમિકા (સ્થિતિ)ને ચોથી "સત્ત્વાપત્તિ" કહી છે.

छूटयो तन अभिमान जब, निश्चय कियो स्वरूप ।
असंसक्ति यह भूमिका, पंचम महा अनूप ॥

અર્થ:—સ્વરૂપનો નિશ્ચય થવાથી દેહાભિમાન જ્યારે છૂટી જાય (પોતાના શરીરથી પોતાને યથાર્થ ભિન્ન જાણે); એ ઉપમા રહિત સ્થિતિ "અસંસક્તિ" નામની જ્ઞાનની પાંચમી ભૂમિકા છે.

कहे पदारथ बुद्धिलौं, सबको होई अभाव ।
यह पदारथाभाविनी षण्ठी भूमि लखाव ॥

અર્થ:—જેમ સુવર્ણ વેત્તા પુરુષને કડુ કુંડળ આદિ સર્વ ભૂષણો વિદ્યમાન હોવા છતાં સુવર્ણનીજ પ્રતીતિ થાય છે તેમ દેહથી આરંભી બુદ્ધિ સુધીના જેટલા પદાર્થો કહ્યા તે બધાનો અભાવ થવો (બ્રહ્મરૂપ પ્રતીતિ થવી) એ સ્થિતિને છઠ્ઠી "પદાર્થાભાવિની" ભૂમિકા કહી છે.

भावाभाव न तहां कछु, सप्तम तुरियामांहि ।
मैं तू तहां न संभवै, कहा अहै कह नाहिं ॥

અર્થ:—હું (પ્રમાતા) તું (પ્રમેય) [અને એ બે હોવાથી સિદ્ધ થતું પ્રમાણ, એ ત્રિપુટી]રૂપ દ્વૈતનો ચોથી ભૂમિકામાં ભાવ (પ્રતીતિ); તથા છઠ્ઠી ભૂમિકામાં અભાવ (અપ્રતીતિ) તે બંને જે ભૂમિકામાં નથી તે જ્ઞાનની "તુરીયા" નામની સપ્તમી ભૂમિકા છે.

(ભાવાભાવ પદાર્થથી ભિન્ન વસ્તુ) કઈ છે? તથા કઇ નથી? (**यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह**) મન સહિત સર્વ ઇન્દ્રિયો જેને પ્રાપ્ત ન થતાં જેનાથી પાછાં ફરે છે તે **अवाच्य** વસ્તુ રહે છે.

(પૂજ્યપાદ સ્વામી શ્રી નિત્યાનંદજી તથા સ્વામી શ્રી પ્રકાશાનંદજીના વાર્તાલાપ પ્રસંગ ૨૨ માંથીઃ)

૧. શુભેચ્છાઃ "મેં આટલું આયુષ્ય મૂઢતામાં કેમ વૃથા ગુમાવ્યું? હવે જાગ્યા ત્યારથી સવાર અને ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણવું એ કહેવત પ્રમાણે હવે પછી આ સંસારની મોહજાળનો પરિત્યાગ કરીને, મારા આત્મકલ્યાણ માટે શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુને શરણે જઇને, મોક્ષશાસ્ત્રોનું અવલોકન કરી, તેઓ-શ્રીના ઉપદેશ પ્રમાણે આત્મવિચાર કરીશ." એ પ્રમાણે સાધન ચતુષ્ટય પૂર્વક ઇચ્છા તે શુભેચ્છા કહેવાય છે. તાત્પર્ય કે

નિષિદ્ધકર્મોના પરિત્યાગ પૂર્વક ફલાભિસંધાન રહિત, વિહિત કર્મના સેવનથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને તથા વિવેક, વૈરાગ્ય, ષટ્સંપત્તિ 'અને

મુમુક્ષુતા એ ચારે સાધન સંપાદન કરીને, જેનું પરિ-ણામ મુક્તિમાં હોય અને જેનું ફળ શ્રવણાદિમાં પ્રવૃત્તિ હોય એવી ઉપાધિવાળી આત્માના સાક્ષાત્કાર માટે જે ઉત્કટ ઈચ્છા થવી તે શુભેચ્છા કહેવાય છે. અને તે જ્ઞાનની પ્રથમ ભૂમિકા છે.

૨. સુવિચારણા: તીવ્ર વૈરાગ્યના અભ્યાસપૂર્વક વેદાંત શાસ્ત્રોનાં શ્રવણ મનનમાં પ્રવૃત્તિ થવી, શ્રદ્ધા પૂર્વક સદ્‌ગુરુની સેવા કરવી, નિર્જન દેશમાં વાસ તથા ભિક્ષા ભોજન વિગેરે યતિધર્મમાં પ્રવૃત્તિ તથા સદ્‌ગુરુએ ઉપદેશેલાં વચનોનો તથા મોક્ષ શાસ્ત્રોનો વારંવાર વિચાર કરવો, તે સુવિચારણા કહેવાય છે. એ જ્ઞાનની બીજી ભૂમિકા છે.

૩. તનુમાનસા: શુભેચ્છા તથા સુવિચારણા પૂર્વક શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનથી જે શબ્દાદિ વિષયોમાં અનાસક્તિ પર્યંત સવિકલ્પ સમાધિના અભ્યાસ વડે બુદ્ધિની તનુતા–સૂક્ષ્મતા પ્રાપ્ત થાય, તે તનુમાનસા નામની જ્ઞાનની ત્રીજી ભૂમિકા છે.

૪. સત્ત્વાપત્તિ: આગળની ત્રણ ભૂમિકાના અભ્યાસથી બાહ્યપદાર્થો વિષે રહેલા રાગના સંસ્કારો

નિર્મૂળ થવાથી, અને મન વિષયોની વાસનાથી વિરક્ત થઇ શાન્ત હોવાથી, માયા, માયાનાં કાર્યો તથા ત્રણ અવસ્થાથી રહિત કેવળ શુદ્ધ, સન્માત્ર, ચિન્માત્ર, આનંદઘન આત્મા વિષે ત્રિપુટીના લયે કરીને સાક્ષાત્કાર પર્યંત સ્થિતિ (નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપે સ્થિતિ) એ સત્વાપત્તિ કહેવાય છે.

જ્ઞાનની ચતુર્થ ભૂમિકાવાળો આ પુરુષ બ્રહ્મવિત્ કહેવાય છે.

૫. અસંસક્તિ ઉપર કહેલી ચાર ભૂમિકાના અભ્યાસથી બાહ્ય તથા આંતર આકાર અને તેના તેવા સંસ્કારની સાથે ચિત્તના સંસર્ગના અભાવને લીધે, તથા સમાધિના પરિપાકરૂપ ફળથી જે અવસ્થામાં ચિત્ત વિષે પરમાનંદ અને નિત્ય અપરોક્ષ એવી બ્રહ્માત્મ ભાવના (સાક્ષાત્કાર રૂપ ચમત્કાર) થાય છે તે અસંસક્તિ નામની ભૂમિકા કહેવાય છે.

એ જ્ઞાનની પાંચમી ભૂમિકા છે. એમાં સર્વથા અવિદ્યા તથા તેનાં કાર્યોનો સંબંધ નથી તેથી તેનું નામ અસંસક્તિ પડેલું છે. આ પાંચમી ભૂમિકાવાળો પુરુષ બ્રહ્મવિદ્વર (બ્રહ્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ) કહેવાય છે.

૬. પદાર્થાભાવિની: ઉપર કહેલી પાંચ ભૂમિકાના અભ્યાસથી સ્વાત્મારામપણા વડે બાહ્ય તથા આંતર પદાર્થોની દૃઢ અપ્રતીતિથી પદાર્થાભાવિની નામની ભૂમિકા કહેવાય છે. તેમાં અન્યની પ્રેરણાથી પદાર્થ ભાવના થાય છે અને તેનાથીજ દેહનો નિર્વાહ થાય છે.

એ જ્ઞાનની છઠ્ઠીભૂમિકા છે. તે છઠ્ઠી ભૂમિકામાં રહેવાવાળો પુરુષ બ્રહ્મવિદ્વરીયાન્ કહેવાય છે.

૭. તુર્યગા: ઉપર કહેલી ભૂમિકાના ચિરકાળ અભ્યાસથી અને ભેદની અપ્રતીતિથી જાગ્રત આદિ ત્રણ અવસ્થાથી મુક્ત બ્રહ્મને જે અવસ્થામાં આત્મારૂપે અખંડિત જાણે છે તે અવસ્થા તુર્યગા કહેવાય છે. એ જ્ઞાનની સાતમી ભૂમિકા છે. એ સાતમી ભૂમિકાવાળો પુરુષ બ્રહ્મવિદ્વરિષ્ઠ કહેવાય છે.

આ તુર્યાવસ્થા જીવન્મુકતની કહેવાય છે. તુર્યાતીત તો બ્રહ્મ છે. એ વિદેહમુકિતનો વિષય છે એટલે તેની બ્રહ્મની ભૂમિકા વિષે ગણના નથી.

ઉપરની સાત ભૂમિકામાં પહેલી ત્રણ તત્ત્વજ્ઞાનનાં સાધન કોટિની છે. ચતુર્થભૂમિકા તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ

હોવાથી જીવન્મુકિત તથા વિદેહમુક્તિનું સાધન છે. તથા પાંચમી, છઠ્ઠી અને સપ્તમી ભૂમિકા જીવન્મુક્તિના વિલક્ષણ આનંદનું સાધન છે. પરંતુ જીવન્મુકતના સંબંધમાં ઉત્તરોત્તર દેહનું ભાન ઓછું થતું જાય છે અને છેવટે ઉન્મત્ત દશાને પ્રાપ્ત થાય છે.

ચતુર્થભૂમિકા સુધીના તો ઉપદેશાદિ પૂરતો વ્યવહાર કરી શકે છે. પંચમી ભૂમિકામાં ઉન્મત્તદશાને પ્રાપ્ત થાય છે. કોઇ વખત કોઇ અધિકારી પુરુષના ઉત્તમ પ્રારબ્ધને લીધે શુકદેવ, જડભરતાદિની માફક બોધપણ કરે છે. અને છઠ્ઠી ભૂમિકામાં તો બોલવા, ચાલવા, જોવા કે ચાવવા વિગેરેની ક્રિયા બંધ થઈ જાય છે. સાતમી ભૂમિકામાં તો શરીરમાત્ર ૨૧ દિવસજ ટકે છે; એવું મહાત્માપુરુષો કહે છે.

ચતુર્થ ભૂમિકારૂપ જ્ઞાનના અધિકારી બે પ્રકારના છે, [૧] કૃતોપાસન. [૨] અકૃતોપાસન.

<u>કૃતોપાસનઃ</u> (આત્મા બ્રહ્મરૂપ છે એવું) જ્ઞાન થયા પૂર્વે જેણે પૂર્ણ ઉપાસના કરી છે તે.

<u>અકૃતોપાસન :</u> જ્ઞાન થયા પૂર્વે જેણે પૂર્ણ ઉપાસના નથી કરી તે. તેમાં

(૧) જે કૃતોપાસન છે તે તો રૂડી પ્રકારે વિવેક વૈરાગ્યાદિ સાધન સંપન્ન હોય છે. અને (આત્મા બ્રહ્મરૂપ છે એવું) જ્ઞાન થયા પછી થોડાજ અભ્યાસથી પાંચમી આદિ ભૂમિકાઓમાં પ્રવેશ કરી જાય છે.

(૨) જે અકૃતોપાસન છે તેનામાં વિવેક આદિ સર્વ સાધનો સ્પષ્ટ પ્રતીત થતાં નથી. પરંતુ એક બે સાધનો પ્રગટ હોય છે; બીજાં સાધનો અસ્પષ્ટ હોય છે: તે સાધક જો બુદ્ધિમાન હોય તો ચતુર્થ ભૂમિકારૂપ તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ દીર્ઘ કાળના અભ્યાસથી કદાચિત્ કોઈક આવો સાધક પંચમાદિ ભૂમિકા વિષે આરૂઢ થાય છે. કૃતોપાસનની માફક જલદી આરૂઢ થતો નથી.

ઉપર પ્રમાણે જ્ઞાનની સપ્તભૂમિકાઓનો ખુલાસો વાસિષ્ઠ ગ્રંથમાં વસિષ્ઠ મુનીએ શ્રીરામજી પ્રત્યે કર્યો છે.

અજ્ઞાનની સાત ભૂમિકા:

૧. બીજ જાગ્રત, ૨. જાગ્રત, ૩. મહાજાગ્રત, ૪. જાગ્રતસ્વપ્ન, ૫. સ્વપ્ન, ૬. સ્વપ્ન જાગ્રત અને ૭. સુષુપ્તિ. એ રીતે સાત પ્રકારનો મોહ (અજ્ઞાન) છે. અને તે પરસ્પર મળવાથી અનેક પ્રકારનો થાય છે.

સાત પ્રકારના મોહ [અજ્ઞાન] નાં લક્ષણ :

૧. બીજ જાગ્રતઃ સૃષ્ટિની આદિમાં માયાના બળથી નામરહિત, નિર્મળ, ચિદાભાસવાળું રૂપ થાય છે. જે ભવિષ્યકાળમાં પ્રાણધારણાદિ ક્રિયાની ઉપાધિ વડે ચિત્ત, જીવ વગેરે નામ ધારણ કરે છે. તે જાગ્રતનું બીજ છે, માટે તે બીજ જાગ્રત કહેવાય છે. અને તે સંવિતની નૂતન અવસ્થા છે.

૨. જાગ્રત: બીજ જાગ્રત પછી આ સ્થૂળ દેહ તેજ હું છું અને સ્થૂળ શરીરના સંબંધી ભોગ્ય પદાર્થો મારા છે, એવા પ્રકારનો અચળ પ્રત્યય (વિશ્વાસ), જે પૂર્વે ન હતો તે જાગ્રત કહેવાય છે.

૩. મહાજાગ્રત: સ્થૂળ દેહ હું અને ભોગ્ય પદાર્થો મારા છે એવી રીતે પૂર્વજન્મમાં થએલો અને અભ્યાસથી વૃદ્ધિ પામેલો જે દૃઢ વિશ્વાસ તે મહા જાગ્રત કહેવાય છે.

૪. જાગ્રતસ્વપ્નઃ અભ્યાસવિના રૂઢ થએલા સંકલ્પમાત્ર જેઓનું સ્વરૂપ છે એવા જાગ્રતનાં જે મનોરાજ્યો (મનોરથો) તે જાગ્રત સ્વપ્ન કહેવાય છે.

દ્વિચંદ્ર (બે ચંદ્રની પ્રતીતિ), છીપમાં રૂપાનું જ્ઞાન, મૃગજળ ઇત્યાદિ ભ્રાન્તિઓ પણ જાગ્રતસ્વ-

મના ભેદ છે. અભ્યાસથી જાગ્રત અવસ્થામાં સ્વપ્ન જેવો વ્યવહાર થવાથી તે <u>જાગ્રત સ્વપ્ન</u> કહેવાય છે.

૫. <u>સ્વપ્નઃ</u> નિદ્રાના મધ્યમાં અથવા તો અંતમાં મિથ્યા પદાર્થો સ્વલ્પકાળ પ્રતીયમાન થાય (દેખાય) અને પાછા અદશ્ય થઈ જાય અને ત્યાર પછી તે પદાર્થો સત્ય નથી પરંતુ મિથ્યાભાસ થયો હતો, એવા પ્રકારનો દૃઢ વિશ્વાસ થાય છે તે <u>સ્વપ્ન</u> કહેવાય છે. અને તે સ્વપ્ન મહાજાગ્રતમાં સ્થૂળ શરીરને કંઠથી હૃદય સુધીની નાડીના ભાગમાં થાય છે.

૬. <u>સ્વપ્ન જાગ્રતઃ</u> ક્ષતદેહમાં અથવા અક્ષત દેહમાં જાગ્રત્ દશાની પેઠે જ્યારે સ્વપ્નમાં દઢનિશ્ચય થાય છે ત્યારે તેને <u>સ્વપ્ન જાગ્રત</u> કહે છે.

૭. <u>સુષુપ્તિ</u>ઃ આગળની છ ભૂમિકાઓ તો કર્મજ છે. કારણ કે તેમાં કર્મફળ ભોગવવામાં આવે છે. પૂર્વજન્મ કર્મના ભોગે કરીને નાશ પામે છે. અને બીજાં કર્મો ફળ આપવાને અભિમુખ થયાં ન હોય તેની મધ્યમાં સૂક્ષ્મ તથા સ્થૂળ (સર્વ) પ્રપંચના લયને લીધે અને તેના કારણરૂપ અજ્ઞાન માત્ર શેષ રહેવાથી, અજ્ઞાનની ઉપાધિવાળા જીવની, ભાવિદુઃખનું કારણ વાસના સહિત, જડ જેવી જે સ્થિતિ તે <u>સુષુપ્તિ</u> કહેવાય છે.

આ અજ્ઞાનની સાત ભૂમિકા કહી. જેમ સમુદ્રની ભમરીઓમાં નૌકા પડે તેમ એ સાત અજ્ઞાન ભૂમિકાના મધ્યમાં જીવ એક મોહથી બીજા મોહને પ્રાપ્ત થાય છે. એ ભૂમિકાઓ નાના પ્રકારના વિકારવાળી અને જીવને જન્મમરણરૂપ આ સંસારચક્રમાં ભમાવનારી છે. માટે તેમનો અવશ્ય પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. (યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ. ઉત્પત્તિ પ્રકરણ. અ. ૧૧૬ શ્લો. ૧૫–૨૧)

ॐ तत्सत्

શ્રી वेदान्तमार्गदर्शिनीમાં જ્ઞાનની તથા અજ્ઞાનની સપ્ત ભૂમિકા એ નામનો પંદરમો વિશ્રામ સંપૂર્ણ.

(૨૧૧થી ચાલુ)

વિદ્યાનો વિચાર કરવાવાળો હોય; પરંતુ પાપ બુદ્ધિવાળા દુષ્ટોની સદા સોબતથી તેની બુદ્ધિ પણ તેવીજ થઇ જાય છે. અને ધીમે ધીમે તે ધીર, દુષ્ટના જેવો થઈ જાય છે. ૧

માટે દુષ્ટોનો સંગ અવશ્ય ત્યાગ કરવો જોઇએ કારણ કે દુષ્ટ સંગવાળો રાણી કૈકેયીની માફક પોતાના પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ થાય છે. ૨

વિશ્રામ ૧૬ મો.

બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્માના સ્વરૂપ વિષે. ભાગ ૫ મો
(જીવન્મુક્તિ તથા વિદેહ મુક્તિ.)

૧. શિષ્યઃ જીવન્મુક્તિ એ શું છે ?

ગુરુઃ દેહાદિક પ્રપંચની પ્રતીતિ જણાતાં છતાં બ્રહ્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ તે જીવન્મુકિત છે.

૨ શિષ્યઃ જીવન્મુકત દશામાં પ્રપંચની પ્રતીતિ શાથી થાય છે ?

ગુરુઃ આવરણ અને વિક્ષેપ એ બન્ને અવિદ્યાની શકિતયો છે. તેમાં

(૧) આવરણ શકિતનો જ્ઞાનથી નાશ થાય છે. અને તેથી જ્ઞાનીને અન્ય જન્મ થતો નથી.

(૨) પરંતુ પ્રારબ્ધના બળથી દગ્ધ બીજકની પેઠે વિક્ષેપ શકિત (લેશાવિદ્યા; અવિદ્યા લેશ) રહે છે. તેથી જીવન્મુક્તિમાં પ્રપંચની પ્રતીતિ થાય છે.

વિક્ષેપ=સ્થૂળ સૂક્ષ્મ પ્રપંચ સહિત ચિદાભાસ તે વિક્ષેપ; ધાન્યકણની બે પ્રકારની શકિત છે.

(૧) ઉગવાની અને (૨) પોષણ કરવાની. કણ શેકવાથી ઉગવાની શકિત નાશ પામે છે પણ પોષણ કરવાની શકિત રહે છે તેમ આવરણ શકિતને નાશ થવા છતાં લેશાવિદ્યાને લીધે જીવન્મુકિતમાં પ્રપંચની પ્રતીતિ થાય.

૩. શિષ્યઃ જીવન્મુકિતમાં પ્રપંચની પ્રતીતિ કેવી રીતે થાય છે ?

ગુરુઃ (૧) જેવી રીતે રજ્જુમાં સર્પની પ્રતીતિ જેને થઇ છે તેને "આ રજ્જુ છે, સર્પ નથી" એવો પાછળથી નિશ્ચય થાય છે અને સર્પની નિવૃત્તિ થાય છે. છતાં ભ્રાન્તિનું પરિણામ જે કંપ અને ભય તે થોડોક કાળ બન્યો રહે છે; (૨) જેમ દર્પણના જ્ઞાનીને પ્રતિબિંબ ભાસે છે અને (૩) આ મરુસ્થળ છે એમ જાણનારને જેવી રીતે મૃગજળ ભાસે છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષને જીવન્મુકત દશામાં બાધિત કરેલા પ્રપંચની પ્રતીતિ થાય છે.

૪. શિષ્યઃ બાધિત થયેલા પ્રપંચની પ્રતીતિ વિષે બીજું કોઈ દૃષ્ટાંત સંભળાવો.

ગુરુઃ જેમ મહાભારતના યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય

ગુરુના મરણ પછી પાંડવોને અશ્વત્થામા આદિકની સાથે યુદ્ધ થયું હતું. ત્યારે સત્ય સંકલ્પ શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માએ એવો સંકલ્પ કર્યો હતો કે "આ યુદ્ધની સમાપ્તિ પર્યંત આ રથ અને ઘોડા છે તેવાને તેવાજ બન્યા રહે." આવો દૃઢ સંકલ્પ કરીને પોતે યુદ્ધભૂમિ ઉપર આવ્યા હતા. ત્યાં અશ્વત્થામા વિગેરેએ બ્રહ્માસ્ત્ર (અગ્નિઅસ્ત્ર) વિગેરેનો સમૂહ આ રથ ઉપર ફેંકેલો. તેનાથી તેજ ક્ષણમાં અર્જુનના રથ તથા ઘોડા બળીને ભસ્મરૂપ થઈ ગયા. તો પણ શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મારૂપ સારથિના સત્ય સંકલ્પના બળથી જેવાને તેવાજ બન્યા રહ્યા હતા. પણ જ્યારે યુદ્ધ પૂરું થયું ત્યારે રથી અર્જુનને તેના અસ્ત્ર તથા શસ્ત્ર સહિત રથમાંથી પોતાના પહેલાં નીચે ઉતાર્યો; પછી સારથિ શ્રી કૃષ્ણ પોતે નીચે ઉતર્યા કે તરતજ રથ તથા ઘોડાઓ ભસ્મીભૂત થઈ એક ઢગલો થઈ પડી ગયા. તેમ.

(૧) સ્થૂળદેહ રૂપી રથ છે;

(૨) તેનાં પાપ પુણ્ય રૂપ બે ચક્ર છે;

(૩) ત્રણ ગુણ રૂપ ધ્વજા છે;

(૪) પાંચ પ્રાણરૂપ बंधन છે;
(૫) દશ ઈન્દ્રિયરૂપી घोडा છે;
(૬) શુભ અશુભ શબ્દાદિ પાંચ વિષયરૂપ मार्ग છે;
(૭) મનરૂપ लगाम છે;
(૮) બુદ્ધિરૂપ सारथि (શ્રી કૃષ્ણ) છે;
(૯) પ્રારબ્ધ કર્મરૂપ તેનો सत्यसंकल्प છે;
(૧૦) અહંકાર રૂપો બેસવાનું स्थान છે;
(૧૧) આત્મા રૂપ (અર્જુન) रथी છે;
(૧૨) તેનાં વૈરાગ્યાદિ સાધન રૂપ शस्त्र છે.

આવા રથ ઉપર બેસીને સત્સંગ રૂપી रणभूमिમાં ગયા. તેને ગુરુ રૂપ अश्वत्थामा આદિકોએ મહાવાક્યના ઉપદેશરૂપ ब्रह्मास्त्र આદિ માર્યાં. તેનાથી જ્ઞાનરૂપ अग्नि ઉદય થવાથી તેજ ક્ષણમાં દેહાદિ પ્રપંચરૂપ રથાદિ સર્વનો બાધ થયો. તોપણ શ્રી કૃષ્ણરૂપ સારથિ રૂપ બુદ્ધિના પ્રારબ્ધ કર્મરૂપ સંકલ્પના બળથી દેહાદિકનો નાશ થતો નથી. પરંતુ પછીથી પણ દેહાદિકની પ્રતીતિ થાય છે. આને બાધિતાનુવૃત્તિ કહે છે.

આ પ્રમાણે આ બાધિત થએલા પ્રપંચની પ્રતિતિમાં દષ્ટાંન્ત કહ્યું. હવે જે ઇચ્છા હોય તે પૂછ.

૫. શિષ્યઃ હે ગુરુજી ! વિદેહમુક્તિનું શું સ્વ-રૂપ છે ?

ગુરુઃ (૧) પ્રપંચની પ્રતીતિ રહિત બ્રહ્મ સ્વ-રૂપમાં સ્થિતિ; અથવા (૨) પ્રારબ્ધ કર્મનો ભોગથી નાશ થયા પછી સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ શરીરના આકારે પરિણામ પામેલા અજ્ઞાનનો ચેતનમાં વિલય, તે વિદેહમુક્તિ છે.

નાશઃ જે વસ્તુનો નાશ થાય તે વસ્તુ નાશનો પ્રતિ-યોગી છે. ઘટનો નાશ થયો (ભાગી ગયો) માટે ઘટ વસ્તુ નાશનો પ્રતિયોગી છે. તે પ્રતિયોગીની નાશમાં પ્રતીતિ થાય છે. ઘટનાં બે કપાલ અનુયોગી કહેવાય. અને

બાધઃ બાધમાં પ્રતિયોગીની પ્રતીતિ થાય નહિં. પરંતુ તે પ્રતિયોગીનો ત્રણે કાળમાં અભાવ પ્રતીત થાય છે.

બાધિતાનુવૃત્તિઃ

વિચારવડે અથવા જ્ઞાનવડે વસ્તુના સ્વરૂપના મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય કર્યા પછી પણ વસ્તુનો આકાર એવોને એવો પ્રતીત થાય તેને બાધિતાનુવૃત્તિ કહીએ.

જેમ કુંભારનું ચક્ર, દંડવડે ફેરવવાનો પ્રયત્ન બંધ કર્યા પછી પણ જે વેગ તે ચક્રને ચઢેલો છે તેને લીધે, ફરતું રહે છે તેમ

બાધ (મિથ્યા નિશ્ચય) થયા પછી પણ પ્રારબ્ધ કર્મથી દેહાદિપ્રપંચની જે પ્રતીતિ થવી તે બાધિતાનુવૃત્તિ છે.

૬. શિષ્યઃ પ્રારબ્ધનો અંત થયે કાર્યસહિત અજ્ઞાનલેશનો વિલય કયા સાધનથી થાય છે ?

ગુરુઃ પ્રારબ્ધનો અંત થયે, અધિક અથવા ન્યૂન, મૂર્ચ્છાકાળમાં જો કે બ્રહ્માકારવૃત્તિનો અસંભવ છે અને વિદ્વાનને વિધિ પણ નથી; તો પણ સુષુપ્તિની પેઠે તે મૂર્ચ્છાકાળમાં પણ બ્રહ્મવિદ્યાના સંસ્કાર છે. તેમાં આરૂઢ ચેતનવડે કાર્યસહિત અજ્ઞાનલેશનો (લેશાવિદ્યાનો) વિલય (નાશ) થાય છે.

જેમ કાષ્ઠમાં જ્વલિત અગ્નિ તૃણાદિકનો દાહ કરીને પોતાનો પણ દાહ કરે છે. તેમ તે સંસ્કાર આરૂઢ ચેતન પ્રપંચનો વિનાશ કરીને પોતાનો (જ્ઞાનના સંસ્કારનો) પણ વિનાશ કરે છે. અને પછી અસંગ, શુદ્ધ, સચ્ચિદાનંદ, સ્વપ્રકાશ બ્રહ્મ પોતે બાકી રહે છે.

ॐ तत्सत्

શ્રી વેદાંતમાર્ગદર્શિનીમાં " જીવન્મુક્તિ તથા વિદેહ મુક્તિ " એ નામનો સોળમો વિશ્રામ સંપૂર્ણ.

ॐ

વિશ્રામ ૧૭ મો.

પ્રપંચ તથા બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્મા વિષે.

(વેદાંત પ્રમેય વર્ણન.)

આ વિશ્રામમાં ગુરુ પ્રમેયનું વર્ણન કરવાના છે માટે તે કરતા પહેલાં પ્રમા અને પ્રમેય એ શું છે તે બતાવે છે.

વેદાંત શાસ્ત્રરૂપ પ્રમાણ જન્ય જે યથાર્થ જ્ઞાન તે પ્રમા છે. તે પ્રમાથી જાણવા યોગ્ય જે પદાર્થ તે પ્રમેય છે. આ સત્તરમો વિશ્રામ સમજવાથી પ્રમેય-ગત સંશયની નિવૃત્તિ થશે.

૧. શિષ્યઃ મોક્ષ કોને કહીએ ?

ગુરુઃ (૧) કાર્ય સહિત અજ્ઞાનરૂપ અનર્થ (બંધ) ની નિવૃત્તિ અને (૨) પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ એનું નામ વેદાંત પ્રતિપાદિત 'મોક્ષ' છે.

બ્રહ્મ અને આત્માની એકતાનું અપરોક્ષ જ્ઞાન એ મોક્ષનું સાક્ષાત્ સાધન છે.

નિષ્કામ કર્મ તથા ઉપાસનાદિક મોક્ષનાં અનેક અવાંતર સાધન છે.

૨. શિષ્યઃ આ જ્ઞાનનો વિષય શું છે ?

ગુરુ: આત્મા અને બ્રહ્મની એક્તા એ <u>જ્ઞાનનો વિષય</u> છે.

૩. શિષ્ય: આત્માનું સ્વરૂપ શું છે ?

ગુરુ: (૧) દેહ, ઈંદ્રિય, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, અજ્ઞાન અને શૂન્યથી ભિન્ન, (૨) અકર્તા, (૩) અ-ભોક્તા, (૪) અસંગ, (૫) વ્યાપક, તથા (૬) ચેતન એ <u>આત્માનું સ્વરૂપ</u> છે.

૪. શિષ્ય: બ્રહ્મનું સ્વરૂપ શું છે?

ગુરુ: (૧) નિષ્પ્રપંચ, (૨) અસંગ, (૩) પરિ-પૂર્ણ, તથા (૪) ચેતન એ <u>બ્રહ્મનું સ્વરૂપ</u> છે.

૫. શિષ્ય: બ્રહ્મ આત્માની એકતા કેવી છે ?

ગુરુ: (૧) સચ્ચિદાનંદ, (૨) ઐશ્વર્ય સ્વરૂપ, (૩) સદા વિદ્યમાન <u>બ્રહ્મઆત્માની એકતા</u> છે.

૬. શિષ્ય: જ્ઞાનનું સ્વરૂપ શું છે ?

ગુરુ: જીવ તથા બ્રહ્મના અભેદનો નિશ્ચય એ <u>જ્ઞાનનું સ્વરૂપ</u> છે.

૭. શિષ્ય: જ્ઞાનનું સાક્ષાત્ અંતરંગ (સમીપનું) સાધન કયું છે ?

ગુરુ: બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુના મુખથી મહાવાકયના અર્થનું શ્રવણ, <u>જ્ઞાનનું સાક્ષાત્ અંતરંગ સાધન</u> છે.

૮. શિષ્યઃ જ્ઞાનનાં પરંપરા અંતરંગ સાધન ક્યાં છે ?

ગુરુ: (૧) વિવેક, (૨) વિરાગ,(૩) ષટ સંપત્તિ, (૪) મોક્ષેચ્છા, (૫) "તત્પ" અને "ત્વં"પદના અર્થનું શોધન, (૬) શ્રવણ, (૭) મનન, (૮) નિદિધ્યાસન એ આઠ જ્ઞાનનાં પરંપરા અંતરંગ સાધન છે.

[શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન; એને ષટસંપત્તિ કહી છે.]

૯ શિષ્યઃ જ્ઞાનનાં (દૂરનાં) બહિરંગ સાધન ક્યાં છે ?

ગુરુઃ નિષ્કામ કર્મ અને નિષ્કામ ઉપાસના (યજ્ઞ, દાન, પુણ્ય, ભજન તપ, તીર્થયાત્રા, વિગેરે) જ્ઞાનનાં બહિરંગ સાધન છે.

૧૦ શિષ્યઃ બધાં મળીને જ્ઞાનનાં કેટલાં સાધન છે ?

ગુરુઃ બધાં મળીને જ્ઞાનનાં અગીઆરથી કંઇક વધુ સાધન છે.

શ્રીવેદાન્તમાર્ગદર્શિની માં " વેદાંત પ્રમેય વર્ણન " એ નામનો સત્તરમો વિશ્રામ સંપૂર્ણ.

समाप्तोऽयं ग्रन्थः । ॐ शान्ति । शान्तिः ।

અધ્યાત્મરામાયણમાંથીઃ

પ્રસંગ ૧ લો.

અગસ્ત્ય ઋષિ પોતાના શિષ્યોને રામની સમક્ષ રામ મનુષ્ય નથી પણ પરબ્રહ્મ છે તે, તથા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સમજાવે છે: (અરણ્યકાંડ. સ૦ ૩)

सृष्टेः प्रागेक एवासीर्निर्विकल्पोऽनुपाधिकः ।
त्वदाश्रया त्वद्विषया माया ते शक्तिरुच्यते॥२०॥

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પૂર્વે, નિર્વિકલ્પ (પ્રપંચરહિત) તથા ઉપાધિરહિત, એક તમે જ હતા; (તે સમયે તમારા સિવાય બીજું કાંઈ જ ન હતું;) તમારે આશ્રયે રહેલી તથા તમને વિષય કરનારી (ઢાંકનારી) તમારી તે માયા શક્તિ કહેવાય છે. ૨૦

त्वामेव निर्गुणं शक्तिरावृणोति यदा तदा ।
अव्याकृतमिति प्राहुर्वेदान्तपरिनिष्ठताः ॥२१॥

જ્યારે (આ માયા) શક્તિ તમે જે નિર્ગુણ છો તેને ઢાંકી દે છે ત્યારે વેદાંતનિષ્ઠ પુરુષો તેને અવ્યાકૃત કહે છે.

मूलप्रकृतिरित्येके प्राहुर्मायेति केचन ।
अविद्या संसृतिर्बन्ध इत्यादि बहुधोच्यते ॥२२॥

સાંખ્ય મતવાળા (એ શક્તિને) મૂળપ્રકૃતિ કહે છે;

કોઈ એનાં માયા, અવિદ્યા, સંસૃતિ તથા બંધન વિગેરે બહુ નામો કહે છે. ૨૨

त्वया संक्षोभ्यमाणा सा महत्तत्त्वं प्रसूयते ।
महत्तत्त्वादहंकारस्त्वया सञ्चोदितादभूत् ॥ २३ ॥

તમારાથી ક્ષોભ થવાથી તે શક્તિ મહત્તત્ત્વને રચે છે; મહત્તત્ત્વથી તમારી પ્રેરણાવડે અહંકાર ઉત્પન્ન થયો.૨૩

अहङ्कारो महत्तत्त्वसंवृतस्त्रिविधोऽभवत ।
सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्चेति भण्यते ॥२४॥

મહત્તત્ત્વ સંયુક્ત તે અહંકાર ત્રણ પ્રકારનો થયો અને તે સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ કહેવાય છે. ૨૪

तामसात्सूक्ष्मतन्मात्राण्यासन् भूतान्यतः परम् ।
स्थूलानि क्रमशो राम क्रमोत्तरगुणानिह ॥२५॥

તામસ અહંકારથી સૂક્ષ્મભૂત ઉત્પન્ન થયાં. તેમને પાંચ સૂક્ષ્મ તન્માત્રાઓ કહે છે: અને હે રામ ! એ સૂક્ષ્મ ભૂતો (તન્માત્રાઓ)થી અનુક્રમે સ્થૂળ પંચમહાભૂત ઉત્પન્ન થયાં અને તેમાં પછી ક્રમે ક્રમે એક એક ગુણ વધતો ગયો. ૨૫

ટીકા: શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગંધ એ પાંચ તન્માત્રા (સૂક્ષ્મ ભૂતો) ઉત્પન્ન થયાં. તેમાં શબ્દ તન્માત્રાથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું. શબ્દ સહિત સ્પર્શ તન્માત્રાથી વાયુ ઉત્પન્ન થયો. શબ્દ સ્પર્શ સહિત રૂપ તન્માત્રાથી તેજ ઉત્પન્ન થયું; શબ્દ, સ્પર્શ રૂપ સહિત

તન્માત્રાથી જળ ઉત્પન્ન થયું; અને શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ સહિત ગન્ધ તન્માત્રાથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ.

આ પ્રમાણે આકાશમાં તો એક શબ્દ જ ગુણ થયો. વાયુમાં પોતાનો સ્પર્શગુણ અને બીજો આકાશનો શબ્દ ગુણ મળી શબ્દ તથા સ્પર્શ બે ગુણ થયા. તેજમાં પોતાનો રૂપગુણ તથા શબ્દ અને સ્પર્શ બે કારણના ગુણો મળી શબ્દ ગુણ અને રૂપ એ ત્રણ સ્પર્શ થયા. જળમાં પોતાનો રસગુણ તથા કારણના શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ ત્રણ ગુણો મળી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તથા રસ એ ચાર ગુણ થયા. તે પ્રમાણે પૃથ્વીમાં પોતાનો ગંધ ગુણ, અને કારણના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તથા રસ ગુણ મળી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ ગુણો થયા. (ઉત્તર ઉત્તર એક એક ગુણ વધ્યો.)

राजसानीन्द्रियाण्येव सात्त्विका देवता मनः ।
तेभ्योऽभवत् सूत्ररूपं लिंगं सर्वगतं महत् ॥२६॥

રાજસ અહંકારથી દસ ઇન્દ્રિયો અને સાત્વિક અહંકારથી ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતા તથા મન ઉત્પન્ન થયાં; અને એ બધાં સૂક્ષ્મ તત્વો મળી સમષ્ટિ-સૂક્ષ્મ-શરીર રૂપ સર્વમાં વ્યાપક મહાન્ હિરણ્યગર્ભ થયા જેને સૂત્રાત્મા પણ કહે છે. ૨૬

ततो विराट् समुत्पन्नः स्थूलाद् भूतकदम्बकात् ।
विराजः पुरुषात्सर्वं जगत्स्थावरजंगमम् ॥२७॥

પછી તે સ્થૂળ મહાભૂતોના સમૂહથી વિરાટ્ ઉત્પન્ન થયા; અને વિરાટ્ પુરુષથી સર્વ સ્થાવર જંગમ જગત્ ઉત્પન્ન થયું. ૨૭

देवतिर्यङ् मनुष्याश्च कालकर्मक्रमेण तु ।
त्वं रजोगुणतो ब्रह्मा जगतः सर्वकारणम् ॥२८॥
सत्त्वाद्विष्णुस्त्वमेवास्य पालकः सद्भिरुच्यते ।
लये रुद्रस्त्वमेवास्य त्वन्मायागुणभेदतः ॥२९॥

કાળ તથા કર્મો અનુસાર તમે દેવ, તિર્યક્ અને મનુષ્ય આદિ યોનિયોમાં પ્રકટ થયા. તમે જ રજોગુણ દ્વારા જગતના કર્તા બ્રહ્માજી, સત્ત્વગુણ દ્વારા જગતની રક્ષા કરનારા વિષ્ણુ અને તમોગુણ દ્વારા જગતનો લય કરનારા રુદ્ર થયા એમ વિદ્વાન્ લોક કહે છે. ૨૮-૨૯.

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्या वृत्तयो बुद्धिजैर्गुणैः ।
तासां विलक्षणो रामस्त्वं साक्षी चिन्मयोऽव्ययः ३०

તમારી માયાના સત્વ, રજ અને તમ એવા ત્રણ ગુણોના ભેદથી જાગ્રત્, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ બુદ્ધિની વૃત્તિયો છે. હે રામ ! તમે એ ત્રણેથી વિલક્ષણ અવિનાશી, ચિન્મય, તથા સાક્ષી માત્ર છો. ૩૦

પ્રસંગ ૨ જો.

અરણ્યકાંડ. સર્ગ ૪ થો.

(પંચવટીમાં સીતાજી તથા અનુજ લક્ષ્મણજી સાથે શ્રી રામચન્દ્ર રહેતા હતા. એક દિવસે લક્ષ્મણજીએ એકાન્તમાં બેઠેલા પરમાત્મા શ્રી રામ પાસે જઈ નમ્રતાથી કહ્યું "ભગવન્, હું આપના મુખથી મોક્ષનું યથાર્થ સ્વરૂપ સાંભળવા ઇચ્છા રાખું છું. આપ કૃપા કરી સંક્ષેપમાં તેનું વર્ણન કરશો. શ્લો. ૧૬-૧૭)

श्रीराम उवाच

शृणु वक्ष्यामि ते वत्स गुह्याद्गुह्यतरं परम् ।
यद्विज्ञाय नरो जह्यात्सद्यो वैकल्पिकं भ्रमम् ॥१९॥

શ્રી રામ બોલ્યા—હે વત્સ લક્ષ્મણ, ગુપ્તમાં અતિ ગુપ્ત એવું જે જ્ઞાન, તે હું તને કહું છું, તે સાંભળ; જે જ્ઞાન જાણવાથી મનુષ્ય વિકલ્પ જનિત (સંસાર રૂપ) ભ્રાન્તિને તુરત જ ત્યજી દે છે. ૧૯

आदौ मायास्वरूपं ते वक्ष्यामि तदनन्तरम् ।
ज्ञानस्य साधनं पश्चाज्ज्ञानं विज्ञानसंयुतम् ॥२०॥

પ્રથમ હું માયાનું સ્વરૂપ વર્ણવું છું; પછી જ્ઞાનનાં સાધન અને ત્યાર પછી વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાનનું વર્ણન કરીશ. ૨૦

ज्ञेयं च परमात्मानं यज्ज्ञात्वा मुच्यते भयात् ।
अनात्मनि शरीरादावात्मबुद्धिस्तु या भवेत् ॥२१॥

सैव माया तयैवासौ संसारः परिकल्प्यते ।
रूपे द्वे निश्चिते पूर्वं मायायाः कुलनन्दन ॥२२॥

ત્યાર પછી જ્ઞેય પરમાત્માનું સ્વરૂપ કહીશ, જે જાણીને મનુષ્ય (સંસાર) ભયથી મુક્ત થાય છે. શરીરાદિ અનાત્મ પદાર્થોમાં જે આત્મબુદ્ધિ થાય છે તે જ માયા છે; તે માયાથીજ આ સંસારની કલ્પના બની છે. હે કુલનન્દન, તે માયાનાં પહેલ વહેલાં બે રૂપ નિર્ણય કરાયાં છે. ૨૧–૨૨

विक्षेपावरण तत्र प्रथमं कल्पयेज्जगत् ।
लिङ्गाद्यब्रह्मपर्यन्तं स्थूलसूक्ष्मविभेदतः ॥ २३ ॥

એક વિક્ષેપ, બીજું આવરણ (એમ બે રૂપ કલ્પાયાં છે) તેમાંથી પહેલી વિક્ષેપ શક્તિ સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ એવા ભેદથી, મહત્તત્ત્વથી આરંભી બ્રહ્મા-પર્યંત જગતની કલ્પના કરે છે (રચે છે). ૨૩

अपरं त्वखिलं ज्ञानरूपमावृत्य तिष्ठति ।
मायया कल्पितं विश्वं परमात्मनि केवले ॥२४॥
रज्जौ भुजङ्गवद्भ्रान्त्या विचारे नास्ति किञ्चन ।
श्रूयते दृश्यते यद्यत्स्मर्यते वा नरैः सदा ॥२५॥

असदेव हि तत्सर्वं यथा स्वप्नमनोरथौ ।
देह एव हि संसारवृक्षमूलं दृढं स्मृतम् ॥२६॥

બીજી આવરણ શક્તિ સંપૂર્ણ જ્ઞાનને આવૃત્ત કરીને રહે છે. અને માયા વડે શુદ્ધ પરમાત્મામાં રજ્જુમાં સર્પના ભ્રમની પેઠે જગત્ કલ્પાયેલું છે. પરંતુ વિચાર કરતાં એ કાંઇ ટકી રહેતું નથી. મનુષ્ય જે કાંઈ હંમેશ સાંભળે છે, દેખે છે, અથવા સ્મરણ કરે છે; તે બધું સ્વપ્ન તથા મનોરથના સમાન અસત્ય છે. શરીર જ આ સંસાર રૂપી વૃક્ષનું દૃઢ મૂળ છે. ૨૪–૨૬.

तन्मूलः पुत्रदारादिबन्धः किं तेऽन्यथात्मनः ॥२७॥

શરીરનું કારણ સ્ત્રી, પુત્ર આદિ રૂપ બન્ધન છે; શરીર ન હોય તો આત્માને સ્ત્રી, પુત્રાદિ સાથે શો સંબંધ છે? ૨૭

શરીરનું સ્વરૂપઃ—

देहस्तु स्थूलभूतानां पञ्च तन्मात्रपञ्चकः ।
अहंकारश्च बुद्धिश्च इन्द्रियाणि तथा दश ॥२८॥
चिदाभासो मनश्चैव मूलप्रकृतिरेव च ।
एतत्क्षेत्रमिति ज्ञेयं देह इत्यभिधीयते ॥२९॥

પાંચ સ્થૂલી ભૂત, પાંચ તન્માત્રાઓ, અહંકાર, બુદ્ધિ, દશ ઇન્દ્રિયો, ચિદાભાસ, મન અને મૂળ પ્રકૃતિ એ (બધાના સમૂહ) ને ક્ષેત્ર એમ જાણવું. એને શરીર પણ કહે છે. ૨૮–૨૯

एतैर्विलक्षणो जीवः परमात्मा निरामयः ।
तस्य जीवस्य विज्ञाने साधनान्यपि मे शृणु ॥३०॥

નિર્દોષ પરમાત્મા રૂપ જીવ એ બધાથી વિલક્ષણ છે. હવે જીવનું સ્વરૂપ જાણવાનાં જે સાધનો છે તે પણ તું મારી પાસેથી શ્રવણ કર. ૩૦

પરમાત્માના જ્ઞાનનાં સાધન.

जीवश्च परमात्मा च पर्यायो नात्र भेदधीः ।
मानाभावस्तथा दम्भहिंसादिपरिवर्जनम् ॥३१॥

જીવ અને પરમાત્મા એ પર્યાય શબ્દો છે. તેમાં ભેદભાવ નથી. નિર્માનીપણું; દંભ હિંસા આદિનો ત્યાગ કરવો; ૩૧

पराक्षेपादिसहनं सर्वत्रावक्रता तथा ।
मनोवाक्कायसद्भक्त्या सद्गुरोः परिसेवनम् ॥३२॥

બીજાનાં કહેલાં કઠોર વચનો સહન કરવાં; સર્વત્ર સરળ સ્વભાવ રાખવો; મન વચન તથા શરીર વડે સંપૂર્ણ પ્રેમથી સદ્ગુરુની સેવા કરવી; ૩૨

बाह्याभ्यन्तरसंशुद्धिः स्थिरता सत्क्रियादिषु ।
मनोवाक्काय दण्डश्च विषयेषु निरीहता ॥३३॥

શરીરની બહાર તથા આંતરની શુદ્ધિ; સત્કર્મોમાં તત્પરતા; મન, વાણી અને શરીર ઉપર સંયમ (મન વડે કોઇનું બુરૂં ન ચિંતવવું, વાણી વડે કોઈને અપ્રિય વચન ન કહેવું અને હાથથી કોઇને તાડના ન કરવી); વિષયોમાં અનાસક્તિ; ૩૩

निरहङ्कारता जन्म जराद्यालोचनं तथा ।
असक्तिः स्नेहशून्यत्वं पुत्रदारधनादिषु ॥३४॥

અહંકાર રહિત થવું; જન્મ, મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા, વ્યાધિ આદિ દુઃખોનો વિચાર કરવો; પુત્ર, સ્ત્રી, ધન-આદિમાં આસક્તિ તથા સ્નેહ ન કરવો; ૩૪

इष्टानिष्टागमे नित्यं चित्तस्य समता तथा ।
मयि सर्वात्मके रामे ह्यनन्यविषया मतिः ॥३५॥

ઇષ્ટ અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં ચિત્તને સદા સમાન રાખવું; સર્વાત્મ રૂપ 'હું' રામમાં અનન્ય બુદ્ધિ રાખવી; ૩૫

जनसम्बाधरहितशुद्धदेशनिषेवणम् ।
प्राकृतजनसङ्घेश्च ह्यरतिः सर्वदा भवेत् ॥३६॥

જ્યાં મનુષ્યોની ભીડભાડ ન હોય એવા પવિત્ર દેશમાં વાસ કરવો; સંસારી (વિષયાસક્ત) મનુષ્યોની સંગતિથી સદા બચવું; ૩૬

आत्मज्ञाने सदोद्योगो वेदान्तार्थावलोकनः ।
उ[illegible]रेतैर्विज्ञानं विपरीतैर्विपर्ययः ॥३७॥

આત્મજ્ઞાન માટે સદા ઉદ્યોગ કરવો; તથા વેદાન્તના અર્થનો વિચાર કરવો; આ ઉપર કહ્યાં તે સાધનોથી (પરમાત્મા રૂપ જીવનું) જ્ઞાન થાય છે. એનાથી વિપરીત આચરણ કરવાથી વિપરીત ફળ (અજ્ઞાન–સંસાર–જન્મમરણ) મળે છે. ૩૭

बुद्धिप्राणमनोदेहाहंकृतिभ्यो विलक्षणः ।
चिदात्माहं नित्यशुद्धो बुद्ध एवेति निश्चयम् ॥३८॥

બુદ્ધિ, પ્રાણ, મન, દેહ તથા અહંકારથી વિલક્ષણ નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, ચેતન, આત્મા " હું " છુ એવો નિશ્ચય, ૩૮

येन ज्ञानेन संवित्ते तज्ज्ञानं निश्चितं च मे ।
विज्ञानं च तदैवैतत्साक्षादनुभवेद्यदा ॥३९॥

જે જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય એ જ જ્ઞાન છે, એવો મારે

નિશ્ચય છે; જ્યારે સાક્ષાત્ આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ થાય ત્યારે તેને વિજ્ઞાન કહે છે. ૩૯

आत्मा सर्वत्र पूर्णः स्याच्चिदानन्दात्मकोऽव्ययः ।
बुद्ध्याद्युपाधिरहितः परिणामादिवर्जितः ॥४०॥

આત્મા સર્વત્ર પૂર્ણ, ચિદાનંદ સ્વરૂપ, અવિનાશી, બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિથી તથા પરિણામ (રૂપાન્તર) આદિ વિકારથી રહિત છે. ૪૦

स्वप्रकाशेन देहादीन् भासयन्ननपावृतः ।
एक एवाद्वितीयश्च सत्यज्ञानादिलक्षणः ॥४१॥

પોતાના પ્રકાશથી દેહ આદિને પ્રકાશ કરતો થકો પોતે આવરણ રહિત, એક, અદ્વિતીય, તથા સત્ય, જ્ઞાન, આદિ સ્વરૂપ છે. ૪૧

असङ्गः स्वप्रभो द्रष्टा विज्ञानेनावगम्यते ।
आचार्यशास्त्रोपदेशादैक्यज्ञानं यदा भवेत् ॥४२॥
आत्मनोर्जीवपरयोर्मूलाविद्या तदैव हि ।
लीयते कार्यकरणैः सहैव परमात्मनि ॥४३॥

(વળી તે) અસંગ, સ્વયંપ્રકાશ તથા સર્વનો સાક્ષી છે તથા વિજ્ઞાનથી જણાય છે; આચાર્ય તથા શાસ્ત્રના ઉપદેશથી જ્યારે જીવાત્મા અને પરમાત્માની

એકતાનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે મૂલાવિદ્યા પોતાનું કાર્ય (શરીરાદિ) તથા કરણ (ઇન્દ્રિયો) સહિત (અર્થાત્ પોતાના સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ કાર્ય સહિત) પરમાત્મામાં લય પામી જાય છે. ૪૨–૪૩

सावस्था मुक्तिरित्युक्ता ह्युपचारोऽयमात्मनि ।
इदं मोक्षस्वरूपं ते कथितं रघुनन्दन ॥४४॥
ज्ञानविज्ञानवैराग्यसहितं मे परमात्मनः ।

અવિદ્યાની એ લય અવસ્થાને જ મોક્ષ કહે છે. આત્મામાં એ મોક્ષ કેવળ ઉપચાર માત્ર છે (વાસ્તવિક રીતે આત્માની મુક્તાવસ્થા આગન્તુક નથી; તે તો સદા મુક્ત જ છે.) હે લક્ષ્મણ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય સહિત પરમાત્મા સંબંધી આ મોક્ષનું સ્વરૂપ મેં તને કહ્યું. ૪૪–૪૫ (૧/૨)

પ્રસંગ ૩ જો.

(કિષ્કિન્ધાકાંડ. સર્ગ ૩ જો.)

[શ્રી રામે વાલીનો વધ કર્યો. તે સમાચાર વાલીની સ્ત્રી તારાને મળતાં જ તે રોતી કકળતી, જ્યાં વાલીનું શબ પડ્યું છે ત્યાં આવી વિધવિધ પ્રકારે વિલાપ કરવા લાગી.

એ પ્રકારે વિલાપ કરતી "તારા" ને શ્રી રામચંદ્રે દયા પૂર્વક તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરી શાન્તિ આપી. (શ્લો. ૮–૧૨). પછી

श्री राम उवाच

किं भीरु शोचसि व्यर्थं शो॰ ॰स्याविषयं पतिम् ।
पतिस्त्वायं देहो वा जीवो वा वद तत्त्वतः ॥१३॥

શ્રીરામ બોલ્યા : હે ડરપોક સ્ત્રિ, તું તારા પતિનો વ્યર્થ શોક શા માટે કરે છે? તારો પતિ શોક કરવા યોગ્ય નથી. તું તત્ત્વથી વિચાર કરીને મને કહે કે તારો પતિ આ દેહ છે કે (તેમાં રહેવાવાળો) જીવ છે? ૧૩

पञ्चात्मको जडो देहस्त्वङ्मांसरुधिरास्थिमान् ।
कालकर्म॰णोत्पन्नः सोऽप्यास्तेऽद्यापि ते पुरः ॥१४॥

(જો આ દેહને તારો પતિ માનતી હોય તો તે) દેહ પાંચ ભૂતોથી બનેલો, ત્વચા, માંસ, રુધિર, તથા હાડકાં વાળો અને જડ છે; કાળ, કર્મ તથા ગુણોથી ઉત્પન્ન થએલો છે અને તે તો હજુ પણ તારી સામો પડયો છે. ૧૪

मन्यसे जीवमात्मानं जीवस्ता॰ निराम॰ः ।
न जायते न म्रियते न ति॰ष्ठति न गच्छति ॥१५॥

જો જીવને તારો પતિ માનતી હોય તો એ જીવ વિકાર રહિત છે; તે જન્મતો નથી, મરતો નથી, બેસતો નથી, ચાલતો નથી; ૧૫

न स्त्री पुमान्वा षण्ढो वा जीवः सर्वगतोऽव्ययः ।
एक एवाद्वितीयोऽयमाकाशवदलेपकः ।
नित्यो ज्ञानमयः शुद्धः स कथं शोकमर्हति ॥१६॥

તે જીવ સ્ત્રી નથી, પુરુષ નથી તથા નપુંસક નથી; તે (તો) સર્વવ્યાપી તથા અવ્યય છે, એક છે, અદ્વિતીય છે, આકાશની પેઠે નિર્લેપ છે, નિત્ય છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તથા શુદ્ધ છે. તે જીવ કેવી રીતે શોક કરવા યોગ્ય છે? (અર્થાત્ શોક કરવા યોગ્ય નથી.) ૧૬

तारोवाच

देहोऽचित्काष्ठवद्राम जीवो नित्यश्चिदात्मकः ।
सुखदुःखादिसम्बन्धः कस्य स्याद्राम मे वद ॥१७॥

તારા બોલી: હે રામ, દેહ કાષ્ઠની પેઠે જડ છે અને જીવ નિત્ય તથા ચૈતન્ય રૂપ છે, (તો પછી) સુખ દુઃખાદિ સંબંધ કોને થાય છે, તે મને કહો. ૧૭

श्री राम उवाच

अहङ्कारादिसम्बन्धो यावद्देहेन्द्रियैः सह ।
संसारस्तावदेव स्यादात्मनस्त्वविवेकिनः ॥१८॥

શ્રી રામ બોલ્યા: જ્યાં સુધી દેહ અને ઇન્દ્રિયોમાં "હું અને મારાપણું" વગેરેનો સંબંધ છે

ત્યાં સુધી (આત્મા તથા અનાત્માના) વિવેકથી રહિત જીવને (સુખ દુઃખાદિ રૂપ) સંસાર (સાથે સંબંધ) છે. ૧૮

मिथ्यारोपितसंसारो न स्वयं विनिवर्तते ।
विषयान्ध्यायमानस्य स्वप्ने मिथ्यागमो यथा ॥१९॥

જેમ વિષયોનું ધ્યાન કરતાં કરતાં સૂઈ જનાર માણસને સ્વપ્નમાં અનેક પદાર્થો દેખાય છે તે બધા મિથ્યા છે તેમ આ સંસાર (આત્મામાં અજ્ઞાન વડે) આરોપિત છે (અને તેથી) જૂઠો છે, પણ તે પોતાની મેળે નિવૃત્ત થતો નથી. ૧૯

अनाद्यविद्या सम्बन्धात्तत्कार्याहङ्कृतेस्तथा ।
संसारोऽपार्थकोऽपि स्याद्रागद्वेषादिसङ्कुलः ॥२०॥

અનાદિ અવિદ્યાના સંબંધથી તથા તેના કાર્ય અહંકારથી આ અત્યંત મિથ્યા સંસાર પણ રાગ દ્વેષાદિથી પૂર્ણ છે. ૨૦

मन एव हि संसारो बन्धश्चैव मनः शुभे ।
आत्मा मनः समानत्वमेत्य तद्गतबन्धभाक् ॥२१॥

હે કલ્યાણિ! મન જ સંસાર (નું કારણ) છે, અને મન જ બંધન (કરવાવાળું) છે. આત્મા

મન સાથે એકરૂપ થવાથી તેમાં રહેલાં સુખ દુઃખાદિ બંધન ભોગવે છે. ૨૧

यथा विशुद्धः स्फटिकोऽलक्तकादिसमीपगः ।
तत्तद्वर्णयुगाभाति वस्तुतो नास्ति रञ्जनम् ॥२२॥

જેમ સ્ફટિકમણિ સ્વચ્છ છે, પણ લાખ આદિની પાસે રહેવાથી તે લાખના જેવા રંગને દેખાય છે; વાસ્તવમાં તેમાં કોઈ રંગ નથી. ૨૨

बुद्धीन्द्रियादिसामीप्यादात्मनः संसृतिर्बलात् ।
आत्मा स्वलिङ्गं तु मनः परिगृह्य तदुद्भवान् ॥२३॥
कामान् जुषन् गुणैर्बद्धः संसारे वर्ततेऽवशः ।
आदौ मनोगुणान् सृष्ट्वा ततः कर्माण्यनेकधा ॥२४॥

તેમ બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયાદિની સમીપતાથી આત્માને અવશપણે (સુખ દુઃખાદિ રૂપ) સંસાર ભાસે છે. પોતાને ઓળખાવનાર સાધન મનને ગ્રહણ કરીને, તેનાથી પ્રાપ્ત થનારા વિષયોનું સેવન કરતો આત્મા તે મનના રાગદ્વેષાદિ ગુણોમાં બંધાય છે અને પરવશ બનેલો તે આત્મા સંસારમાં લિપ્ત થાય છે. પ્રથમ મનના (રાગ દ્વેષાદિ ગુણોને ઉત્પન્ન કરીને અનેક પ્રકારનાં કર્મ કરે છે. ૨૩–૨૪

शुक्ललोहितकृष्णानि गतयस्तत्समानतः ।
एवं कर्मवशाज्जीवो भ्रमत्याभूतसंप्लवम् ॥२५॥

(તે કર્મો) શુકલ (હિંસા રહિત એવાં જપ, ધ્યાનાદિ), લોહિત (હિંસા જેમાં થાય છે એવાં યજ્ઞયાગાદિ), અને કૃષ્ણ (મદ્યપાનાદિ પાપ કર્મ) એમ ત્રણ પ્રકારનાં છે; અને તેમની ગતિ પણ તે કર્મોના જેવી છે (અર્થાત્ શુકલકર્મની ગતિ બ્રહ્મ-લોક, રકતકર્મની ગતિ સ્વર્ગ લોક અને કૃષ્ણકર્મની ગતિ નરક લોક). આ પ્રમાણે આ જીવાત્મા કર્મોને વશ થવાથી પ્રલયકાળ સુધી આ ગતિયોમાં ભટકયા કરે છે. ૨૫

सर्वोपसंहृतौ जीवो वासनाभिः स्वकर्मभिः ।
अनाद्यविद्यावशगस्तिष्ठत्याभिनिवेशतः ॥२६॥

પ્રલય કાળમાં સર્વભૂતોનો લય થતાં આ જીવ કર્તા ભોકતાપણાના અભિનિવેશથી પોતાની વાસના તથા કર્મો સહિત અનાદિ અવિદ્યામાં લીન થઇ જાય છે. ૨૬

सृष्टिकाले पुनः पूर्ववासनामानसैः सह ।
जायते पुनरप्येवं घटीयन्त्रमिवावशः ॥२७॥

જ્યારે સૃષ્ટિકાળ થાય છે ત્યારે પરવશ એવો આ જીવાત્મા પૂર્વકાળની વાસના વાળા મન સહિત ફરી જન્મે છે અને ઘટી યંત્ર (રેંટ) ની પેઠે ઘૂમતો રહે છે. ૨૭

यदा [illegible]ण्यविशेषेण लभते सङ्गतिं सताम् ।
[illegible] सुशान्तानां तदा म[illegible]ः ॥२८॥

જે સમયે કોઇ પુણ્ય કર્મના પ્રભાવથી અત્યંત શાંત સ્વભાવવાળા મારા ભક્તો, સંતોની સંગતિ થાય છે ત્યારે તે જીવાત્માનું ચિત્ત મારા તરફ વળે છે. ૨૮

मत्कथाश्रवणे श्रद्धा दुर्लभा जायते ततः ।
ततः स्वरूपविज्ञानमनायासेन जायते ॥२९॥

પછી તેને દુર્લભ એવી મારી કથા સાંભળવામાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. અને શ્રદ્ધા પૂર્વક મારી કથા શ્રવણ કરવાથી અનાયાસે મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. ૨૯

त[illegible]ाचार्यप्रसादेन वाक्यार्थज्ञानतः क्षणात् ।
देहेन्द्रियमनः प्राणाह[illegible]कृतिभ्यः पृथक्स्थितम् ॥३०॥

स्वात्मा भवतः सत्यमान ात्मानमद्वय ।
ज्ञात्वा सद्यो भवेन्मुक्तः सत्यमव मयोदित ॥३१॥

ત્યાર પછી ગુરુકૃપાથી "तत्त्वम सि" આદિ મહા વાકયના અર્થના જ્ઞાનથી તથા પોતાના અનુભવથી આ જીવાત્મા પોતાને દેહ, ઇન્દ્રિય, મન, પ્રાણ તથા અહંકારથી ભિન્ન, સત્ય, આનંદ, અદ્વૈત-આત્મા સ્વરૂપ જાણીને એક ક્ષણમાં મુકત થઈ જાય છે. (હે તારા) આ મેં તને સત્ય કહ્યું છે. ૩૦-૩૧

एवं मया तं सम्य ालोचयति योऽनिशम् ।
तस्य संसारदुःखानि न स्पृशन्ति कदाचन ॥३२॥

જે મનુષ્ય મેં કહેલું આ પરમાર્થ—જ્ઞાન અહર્નિશ મનન કરે છે તેને કદિ પણ સંસાર (જન્મ મરણ)નાં દુઃખો પ્રાપ્ત થતાં નથી. ૩૨

त्वमप्येतन्मया प्रोक्तमालोचय विशुद्धधीः ।
न स्पृक्ष्यसे दुःखजालैः कर्मबन्धाद्विमोक्ष्यसे ॥३३॥

તું પણ શુદ્ધ ચિત્તવાળી બની આ મેં કહેલા ઉપદેશનું મનન કર. એમ કરવાથી દુઃખોનો સમૂહ તને સ્પર્શ નહિ કરે અને કર્મ બન્ધનથી તું મુકત થઈશ. ૩૩.

અવધૂત ગીતામાંથી.

ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासना ।
महद्भयपरित्राणा विप्राणामुपजायते ॥१॥

ઇશ્વરની કૃપાથીજ વેદનો અભ્યાસ કરવાવાળા પુરુષોને મહાન ભયથી રક્ષણ કરવાવાળી અદ્વૈતની વાસના ઉત્પન્ન થાય છે. ૧ (અ૦ ૧–૧)

यत्करोमि यदश्नामि यज्जुहोमि ददामि यत् ।
तत्सर्वं न मे किञ्चित् विशुद्धोऽहमजोऽव्ययः ॥२॥

હું જે કાંઈ કરું છું, ખાઉં છું, હવન કરું છું, દાન આપું છું, એ બધું મારું લગાર પણ નથી. (કારણ કે) હું (તો) શુદ્ધ સ્વરૂપ, જન્મથી રહિત તથા અવિકારી છું. ૨ (અ૦ ૧–૩૯)

आदिमध्यान्तमुक्तोऽहं न बद्धोऽहं कदाचन ।
स्वभावनिर्मलः शुद्ध इति मे निश्चिता मतिः ॥३॥

હું આદિ, મધ્ય તથા અન્તથી રહિત છું; કદિ પણ બંધાયલો નથી; હું સ્વભાવથી જ નિર્મળ તથા શુદ્ધ છું, એવો મારો નિશ્ચિત મત છે. ૩. (અ૦ ૧–૪૩)

ॐ तत्सत् शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

વેદાંત પારિભાષિક શબ્દોનો સંક્ષિપ્ત કોષ.

अ

अज्ञान ૨—કાર્ય માત્રનું જે ઉપાદાન હોઈને સત્ અને અસત્ શબ્દથી કહી શકાય નહિં એવું.

૨. કેટલાક જ્ઞાનનો અભાવ તેને અજ્ઞાન કહે છે.

૩. જે મિથ્યા હોઈને સાક્ષાત્ જ્ઞાન થવાથી નિવૃત્ત થાય છે તે અજ્ઞાન.

૪. જે સત્ય પદાર્થથી અને અસત્ય પદાર્થથી વિલક્ષણ હોય તે અજ્ઞાન. અજ્ઞાન સત્ય નથી કેમકે જ્ઞાનથી તેનો નાશ થાય છે, અને તે અસત્ય પણ નથી, કેમકે "હું બ્રહ્મને જાણતો નથી" એવો અજ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે. માટે એને 'અનિર્વચનીય' પણ કહે છે.

૫. સત્ વસ્તુથી વિલક્ષણ, અનાદિ, તથા જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય એવો પદાર્થ તે અજ્ઞાન. 'અસત્' એ કાંઇ વસ્તુ જ

નથી, માટે 'અસત્‌થી વિલક્ષણ' એમ અહિં કહ્યું નથી. એને જ મૂળ પ્રકૃતિ, પ્રલયાવસ્થા, અવ્યક્ત, અવ્યાકૃત, અક્ષર, અવિદ્યા, તમ વગેરે કહે છે.

(અજ્ઞાનના બીજા અર્થો માટે વાંચો 'દાર્શનિક કોષ.')

૧ **मूलाज्ञान** શુદ્ધ ચેતનને આશ્રયે રહી તેને જ ઢાંકે તે.

૨ **तुलाज्ञान** પદાર્થ (ઘટાદિ) અવચ્છિન્ન ચેતનને ઢાંકે તે.

૧ **समष्टि अज्ञान**—અનેક વૃક્ષો છે છતાં તે વૃક્ષોનો સમૂહ એક વન સ્વરૂપે અથવા અનેક વ્યક્તિઓની જાતિ જુદી જુદી છે છતાં બધાયની એક બ્રાહ્મણત્વાદિ જાતિ રૂપે, જે એક બુદ્ધિનો વિષય તે.

૨ **व्यष्टि अज्ञान**—જુદાં જુદાં વૃક્ષોની પેઠે અથવા જુદી જુદી વ્યક્તિની જાતિ પેઠે અનેક બુદ્ધિનો વિષય તે.

卐 **अज्ञानकी शक्ति** ૨—અજ્ઞાનનું સામર્થ્ય.

૧ **ज्ञानशक्ति**. ૨ **क्रियाशक्ति**.

૧. **आवरण शक्ति**—જેને આશ્રયે રહે તે અધિષ્ઠાનને ઢાંકવાવાળું જે અજ્ઞાનમાં સામર્થ્ય છે તે.

૨. **विक्षेपशक्ति**—પ્રપંચ (જગત્‌) અને તેનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારું જે અજ્ઞાનમાં સામર્થ્ય છે તે.

卐 **अज्ञानके भेद** ૫—અજ્ઞાન સંબંધમાં વેદાંત આચાર્યોના ભિન્ન મતોઃ

१ **मायाअविद्यारूप अज्ञान**—કોઈ અજ્ઞાનને માયા (સમષ્ટિ અજ્ઞાનમય ઈશ્વરની ઉપાધિ) અને અવિદ્યા (વ્યષ્ટિ અજ્ઞાનમય જીવોની ઉપાધિ) રૂપ માને છે.

२ **ज्ञान क्रियाशक्तिरूप अज्ञान**— કોઇ અજ્ઞાનને જ્ઞાન-શક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ રૂપ માને છે.

३ **विक्षेप आवरणरूप अज्ञान**—કોઈ અજ્ઞાનને આવરણ-રૂપ તથા વિક્ષેપરૂપ માને છે.

४ **समष्टि व्यष्टिरूप अज्ञान**—કોઈ અજ્ઞાનને સમષ્ટિ (ઈશ્વરની ઉપાધિ) રૂપ અને વ્યષ્ટિ (જીવની ઉપાધિ) રૂપ માને છે.

५ **कारणरूप अज्ञान**—કોઈ અજ્ઞાનને જગતના ઉપાદાન-કારણ મૂલ પ્રકૃતિમય ઈશ્વરની ઉપાધિરૂપ માને છે. અને તે પક્ષમાં જીવને કાર્ય (અંતઃકરણ) ઉપાધિવાળો માન્યો છે.

अतला दें ७—

૧. અતલ, ૨. વિતલ, ૩. સુતલ, ૪. તલાતલ, ૫. રસા-તલ, ૬. મહાતલ, ૭. પાતાલ.

卐 **अध्यात्मम्**—આત્મા એટલે દેહ ઇન્દ્રિયાદિ, ક્ષેત્રજ્ઞ, બ્રહ્મ, વગેરેના સંબંધથી આત્માનું જે નિરૂપણ તે અધ્યાત્મ (જ્ઞાન) કહેવાય છે.

૨. આત્મા એટલે શરીરને અનુલક્ષીને જે કાંઈ કહેવામાં આવે તે અધ્યાત્મ, એવો સામાન્ય અર્થ છે.

૩. અંતઃકરણ અને ઈન્દ્રિયોને પણ કવચિત્ "અધ્યાત્મ" નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

卐 **अध्यात्म आदि ३**—૧. ઈન્દ્રિય (અધ્યાત્મ), ૨. દેવતા (અધિદૈવ), ૩. વિષય (અધિભૂત).

卐 **अध्यात्मताप २**—આત્માનો આશ્રય કરીને રહેવાવાળાં જે સ્થૂળ સૂક્ષ્મ શરીર તે અધ્યાત્મ છે. તેમાં રહેલાં જે દુઃખ તે અધ્યાત્મતાપ અગર અધ્યાત્મદુઃખ છે.

१ **आधिताप**—માનસિક દુઃખ. (અનેક ચિંતાઓ.)

२ **व्याधिताप**—શરીરનું દુઃખ. (તાવ, ગુમડાં આદિક.)

卐 **अध्यास २ (परत्र पूर्वदृष्टावभासः)**—અન્યમાં અન્યનો અવભાસ તે અધ્યાસ. (૨) ભ્રાન્તિજ્ઞાન અને ભ્રાન્તિજ્ઞાનનો વિષય તે અધ્યાસ.

१ **अर्थाध्यास**—જે પદાર્થ ભાસે છે તે અવભાસ એવો અર્થ કરીએ તો છીપમાં રૂપું ભાસે છે; માટે રૂપું એ અવભાસ થયો. માટે એ પદાર્થરૂપ અવભાસ હોવાથી તે **अर्थ+अध्यास** કહેવાય.

(૨) ભ્રાન્તિજ્ઞાનનો વિષય. (સર્પાદિ, દેહાદિ પ્રપંચ.)

२ **ज्ञानाध्यास**—પદાર્થનો ભાસ જેના વડે થાય છે તે અવભાસ એવો જો અર્થ કરીએ તો **अवभास** નો અર્થ 'જ્ઞાન' થવાથી તેને **ज्ञान+अध्यास** કહેવાય.

(૨) ભ્રાન્તિજ્ઞાન (સર્પાદિકનું તથા દેહાદિક પ્રપંચનું જ્ઞાન.)

卐 **अनादिपदार्थ ६**—ઉત્પત્તિ રહિત પદાર્થ.

૧. જીવ, ૨. ઈશ, ૩. શુદ્ધ ચેતન, ૪. અવિદ્યા (માયા), ૫. ચેતન અને માયાનો સંબંધ, ૬. તે પાંચ અનાદિપદાર્થોનો પરસ્પર ભેદ.

卐 **अनुबंध**—

૧. ગ્રન્થનું મંગલાચરણ કર્યા પછી તરતજ ગ્રન્થના આરંભમાં જે કહેવામાં આવે તે **અનુબંધ.**

૨. પોતાના વિષયનું જ્ઞાન આપીને તે દ્વારા શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર જે વિષય તે **અનુબંધ.**

૩. બધાંજ શાસ્ત્રોના ચાર **અનુબંધ** હોય છે અને તે દરેક શાસ્ત્રના ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. એ અનુબંધો જાણીને જ જિજ્ઞાસુઓ તે તે શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

૪. ગ્રન્થમાં (૧) અધિકારી (૨) વિષય, (૩) પ્રયોજન, અને (૪) સંબંધ એ ચાર બાબતો કહેલી હોય છે. એ ચાર બાબતો ડાહ્યા માણસોની ગ્રન્થમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવામાં હેતુ છે, માટે એ ચાર **અનુબંધ** કહેવાય છે.

૧ **अधिकारी**—મલવિક્ષેપરૂપ દોષરહિત તથા અજ્ઞાન-રૂપ દોષસહિત હોય અને વિવેકાદિ ચાર સાધનસંપન્ન હોય તે પુરુષ વેદાંતનો અધિકારી છે.

૨ **विषय**—બ્રહ્મ અને આત્માની એકતા વેદાંતશાસ્ત્રનો વિષય (પ્રતિપાદ્ય) છે.

३ प्रयोजन—સર્વ દુઃખની નિવૃત્તિ અને પરમાનન્દની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ.

४. संबंध—ગ્રન્થનો અને વિષયનો પ્રતિપાદક પ્રતિપાદ્ય-રૂપ ભાવરૂપ સંબંધ છે.

卐 **अन्तःकरण**—શરીરની અંદર રહેલું હોઈને સર્વ ઈન્દ્રિયોને સહાય કરનારું જે સાધન છે તે **અંતઃકરણ.**

૨. જેમાં જ્ઞાનશક્તિ પ્રધાન છે અને અપંચીકૃત પંચ મહાભૂતોના સાત્વિક અંશના ભેગા મળવાથી જે ઉત્પન્ન થયું છે તે **અંતઃકરણ.**

૩. સર્વજ્ઞાન વગેરેને પ્રત્યક્ષ કરનારું સાધન તે **અંતઃકરણ.**

卐 **अन्तःकरणके प्रकार ४—**

१ **मन**–સંકલ્પ વિકલ્પરૂપ વૃત્તિ.
२ **बुद्धि**–નિશ્ચયરૂપ વૃત્તિ.
३ **चित्त**–ચિંતનરૂપ વૃત્તિ.
४ **अहंकार**–અહંતારૂપ વૃત્તિ.

卐 **अन्तःकरणके दोष ३—**

१ **मलदोष**–જન્મ જન્માંતરનાં પાપ;
२ **विक्षेपदोष**–ચિત્તની ચંચળતા;
३ **आवरणदोष**–સ્વરૂપનું અજ્ઞાન.

卐 **अंधत्व, अंधपना—इन्द्रियका औ अंधमंदपटुपना** માટે જુઓ **आन्ध्यादि**

卐 **अभाव** ૫—ન અસ્તિ (નથી) એવી પ્રતીતિનો વિષય.

૧ **प्रागभाव**–કાર્યની ઉત્પત્તિ પૂર્વે કારણમાં કાર્યનો જે અભાવ તે **प्राक्‌अभाव**.

૨ **प्रध्वंसाभाव**–નાશ થયા પછી જે અભાવ થાય છે તે.

૩ **अन्योन्याभाव**–પરસ્પરમાં જે પરસ્પરનો અભાવ તે. જેમકે ઘટમાં પટનો અભાવ અને પટમાં ઘટનો અભાવ. વગેરે.

૪ **अत्यंताभाव**–ત્રણે કાળમાં જેનો અભાવ છે તે. જેમકે આકાશપુષ્પ, વન્ધ્યાપુત્ર–વગેરેની હયાતીજ નથી.

૫ **सामयिकाभाव**–કોઈ સમયમાં અભાવ. નારદ આદિ ઋષિ મુનિયો પહેલાં પૃથ્વી ઉપર વિચરતા. હવે વિચરતા જોવામાં નથી આવતા.

નોંધ–વેદાંત મતવાળા પાંચમો સામયિકાભાવ નથી માનતા. ચાર પ્રકારના અભાવ માને છે.

卐 **अरिवर्ग** ૬–પરલોકના વિરોધિ, આંતર શત્રુઓનો સમૂહ.

૧. કામ–ઈચ્છા અથવા પ્રાપ્ત વસ્તુના ભોગની ઇચ્છા.

૨. ક્રોધ, ૩. લોભ, ૪. મોહ, ૫. મદ અને ૬. મત્સર.

卐 **अवधि** ૩–૧. બોધની હદ, ૨. વૈરાગ્યની હદ, ૩. ચિત્ત નિરોધરૂપ ઉપશમની હદ. **अवधि**=હદ.

卐 **अवस्था** ૩–ત્રણ દેહનો વ્યવહારકાળ.

૧. જાગ્રત્ અવસ્થા, ૨. સ્વપ્ન અવસ્થા, ૩. સુષુપ્તિ અવસ્થા.

卐 **अवस्था ६—**

१ **शिशु**—એક વર્ષના દેહનો સમય;

२ **कौमार**—પાંચ વર્ષ સુધીના દેહનો સમય;

३ **पौगंड**—છ થી દશ વર્ષ સુધીના દેહનો સમય;

४ **किशोर**—અગીઆરથી પંદર વર્ષ સુધીના દેહનો સમય;

५ **यौवन**—સોળથી ચાળીસ વર્ષ સુધીના દેહનો સમય;

६ **जरा**—ચાળીસ વર્ષ ઉપરનો સમય.

卐 **अविद्या ४-२-५—**

क. (પાતંજલ મતમાં.) તદ્‌ભાવથી રહિત પદાર્થમાં જે તદ્‌ભાવ બુદ્ધિ છે, તેનું નામ **અવિદ્યા.** તે બે પ્રકારની છેઃ

(૧) કાર્ય અવિદ્યા અને (૨) કારણ અવિદ્યા.

ख. પાંચ ક્લેશમાંનો પહેલો ક્લેશ એનેજ **મૂલા** અવિદ્યા કહે છે. આ અવિદ્યા **ચાર પ્રકારની** છેઃ—

(૧) અનિત્યમાં નિત્યત્વ બુદ્ધિ. જેમકે બ્રહ્મલોકાદિ અનિત્ય છે તેને નિત્ય માનવા.

(૨) અશુચિમાં શુચિત્વ બુદ્ધિ. જેમકે દેહાદિ અશુચિ છે તેને શુચિ (પવિત્ર) માનવા.

(૩) દુઃખ અને તેનાં સાધનોમાં સુખત્વ બુદ્ધિ. જેમકે માળા, ચંદન, વનિતા (સ્ત્રી), પુત્રાદિમાં સુખ બુદ્ધિ માનવી.

(૪) અનાત્મામાં આત્મત્વ બુદ્ધિ. જેમકે દેહાદિકમાં.

卐 **अविद्याका २ प्रकारः** (૧) મૂલાવિદ્યા. (૨) તુલાવિદ્યા.

મૂલાવિદ્યા તથા તુલાવિદ્યાના અર્થ **अज्ञान**—**मूलाज्ञान**, **तुलाज्ञान**માં જુઓ.

卐 **अविद्याका ५ प्रकारः**

१ **तम**=પોતાના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન.

२ **मोह**=દેહાદિમાં ' હું ' પણું.

३ **महामोह**=વિષયભોગમાં ઇચ્છા.

४ **तामिस्र**=વિષયેચ્છા પૂરી થવામાં કંઇ વિઘ્ન આવવાથી થતો ક્રોધ.

५ **अंधतामिस्र**=ભોગ અથવા તેનાં સાધનોનો નાશ થવાથી " મારો નાશ થયો " એવી બુદ્ધિ.

卐 **अहंकार** ૨—અભિમાનરૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિ. ૨. સાંખ્ય મત પ્રમાણે અહંકાર એટલે મહત્તત્ત્વની વિકૃતિ (કાર્ય).

१ **शुद्ध अहंकार**—સ્વસ્વરૂપનો અહંકાર.

२ **अशुद्ध अहंकार**—દેહાદિ અનાત્માનો અહંકાર.

१ **सामान्य अहंकार**—" હું " એવી સામાન્ય અહંકારની વૃત્તિ.

૨ **विशेष अहंकार**–" હું બ્રાહ્મણ છું, હું ક્ષત્રિય છું " ઈત્યાદિ સ્ફુરણરૂપ ચિત્તની વૃત્તિ.

૧ **मुख्य अहंकार**–કૂટસ્થ (સાક્ષી), ચિદાભાસ અને દેહ વગેરેને એકમેક માની અજ્ઞાનીને આખાય સમૂહમાં **अहम्** શબ્દનો સંબંધ કરી જે **अहम्**ની સ્ફુરણા થવી તે શક્તિ વૃત્તિથી જાણવા યોગ્ય **अहम्** શબ્દના અર્થને વિષય કરવાવાળો અહંકાર.

૨ **अमुख्य अहंकार**–વિવેકીને વ્યવહારદશામાં (૧) દેહાદિ સહિત ચિદાભાસમાં અને (૨) પરમાર્થદશામાં કેવળ "કૂટસ્થ"માં **अहम्** શબ્દનો સંબંધ કરી જે **अहम्**ની સ્ફુરણા થવી તે લક્ષણા વૃત્તિથી જાણવાયોગ્ય **अहम्** શબ્દના અર્થને વિષય કરવાવાળો અહંકાર.

卐 **असंभावना** ૨–' અમુક વસ્તુ નથી ' એવો નિષેધરૂપ જે મજબૂત સંશય તે અસંભાવના કહેવાય.

૧ **प्रमाणगत असंभावना**–પ્રમાણ (વેદ) સંબંધિ અસંભવનું જ્ઞાન,

૨ **प्रमेयगत असंभावना**–પ્રમેય (મોક્ષ આદિક પદાર્થ) સંબંધિ અસંભવનું જ્ઞાન.

卐 **आत्मा** ૩–(૧) સર્વ દેહોમાં જે પૂર્ણ છે તે **આત્મા.** (૨) હું એવા જ્ઞાનનો જે વિષય તે **આત્મા.** (૩) જે વિષયોને પ્રાપ્ત કરે છે, જે વિષયોને ગ્રહણ કરે છે, જે વિષયોને ભોગવે છે, જે નિરંતર એક સરખો રહે છે, તે **આત્મા** કહેવાય છે.

(બૌદ્ધ ન્યાયાદિકના મતમાં આત્મા કેવો છે તે જાણવા દાર્શનિક કોષ વાંચવો.)

૧ **ज्ञानात्मा** (બુદ્ધિ); ૨ **महानात्मा** (મહત્તત્ત્વ); ૩ **शांतात्मा** (શુદ્ધ બ્રહ્મ).

૧ **मिथ्यात्मा**–સ્થૂળ સૂક્ષ્મ સંઘાત (શરીર);
૨ **गौणात्मा**–પુત્ર. ૩ **मुख्यात्मा**–સાક્ષી; કૂટસ્થ.

卐 **आनंद ३**–પ્રીતિ વગેરે, વૃત્તિ અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય તે **આનંદ.** અવચ્છિન્ન કહેવાનું કારણ એ છે કે ચૈતન્યના જેટલા ભાગમાં પ્રેમવૃત્તિ વ્યાપેલી હોય તેટલો ચૈતન્યનો ભાગ **આનંદ** કહેવાય.

૨. સાત્ત્વિક એકાગ્ર બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત સુખરૂપ આત્મા તે **આનંદ;** અથવા સુખરૂપ આત્મામાં પ્રતિબિંબિત વૃત્તિ તે **આનંદ.**

૩. જે સુખથી અધિક બીજું સુખ નથી, એવી સુખરૂપતાને **આનંદ** કહે છે.

૪. મારે કાંઈ જોઈતું નથી, હું પરિપૂર્ણ છું, એવી સંતોષાત્મક ચિત્તવૃત્તિ એ આનંદનું ઉપલક્ષણ છે.

૧ **ब्रह्मानंद**–નિદ્રા ન હોય તે વખતનો, દ્વૈતભાવ વગરનો બ્રહ્માભિમુખ વૃત્તિથી આવિર્ભૂત જે આનંદ તે. (૨) સમાધિમાં આવિર્ભૂત અથવા (૩) સુષુપ્તિગત જે બિંબભૂત આનંદ તે **બ્રહ્માનંદ** છે.

નિજાનંદ, યોગાનંદ, મુખ્યાનંદ, અદ્વૈતાનંદ, આત્માનંદ એ બધાં એનાંજ નામ છે.

૨ **विषयानंद**–જાગ્રત્ સ્વપ્નમાં સ્રક્ (પુષ્પની માળા), ચંદન, વનિતા આદિ વિષયની પ્રાપ્તિરૂપ નિમિત્તથી તે વિષયોમાં એકાગ્ર થએલી બુદ્ધિમાં આત્મસ્વરૂપભૂત આનંદનું જે ક્ષણિક પ્રતિબિંબ થાય છે તે.

વિદ્યાનંદનો પણ એ આનંદમાં અંતર્ભાવ થાય છે.

એ આનંદને લેશાનંદ તથા માત્રાનંદ પણ કહે છે.

૩ **वासनानंद**–સુષુપ્તિ અવસ્થાના બ્રહ્માનંદમાંથી ઉત્થાન પામેલી ઉદાસીન દશામાં જે આનંદનો અનુભવ થાય છે તે.

卐 **आन्ध्यादि** ૩–અંધપણું આદિ નેત્રના ધર્મો. એ નેત્રનો અંધપણું ધર્મ કહ્યો. તે પ્રમાણે જીહ્વાનું મૂકપણું અને શ્રોત્રનું બધિરપણું આદિ ધર્મો પણ સમજી લેવા.

૧ **आन्ध्य**–ચક્ષુથી સર્વથા રૂપ વિષય ન દેખાવો તે. તે જ પ્રમાણે બીજી ઇન્દ્રિયોથી પણ પોતપોતાના વિષયો ન ગ્રહણ થવા તે.

૨ **मांद्य**–ઇન્દ્રિયો વડે પોતપોતાના વિષયોનું સ્વલ્પ ગ્રહણ.

૩ **पटुत्व**–ઇન્દ્રિયોવડે પોતપોતાના વિષયોનું સ્પષ્ટ ગ્રહણ.

卐 **आश्रम ४**—

૧. બ્રહ્મચર્ય, ૨. ગૃહસ્થ, ૩. વાનપ્રસ્થ, ૪. સંન્યાસ.

उ

卐 **उद्देश**–વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરનાર નામ માત્ર તે ઉદ્દેશ.

જેમ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય, અભાવ; એ રીતે દ્રવ્યાદિનાં નામ માત્રથી કથન તે.

卐 **उद्देशादि ३**

૧ **उद्देश**–નામ માત્ર કહેવું. ૨ **लक्षण**–અસાધારણ ધર્મ.

૩ **परीक्षा**–પદ્ધતિ. (અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ, તથા અસંભવ એ દોષોનો વિચાર).

अव्याप्ति આદિ ત્રણ દોષના ખુલાસા માટે જુઓ **लक्षणदोष**.

卐 उपवायु ५–વાંચો **प्राण** શબ્દ.

卐 **उपासना २**

નિકૃષ્ટ (નીચા દરજ્જાની) વસ્તુમાં ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુની બુદ્ધિનું નામ ઉપાસના છે.

જેને ચિંતન અથવા મનન કહે છે, તે રૂપ માનસી ક્રિયા તે ઉપાસના.

વસ્તુના સ્વરૂપની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય જે પુરુષની ઈચ્છાને માત્ર અધીન હોય એવું મનના પ્રવાહનું રૂપ તે ઉપાસના.

૧ **सगुण उपासना**–કારણબ્રહ્મ (ઈશ્વર) અને કાર્યબ્રહ્મ (હિરણ્યગર્ભ આદિ) ની ઉપાસના.

२ **निर्गुण उपासना**–શુદ્ધ બ્રહ્મની ઉપાસના.

१ **अहंग्रह उपासना**–ઉપાસ્ય સ્વરૂપ અને હું એકજ છીએ એમ પોતાની સાથે ઉપાસ્યનું અભેદ રૂપે ચિંતન તે અહંગ્રહ ઉપાસના છે.

२ **प्रतीक उपासना**—

[(પ્રતીક=અવયવ; પ્રતિરૂપ; ઉલટું.)

જે જ્ઞાનનો આશ્રય બીજી વસ્તુ છે, તેનાથી અન્ય વસ્તુમાં તે જ્ઞાનને સ્થાપન કરવું તે પ્રતીક.

અથવા—અમુક વસ્તુથી ભિન્ન હોઇને તેના અર્થનું જે બોધક હોય તે. (જેમ–વિષ્ણુનું પ્રતીક શાલિંગ્રામ.)]

આદિત્ય વગેરે બ્રહ્મનાં પ્રતીકમાં 'એ બ્રહ્મ છે' એવી દૃષ્ટિ કરીને ઉપાસન કરવું તે **પ્રતીકઉપાસન.**

એ પ્રતીકઉપાસનાના ચાર પ્રકાર છેઃ ૧ સંપદુપાસના; ૨. આરોપોપાસના; ૩. સંસર્ગ ઉપાસના અને ૪. અધ્યાસોપાસના.

卐 **ऊर्मि** ६–જન્મ, મરણ; ક્ષુધા, તૃષા; અને શોક, મોહ; એ છ ઊર્મિયો કહેવાય છે. કેમકે એ છ, સમુદ્રની લહેરો (ઊર્મિયો) ની પેઠે ચિત્તને ક્ષોભ પમાડનાર છે. તેમાં

જન્મ, મરણ–એ બે દેહના ધર્મ છે;

ક્ષુધા, તૃષા–એ બે પ્રાણના ધર્મ છે;

શોક, મોહ–એ બે મનના ધર્મ છે. (શોક તથા મોહને ઠેકાણે કોઇ સુખ તથા દુઃખને પણ ગણાવે છે.)

एषणा=ઈચ્છા ચાહના અથવા વાસના. ૨. અભિમાન.

૧ **पुत्रैषणा**–પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છા;

૨ **वित्तैषणा**–ધનપ્રાપ્તિની ઈચ્છા;

૩ **लोकैषणा**–સર્વ લોક મારી સ્તુતિ કરે અને કોઈ પણ મારી નિંદા ન કરે એવી ઈચ્છા. અથવા પરલોકની ઇચ્છા.

क

卐 **करण**–વ્યાપારવાળું એવું જે અસાધારણ કારણ છે, તે કરણ કહેવાય છે. જેમ ઘડારૂપ કાર્ય પ્રતિ દંડ એ કરણ છે. એ દંડ ભ્રમણ કરાવવારૂપ વ્યાપારવાળો છે તથા અસાધારણ કારણરૂપ પણ છે. માટે એ દંડ ઘટના સંબંધમાં કરણ કહેવાય છે.

એજ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ એ ચારે પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાનાં કરણ કહેવાય છે.

卐 **करणत्रयम्**–મન, વાણી અને શરીર. ક્રિયા કરવાનાં સાધન હોવાથી તે ત્રણ કરણ કહેવાય છે.

卐 **कर्तव्य ३**–કરવા યોગ્ય. ૨. જે અવશ્ય કરવું જોઈએ તે.

૧ **कर्तव्य**—કરવા યોગ્ય જ્ઞાનનું સાધન.

૨ **ज्ञातव्य**—જાણવા યોગ્ય, જ્ઞાનનો વિષય. (બ્રહ્મ અને આત્માની એકતા.)

૩ **प्राप्तव्य** પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય, જ્ઞાનનું ફળ મોક્ષ.

卐 **कर्म**—૧. શુભ અને અશુભ અદૃષ્ટને ઉત્પન્ન કરનારો વ્યાપાર તે કર્મ.

૨. શુભ અને અશુભ ક્રિયાથી જન્ય જે અદૃષ્ટ તે કર્મ.

૩. (પાતંજલ મતમાં) વિહિત નિષિદ્ધ ક્રિયાથી જન્ય જે ધર્માધર્મ તે કર્મ. (આ સિવાય કર્મની બીજી સાત વ્યાખ્યાઓ માટે વાંચો દાર્શનિક કોષ.)

卐 **कर्मइन्द्रिय** ૫—જે ઇન્દ્રિયોથી ક્રિયા થાય છે તે.

૧. વાક્, ૨. પાણિ, ૩. પાદ, ૪. શિશ્ન, ૫. ગુદ.

卐 **कर्मप्रकार**—૧ પુણ્યકર્મ, ૨ પાપકર્મ, ૩ મિશ્રકર્મ.

१ संचितकर्म—જન્મજન્માંતરમાં કરેલાં કર્મ.

२ आगामि कर्म—વર્તમાન જન્મનાં ક્રિયમાણ કર્મ.

३ प्रारब्ध कर्म—વર્તમાન જન્મનાં આરંભક કર્મ.

१ नित्यकर्म—૧. અવશ્ય અપેક્ષિત ફળનું જે સાધન તે નિત્યકર્મ. ૨. જે ન કરવાથી જરૂર પ્રત્યવાય લાગે તે કર્મ નિત્યકર્મ કહેવાય છે. જેમકે સ્નાન, જપ, હોમ, દેવપૂજન, આતિથ્ય અને વૈશ્વદેવ એ છ નિત્યકર્મ છે.

२ नैमित्तिक कर्म—કોઈ એક નિમિત્ત પ્રાપ્ત થવાથી જે કર્મ કરવામાં આવે તે. જેમકે, પુત્રની ઈચ્છાના નિમિત્તથી પુત્રેષ્ટિ યાગ, એ નૈમિત્તિક કર્મ કહેવાય.

३ काम्य कर्म—જે કરવાથી ફળની પ્રાપ્તિ થાય પણ જે ન કરવાથી પ્રત્યવાય લાગે નહિં તેને કામ્ય કર્મ કહે છે. જેમકે, જેને સ્વર્ગની ઈચ્છા હોય તે જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞ કરે;

તેને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિરૂપ ફળ મળે, પણ જેને સ્વર્ગની ઈચ્છા નથી તેને તે ન કરવાથી કાંઈ પાપ લાગતું નથી.

૪. **प्रायश्चित्त कर्म**—પાપનો ક્ષય માત્ર કરે એવું કર્મ. જેમકે કૃચ્છ્ર ચાંદ્રયણાદિ કર્મ.

'પ્રાયશ્ચિત્ત' એ શબ્દમાં **प्रायः** નો અર્થ 'તપ' થાય છે. અને **चित्त** શબ્દનો અર્થ 'નિશ્ચય' થાય છે. માટે નિશ્ચયયુક્ત જે તપ તે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે.

૫ **निषिद्धकर्म**—શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને શાસ્ત્રે જે કર્મ કરવાનો નિષેધ કર્યો છે તે કર્મ, જેમકે, બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાન, વગેરે.

卐 **कला १६—स प्राणमसृजत, प्राणात् श्रद्धां, खं, वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियम्, मनोऽन्नम्, अन्नाद्वीर्यम्, तपोमन्त्राः, कर्म लोका लोकेषु च नाम च।**

कला १६–(આત્મા, પુરુષની સોળ કળાઓ):

૧. હિરણ્યગર્ભ (સમષ્ટિ પ્રાણ), ૨. શ્રદ્ધા, ૩. આકાશ, ૪. વાયુ, ૫. તેજ, ૬. જલ, ૭. પૃથ્વી, ૮. દશઇન્દ્રિય, ૯. મન, ૧૦. અન્ન, ૧૧. બળ, ૧૨. તપ, ૧૩. મંત્ર, ૧૪. કર્મ, ૧૫. લોક, ૧૬. નામ.

(વિશેષ ખુલાસા માટે જુઓ પ્રશ્ન ઉપનિષદ્.)

卐 **कालत्रयम्**–૧. (અતીત) ભૂત, ૨. ભવિષ્યત્ અને ૩.

વર્તમાન, એવા પ્રકારના વ્યવહારનો જે હેતુ હોય છે તે કાળ કહેવાય છે:

卐 कोश पञ्चकम्–તરવારને જેમ મ્યાન (કોશ) ઢાંકે છે તેમ આત્માને ઢાંકનાર કોશ પાંચ છે.

१ अन्नमय कोश–સ્થૂળ શરીર;

२ प्राणमय कोश–પાંચ પ્રાણ અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો;

३ मनोमय कोश–પાંચ કર્મેન્દ્રિયો સહિત મન;

४ विज्ञानमय कोश–પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો સહિત બુદ્ધિ; અને

५ आनन्दमय कोश–કારણ શરીર અથવા સુષુપ્તિ.

卐 कालिक–અન્નમય કોશમાં (સ્થૂળ દેહના ઘટક) થનાર છ પદાર્થો.

૧. ત્વક્, ૨. માંસ, ૩. રુધિર, ૪. મેદ, ૫. મજ્જા, ૬. અસ્થિ.

卐 क्रिया (कर्म) का फल—

१ उत्पत्ति–જન્મ.

२ प्राप्ति–ગમન રૂપ ક્રિયાનું ઇચ્છિત દેશની પ્રાપ્તિ રૂપ ફળ.

३ विकार–બીજા રૂપની પ્રાપ્તિ. જેમકે પાક રૂપ ક્રિયાથી અન્નનું બીજું સ્વરૂપ થાય છે તે.

४ संस्कार–મળની નિવૃત્તિ અને ગુણની પ્રાપ્તિ (દોષ-નિવૃત્તિ, અને ગુણાધાન) ભેદથી સંસ્કારના બે પ્રકાર છે;

જેમકે વસ્ત્રને ધોવાથી તેનો મેલ નિવૃત્ત કરવા રૂપી ફળ એ પ્રથમ સંસ્કાર, અને આમ સ્વચ્છ કરેલું વસ્ત્ર કોઇ રંગના કુંડામાં બોળવાથી તે બોળવા રૂપ ક્રિયાથી બીજા રંગની ઉત્પત્તિ તે બીજો સંસ્કાર.

(વિશેષ ખુલાસા માટે **વિચારસાગરનો** ૩૭૯ મો અંક વાંચો.)

卐 क्लेश—૧. પીડારૂપ લક્ષણવાળો મનોવિકાર તે કલેશ.

૨. અવિદ્યાદિ પાંચમાંથી ગમે તે એક કલેશ કહેવાય છે. યોગદર્શનમાં આ પ્રમાણે પાંચ કલેશ કહ્યા છે.

૧ **अविद्या**—ચાર પ્રકારની (કાર્ય) અવિદ્યા. અર્થ માટે અવિદ્યા શબ્દ જુઓ.

૨ **अस्मिता**—સામાન્ય અહંકાર. આત્મા (સાક્ષી) અને બુદ્ધિની એકતાનું જ્ઞાન.

૩ **राग**—દૃઢ આસક્તિ.

૪ **द्वेष**—ક્રોધ.

૫ **अभिनिवेश**—મરણનો ભય. આયુષ્ય હવે બાકી નથી એમ જાણવા છતાં અને આ શરીર ઇન્દ્રિયાદિ પણ અનિત્ય છે એમ જાણવા છતાં તેમનાથી મારો વિયોગ ન થાઓ. એવો વિદ્વાન્થી આરંભી સ્રી બાળક—સર્વ પ્રાણી માત્રને સાધારણ એવો જે મરણનો ત્રાસ (ભય) હોય છે તે **અભિનિવેશ.**

卐 ख्याति—ભ્રમજ્ઞાન, પ્રતીતિ અને કથન રૂપ વ્યવહાર. એ

भ्रमज्ञाननुं प्रतिपादन जुदा जुदा शास्त्रकारो जुदी जुदी रीते करे छे. ते बधानी मळीने पांच ख्यातियो छे.

१ **असत् ख्याति**–शून्यवादी बौद्धो असत् सर्पनी रज्जु देशमां प्रतीति तथा कथन माने छे ते.

२ **आत्मख्याति**–क्षणिक विज्ञानवादी बौद्धो, क्षणिक बुद्धिरूप आत्मानी सर्परूपथी प्रतीति अने कथन माने छे ते.

३ **अन्यथ ख्याति**–नैयायिको राफडा वगेरे दूर देशमां रहेला सर्पनी, कोई दोषना बळथी सन्मुख रज्जु देशमां प्रतीति अने कथन माने छे ते.

४ **अख्याति**–सांख्य–प्रभाकरना मत प्रमाणे "आ सर्प छे," तेमां "आ" अंश रज्जुना **इदम्** पणानुं प्रत्यक्ष ज्ञान छे, अने "सर्प" ए पूर्वे जोएला सर्पनी स्मृतिनुं ज्ञान छे. आ बे ज्ञान छे, एवी जे प्रतीति अने कथन माने छे ते.

५ **अनिर्वचनीय ख्याति**–वेदान्त सिद्धांतमां, रज्जुमां तेनी अविद्या वडे अनिर्वचनीय (सत् असत्थी विलक्षण) सर्प अने तेनुं ज्ञान उपजे छे. तेनी ख्याति अर्थात् प्रतीति अने कथन थाय छे एम माने छे ते.

卐 **चित्तनिरोधयुक्ति**—

१. अध्यात्मविद्या, २. साधुसंग, ३. वासनात्याग, ४. प्राणायाम.

卐 **चिदाभासकी अवस्था ७—**

૧ **अज्ञान**–'હું જાણતો નથી' એ વ્યવહારનો હેતુ જે આવરણ–વિક્ષેપ શક્તિવાળો છે તે.

૨ **आवरण**–અનિર્વચનીય ભાવરૂપ પદાર્થ તે. "છે નહિં, ભાસતું નથી," એ વ્યવહારનો હેતુ જે અજ્ઞાનનું કાર્ય તે.

૩ **भ्रान्ति**–વિક્ષેપ, ધર્મસહિત દેહાદિક પ્રપંચ અને તેનું જ્ઞાન.

૪ **परोक्षज्ञान**, ૫ **अपरोक्षज्ञान**, ૬ **शोकनाश**–ભ્રાન્તિ (વિક્ષેપ) નાશ. ૭ **तृप्ति**–જ્ઞાનથી થતો અતિ હર્ષ.

પહેલી ત્રણ અવસ્થા બંધની હેતુ અને પછીની ચાર મોક્ષની હેતુ છે.

卐 **चैतन्य**—(सप्तप्रकाराः)

૧ **ईश्वरचेतन**–માયા વિશિષ્ટ ચેતન; ૨ **जीवचेतन**–અવિદ્યા વિશિષ્ટ ચેતન; ૩ **शुद्धचेतन**-નિરુપાધિક ચેતન; ૪ **प्रमाता-चेतन**–(પ્રમાતા) અંતઃકરણ અવચ્છિન્ન ચેતન; ૫ **प्रमाण-चेतन**–પ્રમાણ (ઇન્દ્રિય) દ્વારા શરીરથી બહાર નીકળી ઘટાદિ વિષય પર્યંત પહોંચેલી જે વૃત્તિ તે પ્રમાણ છે. તે વૃત્તિ અવચ્છિન્ન ચેતન પ્રમાણચેતન છે.

૬ **प्रमेयचेतन**–પ્રમેય, ઘટાદિ વિષય અવચ્છિન્ન ચેતન.

૭ **प्रमाचेतन**–ઘટાદિ વિષયાકાર થએલી જે વૃત્તિ તે પ્રમા છે. તે વૃત્તિ અવચ્છિન્ન ચેતન અથવા તેમાં પ્રતિબિંબિત

ચેતન પ્રમાચેતન છે. એને પ્રમિતિચેતન અથવા ફળચેતન પણ કહે છે.

卐 जाति २—અનેક ધર્મી (આશ્રય) માં અનુગત જે એક ધર્મ તે જાતિ. અથવા

અનેક વ્યક્તિયોમાં સમવાય સંબંધે કરીને રહેનારોજ જે નિત્યધર્મ છે તેને જાતિ કહેવાય છે. અથવા

પદાર્થમાં ભાવરૂપ સામાન્યપણે રહેલો ધર્મ. જેમ ઘટમાં ઘટત્વ, પટમાં પટત્વ. એને **જાતિસામાન્ય** કહે છે.

(વ્યાખ્યાના વિશેષ ખુલાસા માટે વાંચો દાર્શનિક કોષ.)

१ परजाति—"ઘટ છે" એવી સર્વત્ર અનુગત જે સત્તા છે તેને ન્યાયમતમાં પર (શ્રેષ્ઠ) જાતિ કહે છે.

२ अपरजाति—સત્તાથી ભિન્ન ઘટત્વ આદિ જાતિને ન્યાય-મતમાં અપર જાતિ કહે છે.

१ व्याप्तजाति—ન્યૂન દેશવર્તિ જે જાતિ છે તે વ્યાપ્તજાતિ છે. જેમકે મનુષ્યજાતિ અંતર્ગત બ્રાહ્મણત્વ, ક્ષત્રિયત્વ વગેરે જાતિ છે તે વ્યાપ્તજાતિ છે.

२ व्यापकजाति—અધિક દેશમાં સ્થિત જે જાતિ તે વ્યાપકજાતિ છે. જેમકે બ્રાહ્મણત્વ આદિક વ્યાપ્ત જાતિથી અધિક દેશમાં સ્થિત મનુષ્યત્વ જાતિ છે તે વ્યાપક જાતિ છે.

卐 जीव ३—

१ पारमार्थिक जीव—સાક્ષીચેતન;

२ व्यावहारिक जीव–સાભાસ અંતઃકરણરૂપ જીવ;

३ प्रातिभासिक जीव–સાભાસ અંતઃકરણરૂપ વ્યાવહારિક જીવમાં અધ્યસ્ત સ્વપ્નકાળનો જીવ.

卐 **जीवन्मुक्तिके प्रयोजन ५**–જો કે જીવન્મુક્તિ જ્ઞાનીને સિદ્ધ છે તો પણ અહિં જીવન્મુક્તિ શબ્દ વડે જીવન્મુક્તિના વિલક્ષણ આનંદની અવસ્થા (પંચમ આદિ ભૂમિકા) સમજવી. તેનું પ્રયોજન અર્થાત્ ફળ પાંચ પ્રકારનું છે.

१ **ज्ञानरक्षा**–જો કે એકવાર થએલા દૃઢ બોધનો નાશ થતો નથી; તેથી જ્ઞાનરક્ષા સ્વતઃ સિદ્ધ છે, તો પણ અહિં નિરંતર બ્રહ્માકાર વૃત્તિની સ્થિતિ જ્ઞાનરક્ષા શબ્દનો અર્થ છે.

२ **तप**–મન અને ઇન્દ્રિયની એકાગ્રતા અથવા શરીર, વાણી અને મનનો સંયમ.

३ **विसंवादाभाव**–જલ્પ તથા વિતંડાવાદનો અભાવ.

४ **दुःखनिवृत्ति**–પ્રત્યક્ષ દુઃખની નિવૃત્તિ.

५ **सुखप्राप्ति**–નિરાવરણ પરિપૂર્ણ અને સવૃત્તિક રૂપ જીવન્મુક્તિના વિલક્ષણ આનંદની પ્રાપ્તિ.

卐 **ज्ञान**–૧. પ્રત્યગાત્મા દેહાદિથી ભિન્ન છે, અથવા દેહાદિ પ્રત્યક્ આત્માથી ભિન્ન છે, એ પ્રકારનો નિશ્ચય તે **જ્ઞાન.**

૨. જીવ અને બ્રહ્મના અભેદનો નિશ્ચય તે **જ્ઞાન.**

૩. પદાર્થને પ્રકાશ કરવાપણું તે **જ્ઞાનત્વ.**

૪. અંતઃકરણની વૃત્તિ વડે જ્ઞાન થાય માટે વૃત્તિને પણ **જ્ઞાન** કહે છે.

૫. જ્ઞપ્તિ, સંવિત્ એ પણ જ્ઞાનનાં નામ છે.

૬. વૃત્તિઅવચ્છિન્ન ચૈતન્ય તે જ્ઞાન.

× × ×

જ્ઞાનના બે પ્રકાર છેઃ (૧) પરોક્ષજ્ઞાન, (૨) અપરોક્ષજ્ઞાન.

વળી બીજી રીતે એના પાંચ ભેદ છેઃ (૧) સંશય, (૨) ધારાવાહિક, (૩) કાર્યજ્ઞાન, (૪) અહાર્યજ્ઞાન અને (૫) સ્મૃતિ.

卐 **तत्त्व**–(વેદાન્તમાં) બ્રહ્મ અને આત્માનું એકત્વ એ જ **તત્ત્વ.**

૧ શ્રોત્ર, ૨ ત્વક્, ૩ ચક્ષુ, ૪ જિહ્વા, ૫ ઘ્રાણ, ૬ મન, ૭ બુદ્ધિ, ૮ ચિત્ત, ૯ અહંકારઃ આ નવને તત્ત્વો કહે છે.

卐 **तन्मात्रा**—(સાંખ્યમતમાં) શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ પાંચ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને તન્માત્રાઓ કહે છે. એ આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતોનાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે. એ તન્માત્રાઓ અહંકારની વિકૃતિ (કાર્ય) છે.

卐 **ताप**–અમુક પદાર્થમાં જે પ્રતિકૂળતાનું જ્ઞાન તે **તાપ.**

૧ **अध्यात्म ताप**–સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ શરીરમાં આધિ તથા વ્યાધિ રૂપ થનાર જે દુઃખ તે.

૨ **अधिदैव ताप**–દેવતાઓ વડે જે શીત ઉષ્ણ, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, વિદ્યુત્પાત, ભૂકંપ આદિ દુઃખ થાય છે તે.

૩ **अधिभूत ताप**–સ્વશરીરથી ભિન્ન, ચક્ષુગોચર, પ્રાણી (ચોર, વાઘ, શત્રુ) થી થતો જે તાપ તે.

卐 **त्रिपुटी**–ત્રણ પુટનો એટલે જ્ઞાનના પ્રકારોનો સમુદાય તે ત્રિપુટી. વાંચો આ પુસ્તકમાં પૃષ્ટ ૧૦૫ ઉપર ચૌદ ત્રિપુટિઓનો સમુદાય.

卐 **द्रव्य**–જે પદાર્થ સમવાય સંબંધે કરીને રૂપાદિક ગુણોનો આશ્રય હોય તે **દ્રવ્ય** કહેવાય છે.

× × ×

૧ **मूर्तद्रव्य** તથા ૨ **अमूर्तद्रव्य** એમ બે વિભાગમાં નૈયાયિકો નવ દ્રવ્યો માને છે. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને મન એ મૂર્ત દ્રવ્યો છે; આકાશ, કાળ, દિશા અને આત્મા એ અમૂર્ત દ્રવ્યો છે.

卐 **द्रव्यादि सप्त पदार्थाः**–(નૈયાયિક મતમાં) ૧ દ્રવ્ય, ૨ ગુણ, ૩ કર્મ, ૪ સામાન્ય, ૫ સમવાય, ૬ અભાવ, ૭ વિશેષ; એમ સાત પદાર્થો માન્યા છે.

卐 **धर्मो (आत्माना) १२**—

૧ **नित्यः**–ઉત્પત્તિ તથા નાશથી રહિત. ૨ **अव्ययः**–વૃદ્ધિ ક્ષયથી રહિત. ૩ **शुद्धः**–માયા અવિદ્યારૂપ મળ રહિત. ૪ **एकः**–સજાતીય ભેદ રહિત. ૫ **क्षेत्रज्ञः**–શરીર રૂપ ક્ષેત્રના જ્ઞાતા. ૬ **आश्रयः**–અધિષ્ઠાન. ૭ **अविक्रियः**–અવિકારી. ૮ **स्वप्रकाशः**–પોતાના પ્રકાશમાં અન્ય પ્રકાશની અપેક્ષાથી રહિત, તથા સર્વના પ્રકાશક. ૯ **हेतुः**–જાળનું કારણ કરોળિયાની પેઠે જગતનું અભિન્ન નિમિત્તઉપાદાન કારણ. ૧૦ **व्यापकः**–

અપરિચ્છિન્ન, પરિપૂર્ણ. ૧૧ असंगी:-સજાતીય વિજાતીય અને સ્વગત સંબંધ રહિત. ૧૨ अनावृतः-સર્વથા આવરણ રહિત.

卐 धर्मों (अनात्माना) १२—

૧ અનિત્ય, ૨ વિનાશી, ૩ અશુદ્ધ, ૪ નાના, ૫ ક્ષેત્ર, ૬ આશ્રિત, ૭ અવિકારી, ૮ પરપ્રકાશ્ય, ૯ હેતુમાન્, ૧૦ વ્યાપ્ત (પરિચ્છિન્ન), ૧૧ સંગી, ૧૨ આવૃત.

卐 धर्मों (भागवत) १३-ભગવદ્ ભક્તના ધર્મ.

૧ સકામકર્મના ફળનું વિપરીત દર્શન. ૨ ધન ગૃહ પુત્રાદિમાં દુઃખ બુદ્ધિ. ૩ પરલોકમાં નશ્વરબુદ્ધિ. ૪ કુશળ ગુરુ પ્રતિ ગમન. ૫ ગુરુમાં ઈશ્વરબુદ્ધિ તથા નિષ્કપટ સેવા. ૬ પરમેશ્વરને સર્વ કર્મનું સમર્પણ. ૭ ભક્તિ વૈરાગ્ય સહિત સ્વરૂપાનુભવ; સાધુસંગ. ૮ શૌચ, તપ, તિતિક્ષા, મૌન. ૯ સ્વાધ્યાય, આર્જવ, બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, દ્વંદ્વસમત્વ (શીત ઉષ્ણ આદિક દ્વંદ્વનું સહન કરવાનો સ્વભાવ). ૧૦ સર્વત્ર આત્મારૂપ ઈશ્વરનું દર્શન. ૧૧ કૈવલ્ય (એકલા રહેવું), અનિકેત (ઘર નહિ બાંધવું), એકાંત (વિવિક્ત), ચીરવસ્ત્ર, સંતોષ. ૧૨ સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્માના ભગવદ્ભાવનું દર્શન તથા ભગવદ્રૂપ આત્મામાં સર્વ પ્રાણી માત્રનું દર્શન. ૧૩ દેહમાં નિરભિમાન તથા સ્વપરબુદ્ધિનો અભાવ.

卐 **धातु ७—**

૧ **रस**–ખાધેલા અન્નના સૂક્ષ્મ (પુણ્યપાપ), મધ્યમ (અન્નનો સાર), તથા સ્થૂલ (મળ) એવા ભેદથી ત્રણ પ્રકારના વિભાગ થાય છે તેમાંથી જે મધ્યમ વિભાગ છે તે.

૨ **रुधिर**, ૩ **मांस**, ૪ **मेद**–શ્વેતમાંસ, ચરબી, ૫ **मज्जा**–અસ્થિમાં રહેલો ચીકણો પદાર્થ, ૬ **अस्थि**, ૭ **रेत**–વીર્ય.

卐 **नाद**–સંવૃત કંઠમાં જે અવાજ કરવો તેને **નાદ** કહે છે.

卐 **नादादित्रय**–અનુસ્વારને **બિંદુ** કહે છે; નાદના એક દેશને **કલા** કહે છે. એ ત્રણે (નાદ, બિંદુ અને કલા) ને નાદાદિત્રય કહે છે.   અથવા

૧ **नाद**–ઁૐકાર વા શબ્દગુણ વા પરા આદિક ચાર વાણી;

૨ **बिन्दु**–ૐકારના અલક્ષ્ય અર્થરૂપ તુરીય પદ;

૩ **कला**–ૐકારની અકારાદિ માત્રા. પરાવાણી રૂપ અંશ (શબ્દનો અવયવ).

卐 **नाडिका १० तथा तेना देवता—**

૧ **इडा**–(ચંદ્ર) વામ નાસિકાગત ચંદ્રનાડી,–હરિ દેવતા.

૨ **पिंगला**–(સૂર્ય) દક્ષિણ નાસિકાગત સૂર્ય નાડી,–બ્રહ્મા દેવતા.

૩ **सुषुम्णा**–(મધ્યમા) નાસિકાની મધ્યગત નાડી,–રુદ્ર દેવતા.

૪ **गान्धारी**–દક્ષિણનેત્ર,.....................ઇન્દ્ર દેવતા.

૫ **हस्तिजिव्हा**–વામ (ડાબું) નેત્ર,........વરુણ દેવતા.

૬ **पूषा**–દક્ષિણ (જમણો) કર્ણ,........ઇશ્વર દેવતા.
૭ **यशस्विनी**–વામ (ડાબો) કર્ણ,........બ્રહ્મા દેવતા.
૮ **कुहू**–ગુદા,..................................પૃથ્વી દેવતા.
૯ **अलंबुषा**–મેઢ્ર (ઉપસ્થ),..................સૂર્ય દેવતા.
૧૦ **शंखिनी**–નાભિ,..........................ચંદ્ર દેવતા.

卐 **निग्रह २—**

૧ **क्रम निग्रह**–યમ, નિયમ આદિ યોગનાં આઠ અંગો વડે ક્રમથી જે ચિત્તનો નિરોધ કરવામાં આવે છે તે **ક્રમનિગ્રહ છે.**

૨ **हठनिग्रह**–પ્રાણનિગ્રહરૂપ હઠ વડે અથવા શાંભવી આદિ કોઈ મુદ્રા વડે ચિત્તનો જે નિરોધ કરવામાં આવે છે તે **હઠનિગ્રહ છે.**

卐 **नियम ५—**

૧. શૌચ, ૨. સંતોષ, ૩. તપ, ૪. સ્વાધ્યાય, (સ્વ-શાખાના વેદભાગનો, કે ગીતા આદિનો નિત્ય પાઠ કરવો તે), ૬. ઈશ્વર પ્રણિધાન (ૐકારાદિ ઈશ્વર ઉપાસના).

卐 **निःश्रेयस्** ૨–આત્યંતિક દુઃખનિવૃત્તિરૂપ મુખ્ય પ્રયોજન; કલ્યાણ; મોક્ષ; મોક્ષશાસ્ત્રનું પરમ પ્રયોજન; અપવર્ગ મુક્તિ; બંધનિવૃત્તિ.

१ अनर्थनिवृत्ति. २ परमानन्दनी प्राप्ति.

卐 **पाश ८**–૧. દયા, ૨. શંકા, ૩. ભય, ૪. લજ્જા, ૫. નિંદા, ૬. કુળ, ૭. શીલ, ૮. ધન.

卐 **पुरी ८–(अष्टपुरी–पुर्यष्टक)**=આઠ પુરીઓનો સમૂહ.

૧. જ્ઞાનેન્દ્રિય પંચક, ૨. કર્મેન્દ્રિય પંચક, ૩. અંતઃકરણ પંચક, ૪. પ્રાણાદિ પંચક, ૫. ભૂતપંચક, ૬. કામ, ૭. ત્રિવિધકર્મ, ૮. અવિદ્યા.

સૂક્ષ્મશરીર સાથે અવિદ્યા, કામ અને કર્મ વિશેષ ગણીએ તો તે **પુર્યષ્ટક** કહેવાય.

卐 **પુરુષાર્થ**–ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિ તે **પુરુષાર્થ**, મોક્ષ;

૨. સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખનો નાશ તે **પુરુષાર્થ**;

૩. પુરુષ વડે સાધ્ય એવો અર્થ તે **પુરુષાર્થ**.

卐 **पुरुषार्थ (धर्मादि) ४**—

१ **धर्म**–સકામ અથવા નિષ્કામ જે પુણ્ય તે.

२ **अर्थ**–આ લોક તેમજ અન્ય લોકમાં ભોગનાં ધનાદિ સાધન તે.

३ **काम**–આ લોક તથા પરલોકના જે ભોગ તે.

४ **मोक्ष**–દુઃખ નિવૃત્તિ અને સુખ પ્રાપ્તિ.

卐 **पूजापात्र–(४), (६)**—

૧. બ્રહ્મનિષ્ઠ, ૨. મુમુક્ષુ, ૩. હરિદાસ, ૪. સ્વધર્મનિષ્ઠ.

૧. અવસ્થાવૃદ્ધ, ૨. જાતિવૃદ્ધ, ૩. આશ્રમવૃદ્ધ, ૪. વિદ્યાવૃદ્ધ, ૫. ધર્મવૃદ્ધ, ૬. જ્ઞાનવૃદ્ધ.

卐 **પ્રકૃતિ**—

૧. પૂર્વના કર્મના સંસ્કારને અધીન જે સ્વભાવ તે. અર્થાત્ પૂર્વકર્મના સંસ્કાર પ્રમાણે જે સ્વભાવનું બંધારણ તે પ્રકૃતિ.

૨. બીજા તત્ત્વનું જે ઉપાદાનપણું તે પ્રકૃતિતત્ત્વ.

૩. (સાંખ્ય મતમાં) જે ઉત્પત્તિ રહિત હોઇને બીજા (તત્ત્વ)ની જનક હોય તે મૂલપ્રકૃતિ કહેવાય છે.

૪. કાર્ય રૂપે જે વિકાર પામે છે તેને પ્રકૃતિ કહે છે.

૫. (વેદાન્ત મતમાં) સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્, એ ગુણોની સામ્યાવસ્થા તે પ્રકૃતિ. અથવા

જગતના મૂળકારણરૂપ અજ્ઞાન તે પ્રકૃતિ.

卐 **પ્રકૃતિ ૮**—

૧. પૃથ્વી, ૨. જળ, ૩. અગ્નિ, ૪. વાયુ, ૫. આકાશ, ૬. મન (સમષ્ટિમનરૂપ અહંકાર), ૭. બુદ્ધિ (સમષ્ટિ બુદ્ધિરૂપ મહત્તત્ત્વ), અને ૮. અહંકાર (મહત્તત્ત્વથી શુદ્ધ અહંકારના કારણ અજ્ઞાનરૂપ મૂળ પ્રકૃતિ.)

卐 **પ્રકૃતિ વિકૃતિ** (સાંખ્ય મત પ્રમાણે)

મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રાઓ એ સાત પ્રકૃતિ વિકૃતિ કહેવાય છે, કેમકે તે અનુક્રમે પોતાની પછીનાનાં કારણ હોવાથી પ્રકૃતિરૂપ છે અને પોતાની પૂર્વનાનાં

કાર્ય હોવાથી વિકૃતિરૂપ છે. જેમકે-

મહત્તત્વ અહંકારની પ્રકૃતિ કહેવાય; પણ અજ્ઞાનનું કાર્ય હોવાથી વિકૃતિ કહેવાય.

અહંકાર એ શબ્દાદિ તન્માત્રાઓનું કારણ હોવાથી પ્રકૃતિ કહેવાય; પણ મહત્તત્વનું કાર્ય હોવાથી વિકૃતિ કહેવાય.

પંચતન્માત્રાઓ શબ્દાદિક વિષયોનું કારણ હોવાથી પ્રકૃતિ કહેવાય અને અહંકારનું કાર્ય હોવાથી વિકૃતિ કહેવાય.

卐 **प्रक्रिया ग्रन्थ—**

સ્વમતનું સ્થાપન કરનારા ગ્રન્થ તે **પ્રક્રિયાગ્રન્થ** કહેવાય છે. જેમકે-વેદાન્તમતનું સ્થાપન કરનારા ગ્રન્થઃ-પંચદશી, વેદાન્તસાર, અપરોક્ષાનુભૂતિ, વાકયવૃત્તિ, વાકયસુધા, જીવન્મુક્તિ, વિવેકચૂડામણિ, આત્મબોધ, તત્ત્વબોધ વગેરે ગ્રન્થો **પ્રક્રિયા ગ્રન્થ** કહેવાય છે.

卐 **प्रज्ञा २—**

१ स्थितप्रज्ञा, २. अस्थितप्रज्ञा.

卐 **प्रधान**—(સાંખ્યમત પ્રમાણે) સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થાને પ્રધાન કહે છે. એનેજ મૂળ પ્રકૃતિ કહે છે. (**प्रकृति** શબ્દ જુઓ.)

પ્રધાન એક છે તથા ઉત્પત્તિથી રહિત છે. માટે તે કોઈની વિકૃતિ (કાર્ય) નથી.

卐 **प्रपञ्च**–દૃશ્યત્વ, જડત્વ, પરિચ્છિન્નત્વ, અને ચૈતન્યથી ભિન્નપણું એ પ્રપંચ (જગત)નું સામાન્ય લક્ષણ છે. તેના બે પ્રકારઃ—

१ बाह्य प्रपञ्च, २ आन्तरप्रपञ्च અથવા

१ स्थूलप्रपञ्च, २ सूक्ष्मप्रपञ्च, ३ कारणप्रपञ्च.

卐 **प्रमा**—

૧. સંશય, વિપર્યય, અને તર્કરહિત એવો અનુભવ તે **પ્રમા.**

૨. પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થએલું જ્ઞાન તે **પ્રમા.**

૩ ચૈતન્ય વડે પ્રકાશિત અંતઃકરણની વૃત્તિ અથવા વૃત્તિમાં બિંબિત ચૈતન્ય તે **પ્રમા.**

* * (દાર્શનિક કોષ.)

卐 **प्रमाण**–યથાર્થ અનુભવ રૂપ પ્રમા (જ્ઞાન) નું જે કરણ (સાધન) હોય તે **પ્રમાણ** કહેવાય. જેમ કે

પ્રત્યક્ષ, અનુમિતિ, ઉપમિતિ અને શાબ્દ એ ચાર પ્રકારની પ્રમાઓનું અનુક્રમે કરણરૂપ હોવાથી (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુમાન, (૩) ઉપમાન, અને (૪) શબ્દ; એ ચાર પ્રમાણ કહેવાય છે. (ન્યાયમત પ્રમાણે.)

વેદાંત મત પ્રમાણે છ પ્રમાણ છેઃ—

१ प्रत्यक्ष प्रमाण, २ अनुमान, ३ उपमान, ४ शब्द, ५ अर्थापत्ति, ६ अनुपलब्धि प्रमाण.

प्रमाणगत असंभावना–**असंभावना** શબ્દ વાંચો.

प्रमाता–પ્રમા જ્ઞાનનો જે આશ્રય તે **પ્રમાતા** કહેવાય.

प्रमेयगत असंभावना–**असंभावना** શબ્દ વાંચો.

卐 **प्रलय**–(માયાવાદીનો મત). ત્રણે લોકનો નાશ.

૨. પૌરાણિક મત). ભૂતોના લયનો આધારકાળ, અર્થાત્ જે કાળમાં પંચ મહાભૂત વિગેરે નાશ પામે છે તે કાળ.
૩. તમામ ભાવરૂપ કાર્યનો નાશ તે **પ્રલય**. એ પ્રલય પાંચ પ્રકારનો છેઃ

૧ **नित्यप्रलय**—ક્ષણ ક્ષણમાં સર્વ કાર્યોનો દીપજ્યોતિની પેઠે જે નાશ થાય છે તે; અથવા સુષુપ્તિ.

૨ **नैमित्तिकप्रलय**—બ્રહ્માની રાત્રિરૂપ નિમિત્તવડે ભૂર્ આદિ નીચેના ત્રણ લોકનો જે નાશ થાય છે તે.

૩ **दैनिकप्रलय**--બ્રહ્માના દિવસમાં ચૌદ મન્વન્તર થાય છે. તે પ્રત્યેકનો નાશ તે. આને **अवान्तर प्रलय** અથવા **मन्वंतर** પણ કહે છે. કોઈ તો આને **नैमित्तिक प्रलय** પણ કહે છે.

૪ **महाप्रलय**--બ્રહ્માના સો વર્ષ પછી બ્રહ્મદેવસહિત આકાશાદિ સર્વ ભૂતોનો જે નાશ થાય છે તે.

૫ **आत्यंतिक प्रलय**--જ્ઞાન વડે કારણ સહિત સર્વ જગત્નો બાધ થવો તે.

અથવા બીજી રીતે--૧. સુષુપ્તિ, ૨. મૂર્ચ્છા, ૩. મરણ,

૪. પુનઃ શરીરપ્રાપ્તિ, અને ૫. દૈનંદિન પ્રલય, એવા પણ પાંચ પ્રકાર કહે છે.

卐 **प्राज्ञ**—સુષુપ્તિ અવસ્થામાં અંતઃકરણ લીન થયા છતાં જે માત્ર અજ્ઞાનનો જ સાક્ષી થઇને રહે છે તે **પ્રાજ્ઞ.**

卐 **प्राण**—શરીરની અંદર વિચરનારો જે વાયુ તે **પ્રાણ.**

૨. અપંચીકૃત પંચ મહાભૂતો એકત્ર થઇને તેના રાજસ અંશમાંથી ક્રિયાશક્તિ પ્રધાન જે વાયુ ઉપજે છે તે **પ્રાણવાયુ.**

卐 **प्राण-(समष्टिः)**—હિરણ્યગર્ભ; સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ શરીર.

प्राणवायुના પ્રકારોઃ-

૧. પ્રાણ, ૨. અપાન, ૩. સમાન, ૪. ઉદાન, ૫. વ્યાન.

પ્રાણવાયુઓનાં સ્થાન તથા કર્મઃ—

૧ **प्राण**—હૃદયમાં રહે છે. શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા કરે છે.

૨ **अपान**—ગુદામાં રહે છે. મળાદિની અધોનયન ક્રિયા કરે છે.

૩ **समान**—નાભિમાં રહે છે. અન્ન પાચનમાં સહાય કરે છે.

૪ **उदान**—કંઠ દેશમાં રહે છે. અન્નાદિકને ઉંચે લઈ જાય છે.

૫ **व्यान**—બધા શરીરમાં વ્યાપીને રહે છે. અન્ન રસાદિકને નાડીઓમાં પહોંચાડે છે.

અર્થાત્ એકજ વાયુ હૃદય વિગેરે પાંચ સ્થાનમાં રહે છે; તેથી તેમની પ્રાણ વગેરે સંજ્ઞાઓ ઠરાવેલી છે.

ક્રિયાના ભેદથી જેમ એકજ વાયુના પ્રાણ વગેરે પાંચ ભેદ થાય છે, તેમજ ક્રિયાના ભેદથી એકજ વાયુના નાગાદિ પાંચ ભેદ થાય છે. તેમને **उपवायु** કહે છે. જેમકે—

१ **नाग**—ઓડકાર રૂપ ક્રિયા કરનારો વાયુ.

२ **कूर्म**—આંખમાં નિમેષ, ઉન્મેષની ક્રિયા કરનારો વાયુ.

३ **कृकल**—છીંક આણનારો વાયુ.

४ **देवदत्त**—બગાસુ આણનારો વાયુ.

५ **धनंजय**—શરીરને ફુલાવનારો વાયુ. (મરી ગયા પછી પણ એ વાયુ શરીરમાં રહે છે.)

卐 **प्राणायाम**—પ્રાણની ગમન આગમન રૂપ વૃત્તિને અટકાવવી તે **પ્રાણાયામ.** અથવા

૨. નિશ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસની ગતિને રોકવાનો જે વ્યાપાર તે **પ્રાણાયામ**. અથવા

૩. **રેચક** (શ્વાસને બહાર કાઢવો), **પૂરક** (બહારના વાયુને શરીરની અંદર ખેંચવો) અને **કુંભક** (પૂરેલા વાયુને રોકી રાખવો) એ લક્ષણોવાળા પ્રાણને કબજે રાખવાનો ઉપાય તે **પ્રાણાયામ.**

卐 **प्रारब्धकर्म**—સંચિત કર્મોમાંથી નીકળીને જે કર્મો આ વર્તમાન શરીરનાં આરંભક થાય છે, તે **પ્રારબ્ધકર્મ.**

૨. સુખ દુઃખાદિક પ્રારબ્ધનું કાર્ય છે; તે જેના વડે યુગ કે કલ્પપર્યંત ભોગવવું પડે છે તે **પ્રારબ્ધકર્મ.**

પ્રારબ્ધકર્મ ત્રણ પ્રકારનું છેઃ—

૧ **इच्छाप्रारब्ध**—(જનક વિદેહીનું) ઠેઠ સુધી રાજ્ય કર્યું.

૨ **अनिच्छा प्रारब्ध**—(જડભરતનું) રહુગણ રાજાની પાલખી ઉપાડી.

૩ **परेच्छा प्रारब्ध**—(અર્જુનનું) પરાણે યુદ્ધ કરવું પડ્યું.

卐 **बन्ध**—દૃશ્ય સંબંધ સત્ય રૂપે જણાતો હોય તે બંધ.

૨. અજ્ઞાન અને તેના કાર્ય રૂપ જગત્‌ની સાથે આત્માનો સંબંધ તે બંધ.

૩. વર્ણાશ્રમનાં ધર્મ કર્મ કરવાનો સંકલ્પ તે બંધ.

૪. અણિમાદિ આઠ પ્રકારનાં ઐશ્વર્યની આશા વડે સિદ્ધ એવો સંકલ્પ તે બંધ.

૫. યમ નિયમાદિ અષ્ટાંગ યોગનો સંકલ્પ તે બંધ.

૬. કેવળ મોક્ષની અપેક્ષાથી સંકલ્પ કરવો તે બંધ.

૭. સંકલ્પ માત્રની ઉત્પત્તિ તે બંધ.

× × ×

卐 **बाधः**—કાર્ય સહિત અવિદ્યાની નિવૃત્તિ તે બાધ.

૨. અમુક વસ્તુ મિથ્યા છે એવો જે નિશ્ચય તે બાધ.

૩. જે પદાર્થ જણાતો હોય તેને છોડીને તે સ્થળે બીજા પદાર્થની કલ્પના કરવી તે બાધ.

૪. અધિષ્ઠાનના વાસ્તવ સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારથી કાર્યનો, તેના ઉપાદાન કારણરૂપ અજ્ઞાનસહિત, જે નાશ તે બાધ. જેમ—છીપ રૂપ અધિષ્ઠાનનો સાક્ષાત્કાર થવાથી રૂપા

રૂપી કાર્યનો તેના ઉપાદાનકારણ અજ્ઞાન સહિત જે નાશ થાય છે, અર્થાત્ આ રૂપું છે એ બુદ્ધિની નિવૃત્તિ થાય છે તેનું નામ **બાધ** છે.

卐 **बाध समानाधिकरण**—સમાન અધિકરણવાળાં બે વિરુદ્ધાર્થક પદોમાંથી એકના વાચ્યાર્થનો બાધ કરીને, બીજા અવિરોધી અર્થનું ગ્રહણ કરવું તે. જેમકે—
"જે ચોર દેખાતો હતો તે તો ઝાડનું ઠુંઠું છે." એમાં ચોર અને ઠુંઠું એ બન્ને વિરુદ્ધાર્થક સમાનાધિકરણ પદો છે. તેમાંથી ચોરનો બાધ કરીને ઠુંઠું ગ્રહણ કરવું, તે **બાધ–સમાનાધિકરણ** કહેવાય છે.

卐 **बाल**—શાસ્ત્રના અર્થજ્ઞાનના વિવેકથી રહિત તે **બાલ** કહેવાય છે.
૨. જે વ્યાકરણ, કાવ્ય અને કોશ ભણ્યો હોય; છતાં **વેદાન્ત** ન ભણ્યો હોય તે **બાલ.**

卐 **बुद्धि**—અંતઃકરણની જે નિશ્ચય રૂપ વૃત્તિ તે **બુદ્ધિ.**

卐 **ब्रह्म**—નામરૂપાત્મક સઘળા જગતને આકારે પરિણામ પામતી માયાનું અધિષ્ઠાન તે **બ્રહ્મ.**

卐 **ब्रह्मचर्य**—ઉપસ્થ ઈન્દ્રિયનો નિગ્રહ કરવો તે બ્રહ્મચર્ય.
૨. આઠ પ્રકારના મૈથુનનો ત્યાગ તે **બ્રહ્મચર્ય.**
મૈથુનના એ આઠ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છેઃ
૧. સ્ત્રીનું દર્શન, ૨. સ્પર્શન, ૩. કેલિ, ૪. કીર્તન,

૫. ગુહ્ય ભાષણ, ૬. સંકલ્પ (ચિંતન), ૭. (પ્રાપ્ત કરવાનો) નિશ્ચય, અને ૮. ક્રિયાજન્ય સુખ.

આ સઘળું રાગપૂર્વક કરવામાં આવે તો તે **अष्टांगमैथुन** કહેવાય છે.

卐 **ब्रह्माने** :—કરામલકવત્ સંશય તથા વિપરીત ભાવનાથી રહિત જે અખંડ એકરસ આનંદવાળો, (બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારવાળો) હોય તે.

卐 **ब्रह्मनुं तटस्थ लक्षण**—જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કારણપણું, એ બ્રહ્મનું **તટસ્થ લક્ષણ** છે.

૨. જગતની ઉત્પત્તિ વગેરેનું જે નિમિત્તકારણ હોય તેમજ ઉપાદાન કારણ હોય; એવી રીતે જે **અભિન્નનિમિત્ત ઉપાદાન કારણ પણું** તે બ્રહ્મનું **તટસ્થ લક્ષણ** છે.

૩. સમગ્ર જગત્નું ઉપાદાનપણું એ પણ બ્રહ્મનું **તટસ્થ લક્ષણ** છે.

卐 [illegible]—હું બ્રહ્મ છું, એવો સાક્ષાત્કાર જેને થયો હોય તે બ્રહ્મવિત કહેવાય.

卐 **ब्रह्मविदादि ४—**

१ **ब्रह्मविद्**—ચતુર્થ ભૂમિકામાં આરૂઢ થએલો જ્ઞાની.

२ **ब्रह्म वद्वर**—પંચમ ભૂમિકામાં આરૂઢ જ્ઞાની.

३ **ब्रह्मविद्वरीयान्**—ષષ્ઠ ભૂમિકામાં આરૂઢ જ્ઞાની.

४ **ब्रह्म विद्वरीष्ठ**—સપ્તમ ભૂમિકામાં આરૂઢ જ્ઞાની.

(ભૂમિકા માટે એ શબ્દ જુઓ.)

卐 **भक्त** ([illegible]) ૪—

१ **आर्त**—અધ્યાત્મ આદિ દુઃખોથી વ્યાકુળ.

२ **जिज्ञासु**—પરમાત્મતત્ત્વને જાણવાની ઈચ્છાવાળો.

३ **अर्थार्थी**—આ લોક અને પરલોકના ભોગની ઇચ્છાવાળો.

४ **ज्ञानी**—જીવન્મુક્ત.

卐 **भूतग्राम** ४—

१ **जरायुज**—મનુષ્ય, પશુ આદિ.

२ **अंडज**—પક્ષી, સર્પ આદિ.

३ **उद्भिज**—વૃક્ષાદિક.

४ **स्वेदज**—માકણ વગેરે.

卐 **भूमिका**—જેમ હવેલીમાં પહેલો મજલો, બીજો મજલો, એમ ઉત્તરોત્તર ઉપર ઉપર ચઢતા માળ હોય છે, તેમ ચિત્ત કે જ્ઞાનની ચઢતી પાયરીઓને ભૂમિકા કહે છે.

卐 **भूमिका (ज्ञानकी)** ७—

૧. શુભેચ્છા, ૨. સુવિચારણા, ૩. તનુમાનસા, ૪. સત્ત્વાપત્તિ, ૫. અસંસક્તિ, ૬. પદાર્થભાવિની, ૭. તુરીયગા.

卐 **भूमिका (अज्ञानकी)** ७— અજ્ઞાન=મોહ.

૧. બીજ જાગ્રત, ૨. જાગ્રત, ૩. મહાજાગ્રત, ૪. જાગ્રત્ સ્વપ્ન, ૫. સ્વપ્ન, ૬. સ્વપ્ન જાગ્રત, ૭. સુષુપ્તિ.

卐 **भेद** ५ —

૧. જીવ ઈશ્વરનો ભેદ, ૨. જીવ જીવનો ભેદ, ૩. જીવ જડનો ભેદ, ૪. ઈશ જડનો ભેદ, ૫. જડ જડનો ભેદ.

卐 **भ्रम** ૯—જ્યાં અમુક પદાર્થ નથી, ત્યાં તે પદાર્થ છે એવી માન્યતા તે **ભ્રમ.**

૨. નેત્રાદિના દોષથી ઉત્પન્ન થએલું જ્ઞાન તે **ભ્રમ.**

૩. નિષ્ફળ પ્રવૃત્તિનું જનક એવું જે જ્ઞાન તે **ભ્રમ.**

આ **ભ્રમ** બે પ્રકારનો છેઃ

१ सोपाधिक भ्रम—અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન થયા છતાં પણ જે ભ્રમ નિવૃત્ત થતો નથી, તે **સોપાધિક ભ્રમ** કહેવાય છે. (અર્થાત્ " આ ભ્રમ છે " એમ જાણ્યા છતાં પણ ઉપાધિ ચાલુ રહે ત્યાં સુધી ભ્રમ પણ ચાલુ રહે તે **સોપાધિક ભ્રમ.)** એ ભ્રમ બે પ્રકારનો છે. (૧) બાહ્ય, અને (૨) આંતર.

(૧) બાહ્ય સોપાધિક ભ્રમ—જેમ રાતા પુષ્પ રૂપ ઉપાધિને લીધે સ્ફટિકમાં રાતાપણું દેખાય છે તે **બાહ્ય સોપાધિક ભ્રમ છે.**

૨. આન્તર સોપાધિક ભ્રમ-કર્મ રૂપે પરિણામ પામેલી અવિદ્યાના કાર્ય રૂપ હોવાથી કર્તાપણાનો ભ્રમ, એ **આંતર સોપાધિક ભ્રમ** જાણવો.

૨. **निरुपाधिक भ्रम**—અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન થવાથી જે ભ્રમ દૂર થાય છે તે **નિરુપાધિક ભ્રમ** કહેવાય છે. સોપાધિક ભ્રમની પેઠે એ ભ્રમ પણ બે પ્રકારનો છેઃ

(૧) બાહ્ય નિરુપાધિક **ભ્રમ**—જેમ છીપમાં રૂપું દેખાવું, આકાશમાં નીલતા દેખાવી ઈત્યાદિ.

(૨) આંતર નિરુપાધિક ભ્રમ—જેમ, હું ગૃહી છું, હું બ્રાહ્મણ છું; ઈત્યાદિ.

ભ્રમ (ના પાંચ પ્રકારઃ—૧. ભેદ ભ્રમ, ૨. કર્તૃત્વભ્રમ, ૩. સંગભ્રમ, ૪. વિકારભ્રમ, ૫. સત્યત્વભ્રમ.

ભ્રમ (ના છ પ્રકાર) : ૧. કુળ, ૨. ગોત્ર, ૩. જાતિ, ૪. વર્ણ, ૫. આશ્રમ, ૬. નામ.

卐 **ભ્રમનિવર્તક દૃષ્ટાંત**—

૧. બિંબ પ્રતિબિંબ, ૨. લોહિત સ્ફટિક, ૩. ઘટાકાશ, ૪. રજ્જુ સર્પ, ૫. કનક કુંડલ.

卐 **મદ**—મારા જેવો બીજો કોણ છે એવી ચિત્તની વૃત્તિ અથવા હર્ષની વૃત્તિ તે **મદ.**

૨. વિદ્યા, ધન, કુળ, શીલ, તપ, યૌવન, સત્તા વગેરે નિમિત્તથી પોતે બીજા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એવી બુદ્ધિ તે **મદ.**

卐 **મહાયજ્ઞ** ૫—૧. દેવયજ્ઞ, ૨. ઋષિયજ્ઞ, ૩. પિતૃયજ્ઞ, ૪. મનુષ્યયજ્ઞ, ૫. ભૂતયજ્ઞ.

卐 **માયા**—રજોગુણ અને તમોગુણથી નહિ દબાયલી શુદ્ધ સત્ત્વગુણ પ્રધાન (પ્રકૃતિ) તે **માયા.**

૨. જેનું નિરૂપણ કરવું અશક્ય છતાં જે સ્પષ્ટપણે ભાસમાન હોય તે **માયા.**

૩. પોતાના આશ્રયરૂપ બ્રહ્મને જે ઢાંકે છે—વિષય કરે છે તે **માયા.** (ઘરની ચાર ભીંતોની વચ્ચે રહેલો અંધકાર જેમ પોતાને આશ્રય આપનાર ઘરને ઢાંકે છે, તેમ પોતાને આશ્રય આપનાર બ્રહ્મને જે આવરણ કરે છે એટલે જણાવા દેતી નથી પણ તેને ઠામે જે પોતાને જ બતાવે છે તે **માયા.**—સંક્ષેપ શારીરક

૪. ઈશ્વરની ઉપાધિરૂપ શુદ્ધ સત્ત્વપ્રધાન સમષ્ટિ અજ્ઞાન તે **માયા.**

૫. જગતનું સમષ્ટિ કારણ શરીર તે **માયા.** એનાં વિક્ષેપ-શક્તિ પ્રધાન અજ્ઞાન, ત્રિગુણવાળી પ્રકૃતિ, અવ્યાકૃત, અવિદ્યા, શક્તિ, સત્યા, મૂલા, તૂલા, યોનિ, અવ્યક્ત, અજા, તમસ્, તુચ્છા તથા અનિર્વચનીયાએવાં **પંદર** નામો છે.

卐 मैत्री आदि ४—

१ **मैत्री**—ધનવાન્, ગુણવાન્, ઈશ્વરભક્ત અથવા વિષયીમાં "આ મારો છે" એ પ્રકારની બુદ્ધિ.

२ **करुणा**—દુ:ખી, નિકૃષ્ટ, અજ્ઞજન વા જિજ્ઞાસુ એમના ઉપર દયા લાવવી તે. બીજાનું દુ:ખ દૂર કરવું તે.

३ **मुदिता**—પુણ્યવાન્, ગુણવાન્, ઈશ્વર અથવા મુક્તામાં પ્રીતિ. અથવા તેવાઓને દેખવાથી જે પ્રસન્નતા થવી તે.

४ **उपेक्षा**—પાપીષ્ઠ, દુર્ગુણી, દ્વેષી, પામર, એમના પ્રતિ રાગદ્વેષ રહિત ઉદાસીનતા.

卐 [illegible] प्रकार—સાલોક્ય, સામીપ્ય, સારૂપ્ય, સાયુજ્ય (અર્થ માટે આ પુસ્તકના પૃ. ૫,૬ ઉપર જુઓ.)

卐 मुख्य [illegible]धिकरण्यम्—અજ્ઞાનની ઉપાધિવાળ જીવનો બાધ ન કરીને બ્રહ્મની સાથે જે તેનું સમાના ધિકરણ્ય તે.

卐 मैथुननां अंग ८—

૧. સ્ત્રીનું રાગસહિત દર્શન, ૨. સ્પર્શ, ૩. કેલિ, (ખેલ ચોપડ આદિ ક્રિયા), ૪. કીર્તન, ૫. ગુહ્ય ભાષણ, ૬. સંકલ્પ (ચિંતન), ૭. પ્રાપ્ત કરવાનો નિશ્ચય, ૮. ક્રિયાજન્ય સુખ.

卐 मोक्ष द्वारपाल ४—

૧. શમ, ૨. સંતોષ, ૩. વિચાર (વિવેક); ૪. સત્સંગ

卐 यम ५—૧. અહિંસા, ૨. સત્ય, ૩. અસ્તેય (ચોરી કરવી તે), ૪ બ્રહ્મચર્ય, અને ૫. અપરિગ્રહ. એ પાં વ્રતને અથવા તેમાંના એકને યમ કહે છે.

卐 [illegible]क्तयोगी—સર્વકાળ પદાર્થના જ્ઞાનવાળો યોગી તે યુક્તયોગી. ઈશ્વરને યુક્તયોગી કહેવાય.

卐 [illegible]ज्ञानयोगी—ચિંતન કરવાની સાથે જ જેને સઘળું જ્ઞા થાય તે યુંજાનયોગી.

卐 योगभूमिका—૪–૫–૧. વાણીલય, ૨. મનોલય, ૩ બુદ્ધિલય, ૪. અહંકારલય. અથવા

૧ ક્ષેપ—રાગદ્વેષ વડે થતી ચિત્તની ચંચળતા.

૨ **विक्षेप**—બહિર્મુખ ચિત્તની કદાચિત થતી ધ્યાન-યુક્તતા.

૩ **मूढ**—નિદ્રા, તંદ્રાયુક્તતા, ૪ **एकाग्र**, ૫ **निरोध**.

रस ६—(રસગુણ). ૧. મધુર, ૨. આમ્લ (ખાટો), ૩ લવણ (ખારો), ૪. કટુ (કડવો), ૫. કષાય (તુરો), અને ૬. તિક્ત (તીખો).

રસગુણ પૃથ્વી અને જળ બે દ્રવ્યોમાં રહે છે. પૃથ્વીમાં છએ પ્રકારનો રહે છે, અને જળમાં એકલો મધુર રસ રહે છે.

卐 **रसास्वाद**—વિક્ષેપની નિવૃત્તિથી જન્ય આનંદનો અનુભવ તે **રસાસ્વાદ**.

૨. સમાધિના આરંભ સમયમાં બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય તે વખતે સ્થૂળ વૃત્તિના અભાવરૂપ આનંદનો આસ્વાદન તે **રસાસ્વાદ**.

卐 **राग**—ઉત્કટ ઇચ્છાનું નામ **રાગ** છે.

૨. સ્ત્રી આદિકમાં, તે ઈષ્ટ અર્થનું સાધન છે, એવી બુદ્ધિથી જે સ્નેહ તે રાગ.

૩. સુખ અને સુખના સાધનમાં તૃષ્ણા તે રાગ.

卐 **रूप**—૭—(રૂપગુણ). ૧. ધોળો, ૨. નીલ, ૩. રક્ત, ૪. પીત, ૫. હરિત (લીલો), ૬. કપીશ (ભૂખરો), અને ૭. ચિત્ર (કાબરચિત્રો).

એ રૂપગુણ પૃથ્વી, જળ અને તેજ એ ત્રણ દ્રવ્યોમાં છે. પૃથ્વીમાં સાતે પ્રકારનાં રૂપ રહે છે. જળ અને તેજમાં એકલો ધોળો (શુકલ) ગુણ રહે છે.

卐 **लक्षण**—પદાર્થના અસાધારણ ધર્મને પ્રતિપાદન કરનારું વાક્ય તે **લક્ષણ**. તેના બે પ્રકાર છે.

૧ **तटस्थलक्षण**—જે લક્ષણ પોતાના લક્ષ્ય અર્થમાં કોઈક વખતે હોય અને એવી રીતે પોતાના લક્ષ્ય અર્થને બીજા પદાર્થોથી ભિન્ન કરી બતાવતું હોય તે **તટસ્થ લક્ષણ** કહેવાય. જેમ દેવદત્તનું ઘર કયું? એમ કોઇ પૂછે તે વખતે દેવદત્તના ઘર ઉપર કાગડો આવીને બેઠેલો હોય તો "પેલું કાગડાવાળું ઘર" તે દેવદત્તનું. કાગડો કોઈક વખત હોય અને તે વખતે બીજાં ઘરથી તે ઘરને ભિન્ન કરીને બતાવે છે. માટે કાગડો એ દેવદત્તના ઘરનું તટસ્થ લક્ષણ છે.

૨ **स्वरूप लक्षण**—જે લક્ષ્યનું સ્વરૂપભૂત હોઈને લક્ષ્યને અન્ય પદાર્થથી ભિન્ન કરીને બતાવે છે તે **સ્વરૂપલક્ષણ**. જેમ (૧) દેવદત્તનું ઘર કયું? પેલું છાબંધ ઘર છે તે.

(૨) "સત્ય, જ્ઞાન અને આનંદ" એ બ્રહ્મનું લક્ષણ છે અને બ્રહ્મ પણ તે જ છે. માટે તે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ લક્ષણ છે.

卐 **लक्षणदोष ३**—

૧ **अव्याप्ति दोष**—લક્ષ્યના એક દેશમાં લક્ષણનું રહેવું તે.

२ अतिव्याप्तिदोष—લક્ષ્ય ઉપરાંત અલક્ષ્યમાં પણ લક્ષણનું રહેવું તે.

३. असंभवदोष—લક્ષ્યમાં લક્ષણનું ન રહેવું તે.

लक्ष्यार्थ—પદોની લક્ષણા વૃત્તિ વડે જે અર્થ જાણવામાં આવે છે તે.

卐 **लय**—ઉપાદાન કારણ વિદ્યમાન છતાં કાર્યનો જે તિરોભાવ માત્ર છે તેનું નામ લય.

卐 **लिंग**—૬–અર્થને પ્રકાશ કરવાનું સામર્થ્ય તે **લિંગ.** હેતુ, લિંગ, સાધન, એ ત્રણ શબ્દો એક જ અર્થના છે. (વેદવાક્યના તાત્પર્યનો નિશ્ચય કરાવનારાં લિંગઃ–)

१ **उपक्रम उपसंहार**—આદિ અંતની એકતા.

२ **अभ्यास**—વારંવાર પઠન. ३ **अपूर्वता**–અલૌકિકતા. ४ **फल**–મોક્ષ. ५**अर्थवाद**–સ્તુતિ. ६ **उपपत्ति**–અનુકૂળ દૃષ્ટાંત.

卐 **लेशाविद्या**—પ્રારબ્ધકાર્યને સંપાદન કરવામાં કુશળ એવી એક પ્રકારની અવસ્થા તે **લેશાવિદ્યા.**

卐 **लोक**—પ્રાણીઓને કર્મનું અને જ્ઞાનનું ફળ ભોગવવાનું જે સ્થાન તે લોક. સ્વર્ગ, મૃત્યુ, પાતાળ એમ ત્રણ લોક છે.

૧. ભૂર્, ૨. ભુવર્, ૩. સ્વર્; ૪ મહર્ લોક, ૫. જનલોક, ૬ તપલોક, અને ૭. સત્યલોક, એમ સાત લોક છે.

૨. ધોઈ નાખેલા લસણના વાસણમાં પાછળ રહેલી લસણની વાસની પેઠે રહેલો અવિદ્યાનો સંસ્કાર તે **લેશાવિદ્યા.**

૩. પ્રારબ્ધ એવા વર્તમાન દેહાદિ સમાપ્ત થતા સુધી ચાલ્યા કરે, એમ થવાના હેતુરૂપ વિક્ષેપ શક્તિનો જે અંશ તે **લેશાવિદ્યા.**

卐 **वचनादि ५—**

૧. વચન, ૨. આદાન, ૩. ગમન, ૪. રતિ, ૫. મલત્યાગ. એ વાક્, પાણિ, પાદ, શિશ્ન અને ગુદ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોના અનુક્રમે પાંચ વ્યાપાર છે.

卐 **वर्ण ४**—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર.

卐 **वर्तमान प्रतिबंध**—વર્તમાન કાળમાં જે તત્ત્વજ્ઞાન ન થવા દેનાર તે **વર્તમાન પ્રતિબંધ.** એ પ્રતિબંધ ચાર પ્રકારનાં છે.

૧. વિષયાસક્તિ, ૨. બુદ્ધિની મંદતા, ૩. કુતર્ક (પ્રતિપાદિત અર્થને ઉલટી રીતે સમજવો તે), અને ૪. વિપર્યય દુરાગ્રહ (એટલે હું પંડિત છું, હું વિરક્ત છું, ઇત્યાદિ દેહ ઇન્દ્રિયાદિમાં આત્મપણાની બુદ્ધિ વિષે દુરાગ્રહ. અથવા આત્માકર્તા ભોક્તા નથી છતાં આત્મા જ ભોક્તા છે એવું જે અભિમાન તે).

卐 **वर्तमान प्रतिबंध निवृत्ति हेतु—**

૧ **शमादि**—વિષયાસક્તિને નિવૃત્ત કરનાર છે.

૨ श्रवण—બુદ્ધિની મંદતાને નિવૃત્ત કરે છે.

૩ मनन—કુતર્કને નિવૃત્ત કરે છે.

૪ निदिध्यासन—વિપરીત ભાવનામાં રહેલા દુરાગ્ર
નિવૃત્ત કરે છે.

卐 वाक्य—આકાંક્ષા, યોગ્યતા અને આસક્તિ, એ ત્રણવા
જે પદોનો સમૂહ તે વાક્ય.

卐 वाक्यप्रकार:—

૧ लौकिक—આપ્ત પુરુષે કહેલું વાક્ય તે લૌકિક.

૨ वैदिक—સર્વજ્ઞ ઇશ્વરે કહેલું વાક્ય તે વૈદિક.

૧ अवान्तर वाक्य "ઈશ્વર છે" એમ પરોક્ષ જ્ઞ
કરાવે.

૨ महावाक्य "तत्त्वमसि" એમ અપરોક્ષ જ્ઞાન કરાવે

卐 वाद—તત્વ વસ્તુના બોધની ઈચ્છાવાળા બે પુરુષો
પ્રશ્ન ઉત્તર રૂપ જે કથા તેનું નામ વાદ.

૧. પ્રતિબિંબવાદ, ૨. અવચ્છેદવાદ.

૧ आरंभवाद—જેમકે દાદા વગેરેએ કરેલા ઘરનો ના
થાય છે અથવા જ્યારે તે પડી જાય છે ત્યારે તેમાં રહેલી ઈં
વગેરે વડે પુનઃ નવીન ગૃહનો આરંભ થાય છે. તે પ્રમાણે કા
રૂપ પૃથ્વી આદિનો નાશ થવાથી કારણ પરમાણુ જેમનું તે
રહે છે; તેના વડે ફરીથી પૃથ્વી આદિનો આરંભ થાય છે.
પ્રમાણે ન્યાય મતમાં આરંભવાદનું સ્વરૂપ માનવામાં આ
છે. આમાં કાર્ય અને કારણનો ભેદ છે.

૨ **परिणामवाद**—જેમ દૂધનું પરિણામ (રૂપાન્તર) દહિં થાય છે. તે પ્રમાણે **સાંખ્યમતમાં** પ્રકૃતિનું પરિણામ જગત્ છે. અને ઉપાસકોના મતમાં બ્રહ્મનું પરિણામ જગત્ અને જીવ છે. આ પ્રમાણે તેમણે પરિણામવાદ માન્યો છે. આમાં કાર્ય અને કારણનો અભેદ છે.

૩. **विवर्तवाद**—જેમ નિર્વિકાર રજ્જુમાં રજ્જુ રૂપ અધિષ્ઠાનથી વિષમ સત્તાવાળો અન્યથા સ્વરૂપ સર્પ જણાય છે, તે રજ્જુનું વિવર્ત (કલ્પિત કાર્ય) છે. તે પ્રમાણે નિર્વિકાર બ્રહ્મમાં અધિષ્ઠાન બ્રહ્મથી વિષમ સત્તાવાળું અન્યથા સ્વરૂપ જગત્ થાય છે! તે બ્રહ્મનું **વિવર્ત** છે. આ પ્રમાણે **વેદાંત સિદ્ધાંતમાં** વિવર્તવાદ માન્યો છે. આમાં કાર્ય અને કારણનો બાધકૃત અભેદ છે,

卐 **वादादि ३**—

૧ **वाद**—ગુરુ શિષ્ય સંવાદ;

૨ **जल्पवाद**—યુક્તિપ્રમાણ કુશળ પંડિતનો વાદ. (પોતાના મતનું મંડન અને સામા પક્ષના મતનું ખંડન.)

૩ **वितंडवाद**—મૂર્ખનો પ્રમાણ યુક્તિ રહિત વાદ.

પોતાના પક્ષના સ્થાપનથી રહિત એવી જે જીતવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષોની પરસ્પર કથા તે **વિતંડા.**

卐 **विकार ६**—૧. જન્મ, ૨. અસ્તિતા, (પૂર્વ અવિદ્યમાનનું અસ્તિત્વમાં આવવું તે), ૩. વૃદ્ધિ, ૪. વિપરિણામ, ૫. અપક્ષય, ૬. વિનાશ.

卐 **विद्या**—૧. જીવ અને બ્રહ્મના અભેદને વિષય કરનારી અંતઃકરણની વૃત્તિને **વિદ્યા** કહે છે.

૨. અધ્યસ્ત પદાર્થનો નિષેધ કરનારી હોઈને, અધિષ્ઠાનના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરાવનારી હોય તે **વિદ્યા.**

विधिवाक्य ३—

१ **अपूर्व विधिवाक्य**—અલૌકિક ક્રિયાનું વિધાયક વાક્ય.

२ **नियम विधिवाक्य**—પ્રાપ્ત પક્ષમાં એકનું વિધાયક વાક્ય.

३ **परिसंख्या विधिवाक्य**—ઉભય પક્ષમાં એકના નિષેધનું વિધાયક વાક્ય.

卐 **विपरीत भावना**– જે વસ્તુ જ્યાં નથી તે વસ્તુ ત્યાં છે એવી બુદ્ધિ તે **વિપરીત ભાવના.** જેમ દેહમાં આત્મત્વ બુદ્ધિ તે વિપરીત ભાવના. તે બે પ્રકારની છેઃ ૧.પ્રમાણગતા, ૨. પ્રમેયગતા.

卐 **विपर्यय**–જેનું બીજું નામ મિથ્યાજ્ઞાન છે, એવો અયથાર્થ નિશ્ચય તે **વિપર્યય.** જેમકે છીપમાં રૂપાનું જ્ઞાન, શંખમાં પીતતાનું જ્ઞાન વગેરે જ્ઞાનને વિપર્યય કહે છે. તેમ દેહમાં હું ગોરો છું, સ્થૂળ છું, બ્રાહ્મણ છું એ પ્રકારનું આત્મત્વજ્ઞાન પણ મિથ્યાજ્ઞાન હોવાથી વિપર્યય કહેવાય છે. એ વિપર્યયને **ભ્રમ, ભ્રાન્તિ** અને **અપ્રમા** કહે છે.

卐 **विराग**—આ લોકના તથા પરલોકના પદાર્થોના ભોગોમાં અરુચિ તે **વિરાગ.**

卐 **विराट्-वैश्वानरः**—પંચીકૃત પાંચ ભૂતોનું કાર્ય એવા સમષ્ટિ સ્થૂળ શરીરવાળો **વિરાટ્**; એને **વૈશ્વાનર** પણ કહે છે.

૨. સમષ્ટિ સ્થૂળ સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરની ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય તે **વિરાટ્** અથવા **વૈશ્વાનર**.

卐 **विवर्त**—(ત્રિવિધ સત્તા પક્ષે) ઉપાદાન કારણની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળો જે અન્યથા ભાવ તે **વિવર્ત**. જેમ

દોરડીમાં સાપ દેખાય છે. ત્યાં દોરડીની વ્યાવહારિકી સત્તા છે. અને તેમાં સાપ દેખાય છે તે પ્રાતિભાસિક સત્તાવાળો છે. અહિં દોરડીજ ભિન્ન રૂપે દેખાય છે, માટે તે સર્પ **વિવર્ત** કહેવાય છે.

૨. પૂર્વની અવસ્થાનો ત્યાગ કર્યા સિવાય બીજી અવસ્થા પ્રાપ્ત થવી તે **વિવર્ત**. જેમ

અલંકારની પૂર્વ અવસ્થા સુવર્ણ છે તે સુવર્ણનો ત્યાગ કર્યા સિવાય તેમાં અલંકારત્વ રૂપ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થઈ, માટે એ **વિવર્ત** છે.

卐 **विवर्तवाद**—અધિષ્ઠાનના સ્વરૂપને નહિં છોડતાં દોષના યોગથી જુદા રૂપે પદાર્થ જણાય છે એવું કથન, તે **વિવર્તવાદ** કહેવાય છે.

卐 **विवेक**—આત્મા નિત્ય છે અને આત્માથી ભિન્ન બ્રહ્મલોક

પર્યંત સર્વ અનિત્ય છે, એ પ્રકારે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, અને યુક્તિ વડે વિચાર તેનું નામ વિવેક છે.

૨. સાક્ષી આત્માને પાંચ કોશથી જુદો કરીને નિશ્ચ કરવો તે વિવેક કહેવાય છે.

卐 **विवेकादि ४**—

૧. વિવેક, ૨. વૈરાગ્ય, ૩. ષટ્ સંપત્તિ, ૪. મુમુક્ષુતા.

卐 **वेद**—જે વાક્ય પુરુષે રચેલું ન હોય તે વેદ.

૨. ધર્મનું અને બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનારું અપૌરુષે પ્રમાણ રૂપ વાક્ય તે વેદ. (મધુસૂદન).

૩. મંત્ર અને બ્રાહ્મણનો સમુદાય તે વેદ.

આ વેદ ચાર છેઃ ૧. ઋગ્વેદ, ૨. યજુર્વેદ, ૩. સામવેદ અને ૪. અથર્વણ વેદ.

卐 **वेदांग ६**—૧. શિક્ષા, ૨. કલ્પ, ૩. વ્યાકરણ, ૪ નિરુક્ત, ૫. છંદ, અને ૬. જ્યોતિષ્.

卐 **वेदका कांड**—૧. કર્મકાંડ, ૨. ઉપાસના કાંડ, ૩ જ્ઞાનકાંડ.

卐 **वैराग्य**—આ લોકનાં તથા સ્વર્ગાદિ લોકનાં જેટલ વિષયજન્ય સુખો છે તથા તે સુખનાં જે જે સાધન છે તે સર્વની ઇચ્છાથી રહિતપણું તે વૈરાગ્ય.

卐 **वैराग्यकारण**—વિષયોમાં દોષ દર્શન એ વૈરાગ્ય કારણ છે.

卐 **वैराग्यफल**—વિના પ્રયત્ને પ્રાપ્ત થએલા ભોગોમાં પણ ચિત્તની જે અદીનતા છે તે વૈરાગ્યનું ફળ છે.

卐 **व्यसन**—ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ વસ્તુમાં ચિત્તનું લાગી રહેવું તે **વ્યસન** છે.

卐 **शक्तिवृत्ति-मुख्यावृत्ति**—પદ અને પદાર્થનો વાચ્ય વાચક ભાવ સંબંધ તે મુખ્યાવૃત્તિ, અથવા **શક્તિવૃત્તિ.**

卐 **शक्यार्थ**—જે પદ (શબ્દ) શક્તિવૃત્તિ વડે જે અર્થનું બોધન કરે છે, તે પદનો તે અર્થ, તે **શકયાર્થ** કહેવાય છે.

卐 **शब्द**—આકાશનો જે ખાસ ગુણ તે **શબ્દ**. તે વર્ણરૂપ અને ધ્વનિરૂપ એમ બે પ્રકારનો છે.

卐 **शब्दादि** ૫—શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ.

卐 **शब्दसंगति** ૨–૧. શક્તિવૃત્તિ, ૨. લક્ષણાવૃત્તિ.

卐 **शब्दप्रवृत्ति निमित्त** ૪—શબ્દની પ્રવૃત્તિનાં ચાર નિમિત્તઃ–૧. ગુણ, ૨. ક્રિયા, ૩. જાતિ, અને ૪. સંબંધ.

卐 **शम**—નિત્યકર્મ અને નૈમિત્તિક કર્મ સિવાય બીજા વ્યાપારોને મનમાં આવતા અટકાવવા તે **શમ.**

૨. બ્રહ્મજ્ઞાનને ઉપયોગી વ્યાપાર સિવાય ચિત્તના તમામ વ્યાપારોને રોકવા તે **શમ.**

卐 **शमादि** ૬—૧. શમ, ૨. દમ, ૩. ઉપરતિ, ૪. તિતિક્ષા. ૫. શ્રદ્ધા, ૬. સમાધાન.

卐 **શરીર-ક્ષેત્ર**—સુખ કે દુઃખ બેમાંથી ગમે તે એકનો સાક્ષાત્કાર જેમાં થાય, એવું ભોગ ભોગવવાનું સ્થળ તે **શરીર**. એના સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એવા ત્રણ ભેદ છે; તાર્કિકોને મતે યોનિજ અને અયોનિજ એવા બે ભેદ છે. (શરીરની બીજી વ્યાખ્યાઓ માટે વાંચો દાર્શનિક કોષ.)[1]

卐 **શારીરક**—જીવ શરીરમાં રહે છે માટે એને **શારીરક** કહે છે. તેને ઉદ્દેશીને કરેલો ગ્રંથ તે **શારીરક** કહેવાય છે. તે સંબંધી રચેલાં સૂત્રોને શારીરક સૂત્રો કહે છે. એનું જ બીજું નામ **શારીરક-મીમાંસા** છે.

卐 **શાસ્ત્ર**—જે હિતનો ઉપદેશ કરે છે તે **શાસ્ત્ર**. (શાસ્ત્રનું આ સામાન્ય લક્ષણ છે.)

૨. જેના વડે શિષ્યોને તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરી સમજાવાય છે તે **શાસ્ત્ર** (બીજાં લક્ષણો દાર્શનિક કોષમાં વાંચો.)

એ શાસ્ત્રો છ છે. ૧. સાંખ્યશાસ્ત્ર, ૨. યોગશાસ્ત્ર, ૩. ન્યાયશાસ્ત્ર, ૪. વૈશેષિક શાસ્ત્ર, ૫. પૂર્વ મીમાંસા શાસ્ત્ર, ૬. ઉત્તરમીમાંસા શાસ્ત્ર. (આ કોષમાં પૃ. ૬૨-૬૩ જુવો.)

卐 **શાસ્ત્રવાસના**—શાસ્ત્રના તાત્પર્યને ગ્રહણ ન કરતાં તેના અધ્યયનાદિકની વાસના તે **શાસ્ત્રવાસના**.

---

[1] નોંધ-દાર્શનિક કોષ પ્રથમ તથા દ્વિતીય ખંડ, અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

卐 **शास्त्रवासनाका फल**--શ્રમ, અસૂયા (બીજાનો ઉત્કર્ષ ન ખમવાપણું), માન, મત્સર (અદેખાઈ), મોટા પુરુષનો તિરસ્કાર, સત્ શાસ્ત્રનો દ્વેષ, વગેરે દ્વારા મહા અનર્થ રૂપી ફળ શાસ્ત્રવાસનાનું છે.

卐 **शिष्टाचार**--શિષ્ટ પુરુષો ધર્મબુદ્ધિથી જે આચાર કરતા હોય તે **શિષ્ટાચાર** કહેવાય.

૨. લોકોમાં જે વ્યવહાર ચાલતો હોય તે પણ **શિષ્ટાચાર** કહેવાય.

卐 **श्रवण**--જે ગુરુ શ્રોત્રિય (શ્રુતિ આદિને જાણનારા) હોય, અર્થાત્ નાના પ્રકારની યુક્તિયો વડે શિષ્યના સંદેહનું નિવારણ કરવામાં સમર્થ હોય, તથા જે ગુરુ બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય એટલે તત્ત્વ સાક્ષાત્કારવાળા હોય, એવા ગુરુ પાસેથી જે શ્રુતિ વાકયોના અર્થને સમજવો તે **શ્રવણ** કહેવાય.

૨. શ્રુતિ વાકયોનું તાત્પર્ય શામાં છે, એવી જિજ્ઞાસા થવાથી તેના નિર્ણયને અનુકૂળ વ્યાપાર તે **શ્રવણ**.

૩. સઘળાં વેદાંત વાકયોનું અદ્વિતીય બ્રહ્મ પ્રતિપાદન કરવામાં તાત્પર્ય છે એવો ષડ્લિંગ વડે તાત્પર્યનિશ્ચય કરવો તે **શ્રવણ**. (વિશેષ માટે દાર્શનિક કોષ જુઓ.)

卐 **श्रवणादिका फल**--૧. પ્રમાણસંશયનાશ, ૨. પ્રમેય-સંશય નાશ, ૩. વિપર્યય નાશ.

卐 **षड्भग (ईश्वरका)**--

૧. સમગ્ર ઐશ્વર્ય, ૨. સમગ્ર ધર્મ, ૩. સમગ્ર યશ, ૪. સમગ્ર શ્રી, ૫. સમગ્ર જ્ઞાન, ૬. સમગ્ર વૈરાગ્ય.

षड्लिंग--શ્રુતિ આદિના તાત્પર્યનો નિર્ણય કરવા માટે (૧) ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર, (૨) અભ્યાસ, (૩) અપૂર્વતા, (૪) ફળ, (૫) અર્થવાદ. અને (૬) ઉપપત્તિ એ છ લિંગ કહેવાય છે.

संबंध ३--૧. સંયોગ સંબંધ, ૨. સમવાય સંબંધ, ૩. તાદાત્મ્ય સંબંધ.

卐 **संवाद**--મનુષ્યોનો સારી રીતે નિર્ણય પૂર્વક પરસ્પર વાદ (એટલે ભાષણ) તે. (**सम्+वाद**)

卐 **संवादि भ्रम**--સફળ પ્રવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરનાર ભ્રમ. જેમ રત્નને દૂરથી જોઈને એક મનુષ્યને રત્નમાં દીવાનો ભ્રમ થાય છે અને બીજાને રત્નનું ભાન થાય છે. બન્ને તે લેવા જાય. પહેલાની પ્રવૃત્તિ નિષ્ફળ જશે. માટે તેનો ભ્રમ **વિસંવાદિ ભ્રમ** કહેવાય, અને બીજાનો ભ્રમ (ભાન) પ્રવૃત્તિ સફળ થવાથી, **સંવાદિ ભ્રમ** કહેવાય.

卐 **संहिता**--ધર્મનો બોધ થવાને અર્થે રચેલો ગ્રંથ તે સંહિતા. જેમ મનુસ્મૃતિ, મહાભારત ઈત્યાદિ.

૨. જેમાં સારી રીતે હિતનું પ્રતિપાદન કરેલું હોય તે સંહિતા કહેવાય.

卐 **संन्यास**—શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને શાસ્ત્રે અધિકારી પુરુષ પ્રતિ કર્તવ્યતા રૂપે વિધાન કરેલાં અગ્નિહોત્રાદિ કર્મનો જે વિધિ પૂર્વક ત્યાગ તે **સંન્યાસ.** તે સંન્યાસના ચાર પ્રકાર છેઃ (૧) કુટીચક, (૨) બહૂદક, (૩) હંસ અને (૪) પરમહંસ.

卐 **संन्यास (परमहंस) २**

એક દંડને ધારણ કરનારો, જેણે આખું માથું મુડાવી નાખ્યું છે એવો, યજ્ઞોપવીત વગરનો, તમામ (વેદોક્ત વર્ણા-શ્રમ) કર્મો જેણે તજી દીધાં છે એવો અને આત્મામાં સ્થિતિવાળો જે હોય તે **પરમહંસ** કહેવાય.

પોતાનો આત્મા એજ પરબ્રહ્મ છે, એવા નિશ્ચયવાળો જે જ્ઞાની તે **પરમહંસ.**

१ **विविदि** બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાની ઇચ્છાવાળો; અથવા જાણવાની ઈચ્છાવાળો.

२ **विद्वान्** બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર જેને થયો છે એવો.

१ **विविदिषा संन्यास**—જીજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થતાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે કરેલો જે સંન્યાસ તે.

२ **विद्वत् संन्यास**—ગૃહસ્થાશ્રમાદિમાં જ્ઞાન થયા પછી વાસનાક્ષય, મનોનાશ, અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસદ્વારા જીવન્ મુક્તિના વિલક્ષણ આનંદને માટે કરાતો સંન્યાસ તે **વિદ્વત્ સંન્યાસ.**

卐 **संपत्ति** ૨—૧ દૈવી સંપત્તિ, ૨. આસુરી સંપત્તિ.

卐 **संशय** ૨—૧. પ્રમાણગત સંશય, ૨. પ્રમેયગત સંશય.

卐 **समाधि**—સઘળી અનાત્માકાર વૃત્તિયોથી રહિત હોઇને ચિત્તની જે કેવળ આત્માકાર અવસ્થા તે **સમાધિ.**
૨. દ્રષ્ટાની પોતાના સ્વરૂપમાં જે સ્થિતિ, તે સ્થિતિનો હેતુ એવો જે ચિત્તની વૃત્તિયોનો નિરોધ તે **સમાધિ.** (વિશેષ માટે જુઓ દાર્શનિક કોશ.)
એ સમાધિના **सविकल्प** અને **निर्विकल्प** એવા બે પ્રકાર છે.

卐 **समाधिअङ्ग** ૮—૧. યમ, ૨. નિયમ, ૩. આસન, ૪. પ્રાણાયામ, ૫. પ્રત્યાહાર, ૬. ધારણા, ૭. ધ્યાન, ૮. સમાધિ.

卐 **समाधिविघ्न** ૪—લય, વિક્ષેપ, કષાય, રસાસ્વાદ.

卐 **समानाधिकरणत्व**—એક અધિકરણમાં હોવાપણું. જેમ, "પર્વત અગ્નિવાળો છે, ધૂમ રૂપ હેતુથી" ઈત્યાદિમાં અનુમાન લક્ષણના ઘટક અવયવ રૂપ ધૂમનું અને ઘટના અત્યંતાભાવનું **સમાન અધિકરણત્વ** (અગ્નિ) છે.
૨. ભિન્ન વિભક્તિ ન છતાં અભેદ વડે એકજ અર્થનો બોધ ઉત્પન્ન કરવાપણું તે **સમાનાધિકરણત્વ.** જેમ, "નીલ ઘડો" એમાં "નીલ" પદની તથા 'ઘડો' પદની વિભક્તિ એક છે, માટે તે બે પદોનું સમાનાધિકરણત્વ છે.

卐 **સાક્ષી**—જે ચૈતન્ય નિર્વિકાર ઉદાસીન હોઇને બુદ્ધિ આદિકનો પ્રકાશ કરે છે; અર્થાત પ્રમાતા, પ્રમાણ, પ્રમેય ઈત્યાદિ સર્વનો પ્રકાશ કરે છે, તે **સાક્ષી** કહેવાય છે.

૨. જે કર્તા ન છતાં દ્રષ્ટા માત્ર હોય તે **સાક્ષી.**

૩. જીવ અને ઈશ્વરમાં અનુગત તથા તે સર્વનું (જીવ અને ઈશ્વરનું) અનુસંધાન કરનારું ચૈતન્ય તે **સાક્ષી.**

卐 **साधन (ज्ञाननां)** ११.

૧. વિવેક, ૨. વૈરાગ્ય, ૩. ષટ્સંપત્તિ, ૪. મુમુક્ષુતા, ૫. ગુરૂપસત્તિ (વિધિ પૂર્વક ગુરુ પાસે જવું તે), ૬. શ્રવણ, ૭. મનન, ૮. નિદિધ્યાસન, ૯. મનોનાશ, ૧૦. વાસનાક્ષય, ૧૧. તત્ત્વજ્ઞાન.

卐 **सामीप्य, सारूप्य, सार्ष्टि मोक्ष, सालोक्य** માટે આ વેદાન્ત માર્ગદર્શિનીમાં પૃ. ૫–૬ વાંચો.

卐 **सुषुप्ति ३**—

૧ **सुषुप्ति जाग्रत्**—સાત્વિક વૃત્તિ પૂર્વક સુખ સુષુપ્તિ. સહેજ ખડખડાટ થાય કે જાગી ઉઠે.

૨ **सुषुप्ति स्वप्न**—રાજસવૃત્તિ પૂર્વક દુઃખ સુષુપ્તિ.

૩ **सुषुप्ति सुषुप्ति**—તામસવૃત્તિ પૂર્વક ગાઢ સુષુપ્તિ. કુંભકર્ણની ઉંઘ જેવી.

卐 **सुषुप्तिआदि ३**—૧. સુષુપ્તિ, ૨. મૂર્ચ્છા, ૩. સમાધિ.

卐 **सूक्ष्मभूत**—પ્રત્યક્ષ વ્યવહારને અયોગ્ય એવાં ભૂત.

卐 **सूत्रात्मा**—હિરણ્યગર્ભ; સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ શરીર.

卐 **सोपाधिक भ्रम**—અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન થયા છતાં પણ જે ભ્રમ નિવૃત્ત થતો નથી તે **સોપાધિક ભ્રમ** કહેવાય છે. અર્થાત્ " આ ભ્રમ છે " એમ જાણ્યા છતાં પણ ઉપાધિ ચાલુ રહે ત્યાં સુધી ભ્રમ પણ ચાલુ રહે તે **સોપાધિક ભ્રમ.** એ ભ્રમ બે પ્રકારનો છે.

१ **बाह्य सोपाधिक भ्रम**–આ ભ્રમ ઉપાધિને લીધે થએલો હોય છે. જેમ, રાતા ફૂલ રૂપ ઉપાધિને લીધે સ્ફટિકમાં રાતાપણું દેખાય છે, તે **બાહ્ય સોપાધિક ભ્રમ છે.**

२ **आन्तर सोपाधिक भ्रम**—કર્મ રૂપે પરિણામ પામેલી અવિદ્યાના કાર્ય રૂપ હોવાથી કર્તાપણાનો ભ્રમ એ **આંતર સોપાધિક ભ્રમ** જાણવો.

卐 **स्थूलभूत**—પંચીકરણ પણાને પામેલાં જે પાંચ મહાભૂતો છે તે **સ્થૂળભૂતો** કહેવાય. એ સ્થૂલભૂતો સૂક્ષ્મભૂતોના તામસ અંશમાંથી ઉપજેલાં છે.

卐 **स्पर्श**—ચક્ષુ ઇન્દ્રિય વડે અગ્રાહ્ય તથા ત્વક્ ઇન્દ્રિય વડે ગ્રાહ્ય તે સ્પર્શ.

卐 **स्वरूपलक्षण**—લક્ષ્યનું સ્વરૂપભૂત હોઈને લક્ષ્યને અન્ય પદાર્થથી ભિન્ન કરી જે બતાવે તે **સ્વરૂપલક્ષણ.**

૨. લક્ષ્યનું સ્વરૂપ એજ જેનું લક્ષણ હોય તે. જેમ "સત્ય, જ્ઞાન અને આનંદ" એ બ્રહ્મનું લક્ષણ છે અને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ પણ તેજ છે.

卐 **[illegible]रण्यगर्भ**—સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીર જે માયા તે બન્નેરૂપ ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય તે હિરણ્યગર્ભ.

૨. અપંચીકૃત ભૂતોનું કાર્ય એવું સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ શરીર રૂપ ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય તે હિરણ્યગર્ભ.

૩. સમષ્ટિપ્રાણ તે હિરણ્યગર્ભ.

૪. સૂત્રાત્મા. જ્ઞાનશક્તિવાળાં અંતઃકરણ અને ઇન્દ્રિયોથી બનેલું હોવાથી તે હિરણ્યગર્ભ.

卐 **हेत्वादि ३**—હેતુ, સ્વરૂપ, ફળ.

卐 **ज्ञातादि ३**—જ્ઞાતા, જ્ઞાન, જ્ઞેય ત્રિપુટી.

卐 **ज्ञान प्रतिबंधक ३**—સંશય, અસંભાવના, વિપરીત ભાવના.

॥ ॐ तत्सत् ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

છ શાસ્ત્રોનો સાર બતાવતો કોઠો. (ષટ્દર્શન સાર.)

વિષય	પૂર્વ મીમાંસા	ઉત્તર મીમાંસા (વેદાંત)	ન્યાય	વૈશેષિક	સાંખ્ય	યોગ
પ્રગટ કર્તા આચાર્ય	જૈમિની	વેદવ્યાસ	ગૌતમ	કણાદ	કપિલ	પતંજલિ
ઉપયોગ	ચિત્તશુદ્ધિ	તત્ત્વજ્ઞાન પૂર્વક મોક્ષ	મનન	મનન	" त्वम् " પદાર્થશોધન	ચિત્તૈકાગ્ર્ય
અધિકારી	કર્મફલાસક્ત	મલવિક્ષેપ દોષ રહિત ચતુષ્ટય સાધનસંપન્ન	દુઃખ જિજ્ઞાસુ કુતર્કી	દુઃખ જિજ્ઞાસુ કુતર્કી	સંદિગ્ધ-વિરક્ત	વિક્ષિપ્ત ચિત્તવાળો
પ્રધાનકાંડ	કર્મકાંડ	જ્ઞાનકાંડ	જ્ઞાનકાંડ	જ્ઞાનકાંડ	જ્ઞાનકાંડ	ઉપાસનાકાંડ
સત્તા	જીવ, જગત્, પરમાર્થ સત્તા	પરમાર્થ રૂપ આત્મસત્તા, વ્યાવહારિક તથા પ્રાતિભાસિક જગત્સત્તા	જીવ, જગત્, પરમાર્થ સત્તા,	જીવ, જગત્, પરમાર્થ સત્તા	જીવ, જગત્, પરમાર્થ સત્તા	જીવ, જગત્, પરમાર્થ સત્તા
ખ્યાતિ	અખ્યાતિ	અનિર્વચનીય	અન્યથા	અન્યથા	અખ્યાતિ	અખ્યાતિ
મોક્ષનું સાધન	વેદવિહિત કર્મ	બ્રહ્માત્મૈકય જ્ઞાન	ઇતર ભિન્નાત્મજ્ઞાન	ઇતરભિન્નાત્મજ્ઞાન	પ્રકૃતિ પુરુષ વિવેક	નિર્વિકલ્પ સમાધિ પૂર્વક વિવેક
મોક્ષ	સ્વર્ગપ્રાપ્તિ	અવિદ્યા તથા તેનાં કાર્યની નિવૃત્તિ તથા પરમાનંદ	એકવીસ દુઃખોનો નાશ	એકવીસ દુઃખોનો નાશ	ત્રિવિધ દુઃખોનો નાશ	પ્રકૃતિ પુરુષના સંયોગના અભાવ પૂર્વક

		સ્વરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ				અવિદ્યાદિ પંચ ક્લેશની નિવૃત્તિ
બંધ	નરકાદિ દુઃખ સંબંધ	અવિદ્યા તથા તેનું કાર્ય	એકવીસ દુઃખ	એકવીસ દુઃખ	અધ્યાત્માદિ ત્રિવિધ દુઃખ	પ્રકૃતિ પુરુષ સંયોગજન્ય અવિદ્યાદિ પંચક્લેશ
બંધ હેતુ	નિષિદ્ધ કર્મ	અવિદ્યા	અજ્ઞાન	અજ્ઞાન	અવિવેક	અવિવેક
જીવ	જડ ચેતનાત્મક. વિભુ, નાના, કર્તા ભોક્તા	અવિદ્યા વિશિષ્ટ ચેતન	જ્ઞાનાદિ ચૌદ ગુણવાળો કર્તા ભોક્તા, જડ, વિભુ, નાના	(ન્યાયમત પ્રમાણે)	અસંગ, ચેતન, વિભુ, નાના, ભોક્તા	અસંગ, ચેતન, વિભુ, નાના, કર્તા, ભોક્તા
ઈશ્વર	૦	માયા વિશિષ્ટ ચેતન	નિત્ય, ઈચ્છાદિ ગુણવાળો, વિભુ. કર્તા વિશેષ	(ન્યાયમત પ્રમાણે)	૦	ક્લેશ કર્મ વિપાક આશય અસંબદ્ધ પુરુષ વિશેષ
જગત્	સ્વરૂપે અનાદિ અનંત, પ્રવાહ રૂપ, સંયોગ-વિયોગવાળું	નામ, રૂપ તથા ક્રિયાસ્વરૂપ માયાનું પરિણામ, ચેતનનુ વિવર્ત	પરમાણુ આરંભિત, સંયોગ વિયોગ જન્ય, આકૃતિ વિશેષ	ન્યાયમત પ્રમાણે	પ્રકૃતિનું પરિણામ ત્રેવીસ તત્ત્વ	સાંખ્યમત પ્રમાણે
જગતનું કારણ	જીવ, અદૃષ્ટ તથા પરમાણુ	અભિન્ન નિમિત્તોપાદાન ઈશ્વર	પરમાણુ ઈશ્વર આદિ નવ	ન્યાયમત પ્રમાણે	ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ	કર્માનુસાર પ્રકૃતિ તથા તેનો નિયામક ઈશ્વર
આત્મા	વિભુ. નાના	વિભુ, એક	વિભુ, નાના	વિભુ, નાના	વિભુ, નાના	વિભુ, નાના.

ધુન્ય :

ચૈતન્ય સાગ...ર ઘુઘવે છે ૐ...ૐ...ૐ...
તન્મય તન્મય તન્મય છે પૃથિવી ને વ્યોમ; ચૈત૦
ૐની રશ્મિ...થી ઝળકે છે સૂરજ સોમ; ચૈત૦
ધ્યાતા ધ્યાને મૂર્ધા ને ધ્યેયમાં છે ૐ...; ચૈત૦
ૐનાં ગુંજન ઉઠે છે રો...મ રો...મ રો...મ; ચૈત૦

હંસા ભજિલે અનાદિ મંત્ર ૐ...ૐ...ૐ..
પાગલ ત્યજ રે માયાવી શબ્દ अहम् अहम् अहम्. हंसा

सोऽ...हं शुद्धोऽ...हं बुद्धोऽ...हं मुक्तोऽ...हं नित्यो...ऽहं
एकोऽ...हं शिवोऽ...हम् सत् चित् आनंदरूपाऽ...हं
स्वयंज्योति स्वरूपोऽ...हं सोऽहं०

ॐ शान्तिः शान्ति :शान्तिः ॥

अहमेव परं ब्रह्म, न चाहं ब्रह्मणः पृथक् ।
नाहं देहो न मे देहः, केवलोऽहं सनातनः ॥

હું પર બ્રહ્મ રૂપ જ છું; બ્રહ્મથી હું જુદો નથી; હું દેહ નથી તથા દેહ મારો નથી; હું સનાતન ચૈતન્યરૂપ છું.